

**T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ ve BELAGATI BİLİM DALI**

**ŞİHÂBUDDİN el-HAFÂCÎ'NİN HAYATI
ve
ŞİFÂU'L-ĞALÎL ADLI ESERİ**

YUSUF SAMİ SAMANCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DR. AYHAN ERDOĞAN**

KONYA 2008

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

Bu tezde Osmanlı Devleti sultanlarından IV. Murat devrinde yaşamış Mısırlı alim Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'nin (1069/1659) hayatı ve ta'rib sahasında yazmış olduğu *Şifâu'l-Ğalîl fimâ fi Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl* isimli eseri konu edilmiştir.

Tez XI/XVII. *Yüzyılda Osmanlı Dönemi Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış* başlıklı bir giriş ve *Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Hayatı ve Şahsiyeti* ile *Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Şifâu'l-Ğalîl Adlı Eseri* şeklinde iki bölümden oluşmaktadır. Konu edildiğimiz bu eserin ve müellifinin, Arap dili ve edebiyatındaki yerini daha sağlıklı tespit edebilmek amacıyla giriş bölümünde, Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin yaşadığı XVII. yy.'da ve kısmen de XVI. ve XVIII. yy.lardaki siyasî hadiselerle kültürel yapı ele alınmıştır. Bu dönemin Arap dili ve edebiyatının gelişimini ve seyrini genel hatlarıyla açıklayan bu giriş bölümünden sonra, birinci bölümde müellifin hayatı, ilim tahsili, eserleri ve ilim dünyasındaki yeri anlatılmıştır. Çalışmamızın ana bölümü olan *Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Şifâu'l-Ğalîl Adlı Eseri* başlıklı ikinci bölümde ise, ilk olarak Arap dilinde *ta'rib/dahîl* meselesinin kavramsal çerçevesi, bu sahada telif edilmiş eserler ve ta'ribin yapısı konuları ele alınmış, ardından da *Şifâu'l-Ğalîl*'in muhteva ve metot tahlili yapılarak eserin Arap dili ve edebiyatındaki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yusuf Sami SAMANCI

SUMMARY

In this thesis we have tried to study the life of Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî who is a famous author and lecturer in the period of sovereignty of IV: Murad, one of the Ottoman Empire, and his book, *Şifâu'l-Ğalîl fimâ fî Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl* that written on the foreign words that came to Arabic.

This thesis includes a introduction and two parts. In the introduction we explained the situation of Arabic literature in the XVII. Century and the important political events and the economic situation of this period.

The first part of this thesis contains the life of el-Hafâcî, his education, his teachers and students, his books and his importance in Arabic literature. In the second part we have tried to explain the problem of entrance of foreign words to Arabic. After that we examined the situation of this book in this literature.

Yusuf Sami SAMANCI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ	
XI/XVII. YÜZYILDA OSMANLI DÖNEMİ ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ	1
1. Siyasî Durum:	3
2. İlmî ve Kültürel Durum:	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
ŞİHÂBUDDÎN EL-HAFÂCÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ	9
1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi.....	10
2. İlim Hayatı, Hocaları ve Öğrencileri	12
3. Eserleri.....	17
4. Vefatı	23
5. İlim Dünyasındaki Yeri	23
İKİNCİ BÖLÜM	
ŞİHÂBUDDÎN EL-HAFÂCÎ'NİN ŞİFÂU'L-ĞALÎL ADLI ESERİ	29
1. Arap Dilinde Dahîl veya Ta'rib	30
1.1. Dahîl/Ta'rib Konusunun Kavramsal Çerçevesi.....	32
1.2. Ta'rib/Dahîl Konusunda Yazılmış Eserler	37
1.3. Yapısı ve Kuralları Bakımından Ta'rib	45
2. Şifâu'l-Ğalîl'in Genel Özellikleri	51
2.1. Eserin Tanıtımı	51
2.2. Eserin Nüshaları	51
3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar	53
4. Eserde Takip Edilen Metot	58
4.1. Şiirden Yapılan İstişâdlar	66
4.2. Ayetlerden ve Hadislerden İstişâdlar.....	79
5. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili	87
5.1. Şifâu'l-Ğalîl'de Ele Alınan Kelime ve Kullanımlardan Örnekler.....	91
7. Eserin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri.....	96
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	103

ÖNSÖZ

Aslında her bir medeniyet ve kültür, kendisini oluşturan düşünürlerin, bilginlerin ve ortaya konan yapıtların sahiplerinin, bütün hayatlarını seferber ederek ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek hayatiyet kazandırdıkları bir özveri silsilesidir. Aynı şekilde İslam kültür ve medeniyet tarihi de çok kıymetli şahsiyetler ve sayısız şaheserlerle doludur. Yaşadığı dönemde eline geçen her türlü imkânı ganimet bilip bütün gayretleriyle çalışan geçmiş dönemlerdeki âlimlerimiz, hayatlarını ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmış, bu ulvî değer uğruna hiçbir fedakârlıktan çekinmemişlerdir. Özellikle dil ve edebiyat olmak üzere, tefsir ve tarih alanlarında da kıymetli eserleri bulunan Mısırlı alim Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (1069/1659) de, IV. Murat devri Osmanlı ulemâsının önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak bu ilim ve irfan ordusunun bir neferidir.

Şihâbuddîn el-Hafâcî hem dil, edebiyat ve dînî ilimlerle meşgul olmuş, hem de Rumeli ve Mısır kadılıklarına tayin edilerek kâdılkudât ünvanını almış ve devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunmuştur. Arap dili ve edebiyatının önemli kaynaklarından olan *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab* isimli eserin müellifi Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd b. el-Hâc Ahmed el-Bağdâdî'nin (1093/1682) hocası olan Şihâbuddîn el-Hafâcî, sahip olduğu dil ve edebiyat birikimi, dînî ilimlerdeki yeterliliği, ilmî şahsiyeti yanında siyâsî ve tarihî kişiliği ile ilim ve kültür tarihimizde önemli bir mevkiye sahiptir. Ayrıca hem Arap dili ve edebiyatında hem de farklı alanlarda kaleme aldığı birbirinden kıymetli eserleriyle doksan yıllık ömrünü ilim ve insanlığın faydası yolunda harcamış bir alimdir.

el-Hafâcî'nin Osmanlı döneminde yaşamış olmasının ise ayrı bir önemi bulunmaktadır. Çünkü literal bir alan araştırması yapıldığında, Arap dili ve edebiyatının Osmanlı dönemindeki durumuyla ilgili çalışmaların, diğer dönemlere nazaran sayıca oldukça az olduğu görülür. Diğer dönemlerle ilgili, kimi zaman genel, kimi zamanda ilgili dönemin şiirinin ve nesrinin ayrı ayrı konu edildiği birçok müstakil çalışmanın yapılmasına rağmen, Arap dili ve edebiyatı tarihinde Osmanlı döneminin yeterince tahlil edilmediği açıkça ortadadır. Buna ilaveten kimi tarihçilerin, bu dönemle ilgili olumsuz görüşler serdetmesi ve Osmanlı dönemi Arap edebiyatının bir gerileme ve çöküş devresi olduğu, bu dönemde Arap dili ve edebiyatına Türklerin hakimiyeti sebebiyle fazla değer verilmediği şeklindeki iddiaları da bu dönemde yaşayan alimlerin hayatlarını incelemeye olan ihtiyacın ne denli büyük olduğunu göstermektedir. el-Hafâcî'nin, Arapçaya sonradan giren kelimelere dair yazılmış bir kitap olan *Şifâu'l-Ğalil fîmâ fî Kelami'l-'Arab mine'd-Dahîl* isimli eserinin ise, müellifin

Rayhânetu'l-Elibbâ' isimli kitabından sonra, bu dönemin durumunu ortaya koyması bakımından büyük bir önemi bulunmaktadır.

Arapçaya başka dillerden geçen kelime ve ifadeleri konu alan ta'rîb ve dahîl meselesi, başta bu konuya dair telif ettiği *el-Mu'arrab* isimli eseriyle Ebu Mansûr el-Cevâlîkî'nin (540/1145) olmak üzere birçok dil aliminin üzerinde durduğu önemli bir literatür olarak karşımıza çıkmaktadır. Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'i ise, adı geçen *el-Mu'arrab* isimli eserden sonra Arapçalaşmış kelimelere dair yapılmış en önemli ikinci çalışma olarak kabul edilmektedir.

Konusu Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin hayatı ve *Şifâu'l-Ğalîl* adlı eseri olan böyle bir çalışmanın temel hedefi, Osmanlı dönemi Arap dili ve edebiyatının yukarıda bahsi geçen muğlak durumuna küçük bir ışık tutmak ve önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de alimlerin yetiştiğini ve kıymetli eserlerin telif edildiğini ortaya koyabilmektir. Ayrıca *Şifâu'l-Ğalîl*'de Arapçanın kelime yapısı değerlendirilmekte ve Arapçaya başka dillerden geçen kelimelerin yanında, sonradan ortaya çıkmış veya halk dilinde yaygın olup fasih Arapçada bulunmayan kullanımlar da ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu seser, söz konusu dönemde de Arapçanın orijinal halinin muhafaza edilmeye çalışılmasına, Arap dilinin yabancı unsurlar karşısındaki durumunun değerlendirildiğine dair önemli bir delildir. Bu bakımından *Şifâu'l-Ğalîl*, el-Hafâcî'nin diğer eserlerine tercih edilerek bu yüksek lisans tezinde konu olarak ele alınmıştır.

Bu çalışma XI/XVII. *Yüzyılda Osmanlı Dönemi Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış* başlıklı bir giriş ve *Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Hayatı ve Şahsiyeti* ile *Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Şifâu'l-Ğalîl Adlı Eseri* şeklinde iki bölümden oluşmaktadır. Konu edindiğimiz bu kıymetli eserin ve müellifinin, Arap dili ve edebiyatındaki yerini daha sağlıklı tespit edebilmek amacıyla giriş bölümünde, Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin yaşadığı XVII. yy.'da ve kısmen de XVI. ve XVIII. yy.lardaki siyasî hadiselerle kültürel yapı ele alınmıştır. Bu dönemin Arap dili ve edebiyatının gelişimini ve seyrini genel hatlarıyla açıklayan bu giriş bölümünden sonra, birinci bölümde müellifin hayatı, ilim tahsili, eserleri ve ilim dünyasındaki yeri anlatılmıştır. Çalışmamızın ana bölümü olan *Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Şifâu'l-Ğalîl Adlı Eseri* başlıklı ikinci bölümde ise, ilk olarak Arap dilinde *ta'rîb/dahîl* meselesinin kavramsal çerçevesi, bu sahada telif edilmiş eserler ve ta'rîbin yapısı konuları ele alınmış, ardından da *Şifâu'l-Ğalîl*'in muhteva ve metot tahlili yapılarak eserin Arap dili ve edebiyatındaki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmalarım esnasında gerek metot, gerek kaynak ve içerik açısından yaptıkları yardım ve rehberlikleriyle hiçbir desteği esirgemeyen, kıymetli vakitlerini bana yardım etmek için harcayan, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı Başkanı saygıdeğer hocam Prof. Dr. Tacettin Uzun'a ve yüksek lisans danışmanım Dr. Ayhan Erdoğan'a şükranlarımı sunarım.

Yusuf Sami Samancı

Konya-2008

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

اَ	: a, e	س	: S, s
أَ	: u	ش	: Ş, ş
إِ	: i, î	ص	: Ş, ş
أَ	: â, ê	ض	: D, d
أُ	: û	ط	: T, t
أِي	: î	ظ	: Z, z
ء	: ’	ع	: ’
ب	: b	غ	: Ğ, ğ
ت	: t	ف	: F, f
ث	: s	ق	: K, k
ج	: c	ك	: K, k
ح	: H, h	ل	: L, l
خ	: H, h	م	: M, m
د	: D, d	ن	: N, n
ذ	: Z, z	و	: V, v
ر	: R, r	هـ	: H, h
ز	: Z, z	ي	: Y, y

Not: Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için; gerekli durumlarda da kimi kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler "Ömer, Ali... vb." şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Tamlama olan ya da bileşik isimlerde Arapça okunuş esas alınmış, ancak kolaylıkla okunabilmesi için tamlamalar kesme işaretiyle ayrılmadan, "Zeyne'l-âbidîn" veya "Nûru'd-dîn" yerine, doğrudan "Zeynel'âbidîn" ya da "Nûruddîn" şeklinde verilmiştir. Harf-i tariflerin yazımında "el- ..." şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usûl gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, "en-Neysâbüri" şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

KISALTMALAR

(as)	: ‘Aleyhi’s-Selâm
(sav)	: Sallallâhu ‘Aleyhi ve Sellem
ae.	: aynı eser
age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
Ans.	: ansiklopedi
ay.	: aynı yer
b.	: ibn
Bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
c.	: cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
Fk.	: fakültesi
h.	: hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
m.	: mîlâdî
MÖ	: mîlattan önce
MS	: mîlattan sonra
Mtb.	: matbaası
S.	: sayı
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
tsz	: tarihi bilinmiyor, tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
yay. haz.	: yayına hazırlayan
Yay.	: yayınları

GİRİŞ

XI/XVII. YÜZYILDA OSMANLI DÖNEMİ ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı, edebiyat tarihindeki diğer dönemlere nazaran tarihçiler tarafından yeterince araştırılmamış bir dönemdir. Cahiliye Dönemi, Emevîler ve Abbâsiler Devri ve son olarak da Yeni ve Modern Dönemde Arap edebiyatına dair müstakil ve kapsamlı birçok araştırma yapılmasına ve bu dönemlere dair hacimli eserlerin telif edilmesine rağmen¹ Osmanlı Dönemi Arap edebiyatı, son zamanlarda bu dönemle ilgili yapılan bazı çalışmalara kadar, Arap edebiyatı tarihinin karanlık bir dönemi olarak kalmıştır.

Arap edebiyatı tarihinde daha çok “duraklama” veya “çöküş” kelimeleriyle isimlendirilen Osmanlı dönemine dair Ahmed Hasen ez-Zeyyât’ın aşağıdaki sözleri, bu dönem hakkında söylene gelen olumsuz fikirlere güzel bir örnektir:

“Allah Memlükleri Osmanoğullarının ayakları altında perişan edince hilâfet artık Abbasîlerin değil, Osmanlıların oldu. İslam devletinin başkenti Kahire yerine İstanbul oldu ve devletin resmi dili Arapça yerine Türkçe kabul edildi. Böylelikle Arap dilinde yabancı dahil kelimeler yaygınlaştı, divanları Türkçe ve âvamca ifadeler doldurdu. Divanlardaki o güzelim nazım ve nesir üslubu yok olup gitti. Vicdanları bayağılık ele geçirdi, (toplumun fertlerindeki nazım ve nesre dair) kabiliyet sönüp yok oldu. İlim pınarının suyu çekilip kurudu. Kitaplar sandıklara emanet edildi ve bundan sonra da sadece yakılıp aydınlığından istifade etmek için bu sandıkların kapakları açıldı. Doğulu milletlerin gözlerine cehalet mührü vuruldu ve

¹ Bu çalışmalara örnek olarak bkz. Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, trc. Azmi Yüksel, Rahmi Er, İmaj Yay. Ankara-1993; Taha Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, trc. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara-2003; Ömer Ferrûh, *Me’âlimu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Aşri'l-'Hadîs*, Dâru'l-'İlim li'l-Melâyin, Beyrut-1986; Nihad Mazlum Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniv. Yay. Şarkiyat Enst., İstanbul-1973; Tacettin Uzun, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Râşidîn'in Hutbe ve Mektupları*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya-1985; Muhammed Tâhir Derviş, *el-Ḥaṭabe fî Şadri'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1965; Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yay., Erzurum-1998; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, el-'Aşru'l-Câhilî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1960; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî II, el-'Aşru'l-İslâmî*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır-tsz, II. Bs.; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî III, el-'Aşru'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1966, XVI. Bs.; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî III, el-'Aşru'l-'Abbâsiyyi'l-'Sânî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1973, XII. Bs.; *el-Medârisu'n-Naḥviyye*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1968, V. Bs.; Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edeb fî 'Aşri'l-'Abbâsiyyîn*, Munşe'etu'l-Ma'ârif, İskenderiye-1999; Ömer Rıza Keḥḥâle, *el-Edebu'l-'Arabiy fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, el-Matba'atu't-Te'âvuniyye, Dimeşk-1392/1972.

cahillik hepsini sardı, alçaklık yükünün altında ezilip yerin dibine geçtiler. Üzerlerinden geçen uzun zaman ardından onları bir uyuşukluk kapladı. Karanlıklar üzerlerine çöktü. Bu gafletlerinden de ancak Kahire kapılarına dayanan Napolyon'a karşı (kendilerini) müdafâ ederken uyandılar.”²

Bu dönemle ilgili Ahmed Hasen ez-Zeyyât'la aynı fikirde olan araştırmacılardan Corci Zeydân da Osmanlı Dönemi Arap edebiyatını, karanlık, tamamen şekilciliğe önem verilen, donuk ve verimsiz bir dönem olarak nitelemektedir³. Yine edebiyat tarihçilerinden Hânnâ el-Fâhûrî de bu görüşlere paralel düşüncelere sahiptir. Müellif *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî, el-Edebu'l-Ğadîm* isimli eserinde XIII. yy.'da gerçekleşen Moğol istilasının İslam alemine verdiği zararlarla ilim ve kültür hayatında yaşanan kayıpları dile getirdikten sonra Osmanlı dönemiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Osmanlılar döneminde ise Türkçe yazılan kitabeler, divanlar ve Türkçeyle icra edilen devlet protokolleri Arap edebiyatını en alçak seviyeye düşerek çöküşe uğratmıştır. Bu dönemde zihinleri uyuşukluk, mânâları taklitçilik ve üslupları da sınırlı sanatlar ele geçirmiştir.”⁴

Edebiyat tarihçilerinden yukarıda aktarılan bu alıntılar, Osmanlı dönemi Arap edebiyatı hakkında, özellikle Arap araştırmacıların ne denli önyargılı ve yanlış fikirlere sahip olduklarının göstergesidir. Halbuki bu dönemde de Arap dili ve edebiyatına dair kıymetli eserler veren pek çok şair ve edip bulunmaktadır. Bahsi geçen dönemle ilgili yanlış tespitlerin bulunduğu ve bu dönemin gereği gibi araştırılıp incelenmediği konusunda, yine Osmanlı dönemi şairlerinden İbnu's-Semmân'ın şairliğiyle ilgili yapılan bir çalışmada objektif bir değerlendirme bulunmaktadır. Belirtilen eserin müellifi konuya dair şunları söylemektedir:

“Osmanlı dönemi Arap edebiyatı maalesef neredeyse tamamen önyargılı yaklaşımlar nedeniyle son derece karanlıkta bırakılmıştır. Arap araştırmacılar tarafından ihmal edilen bu dönem, Osmanlı dönemine ışık tutması açısından Osmanlı tarihçileri açısından da gerekli ilgiyi görmemiştir. Oysaki yapılan ilk araştırmalar, Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Arap dünyasında yapılan kültürel faaliyetler ve verilen eserleri bir yana bırakın, Avrupa topraklarında bile Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Arapça yazılmış pek çok eser ve aslı Arap olsun olmasın Arapça şiir söyleyen dikkat çekici sayıda şair bulunduğunu gözler önüne

² Ahmed Hasen ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-2004, s. 296.

³ Bkz. Corci b. Habib Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabîyye*, Dâru'l-Mektebeti'l-Ğayât, Beyrut- 1983, II, 284-286.

⁴ Hânnâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî, el-Edebu'l-Ğadîm*, Dâru'l-Cil, Beyrut-1986, s. 1026.

sermektedir. Son dönemde bu alandaki boşluğun görülmesi ve şimdiye kadar yürütülen önyargıların bırakılarak bilimsel verilerle bu dönemin sosyal ve fikrî hayatının araştırılması gerekliliğine dair oluşan kanılar umut vericidir. Sınırları içerisinde büyük bir Arap nüfusu asırlar boyunca barındırmış olması sebebiyle, Osmanlı Devletinde fikrî hayatın önemli bir parçası olan Arap dili ve edebiyatına yönelik çalışmalar büyük bir önem arz etmektedir.”⁵

Araştırmacının da belirttiği gibi, bu dönemin önyargıdan uzak tarafsız bir yaklaşımla ele alınıp incelenmesi, Arap dili ve edebiyatı tarihindeki yaklaşık üç asırlık karanlık bir dönemi aydınlığa çıkarma anlamında büyük önem taşımaktadır. Bilim ve kültürün siyasî hadiselerle yakından irtibatlı olduğu ve cereyan eden olaylara göre şekillendiği tabii bir durumdur. Bu bakımdan Osmanlı döneminin ilmî ve kültürel durumuna geçmeden önce, dönemin siyasî tarihini, özellikle bu çalışmanın temel konusu olan Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin yaşamış olduğu Mısır bölgesinde cereyan eden olayları, genel hatlarıyla ele almak konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

1. Siyasî Durum:

XVI. yy.'ın son on yılında Avrupa'nın ekonomik ve askerî etkisi ve onu izleyen derin bunalım, Osmanlı İmparatorluğunu kökten değiştirerek imparatorluk tarihinde yeni bir çağ açmıştır. Yaşanan gelişmelerle geleneksel Ortadoğu devletinin kurumları çağdışı hale gelmiş, yeni koşullara uyma çabaları ise imparatorluğun geleneksel temellerini sarsmaya başlamıştı. İmparatorluk, XVII. Yüzyıl ortalarında bir kez daha görece sakinleştiğinde, 1600 öncesindeki durum kökten değişmiş bulunuyordu⁶.

Bu dönemde, başta merkeze en yakın eyalet olan Anadolu'da çalkantılı bir dönem yaşanmaktaydı. XVI. yy.'ın son yıllarında bazı paralı asker şefleri (sekban bölükbaşılar), bütün Anadolu'da boydan boya at koşturup belli başlı muhkem kentleri kuşatmayı, hatta Bursa ve Urfa gibi, bu şehirlerin en önemlilerinden bazılarını ele geçirmeyi başarmışlardır. Bu başkaldırlara örnek olarak, kariyerine bir paşa kapısında bölükbaşı olarak başlayan Karayazıcı'nın 1599 yılında isyan etmesi ve üzerine yollanan hükümet kuvvetlerine karşı büyük bir zafer kazanması gösterilebilir. Daha sonra gücü zayıflayan ve Samsun civarındaki tepelere sığınmak zorunda kalan Karayazıcı kısa bir süre sonra burada ölmüştür. Bu dönemde Anadolu'da meydana gelen askeri ayaklanmalar arasında, yönetim açısından en tehlikeli

⁵ Muhammet Tasa, *İbnu's-Semmân ve Şiirleri*, Konya-2007, s. 21.

⁶ Halil İnalçık, Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul-2005, s. 48-49.

olanlardan biri de Kalenderoğlu isyanıdır. Bu isyanın ele başısı Kalenderoğlu tek başına hareket etmemiş, Anadolu dışından, Canbuladoğlu Ali Paşa adında isyancı bir beylerbeyini kendine müttefik edinmiştir. Ali Paşa, desteği karşılığında dikkate değer ticari imtiyazlar vaad ettiği Toksan dükünün yardımıyla kuzey Suriye’de ayrı bir devlet kurmak için hazırlıklar yapmış, ancak bu isyan Sadrazam Kuyucu Murad Paşa’nın komutasında top yekûn bir seferle 1607’de bastırılmıştır⁷.

Yine bu dönemde İran’da hüküm sürmekte olan Safevîler, Osmanlı’nın Celâlî isyanlarıyla uğraşmasını ve Avrupa’da yapmakta olduğu savaşları fırsat bilerek Osmanlı’nın doğu sınırında ciddi bir tehlike oluşturmuştu. Uzun süren savaşlar sonucunda hem Osmanlıların hem de Safevîlerin bir sonuç elde edemeyeceklerini düşünmeleri sonucunda 1639 yılında imzalanan Kasrîşirin antlaşması ile iki memleket arasındaki nihaî hudut bir bakıma çizilmiştir. Bu antlaşma ile Azerbaycan üzerindeki iddialarından vazgeçen Osmanlıların Bağdat, Şehrîzor, Van ve Kars üzerindeki hakimiyetleri Safevî Devletince kabul edilmiş ve böylece her iki devlet bu tabii hudutlar çerçevesinde birbirlerine denge sağlamışlardır⁸.

XVII. yy.’da cereyan eden olaylar arasında Osmanlı-Avusturya savaşları da zikredilmesi gereken önemli hadiselerdendir. Daha önce Sokullu Mehmet Paşa döneminde imzalanan antlaşma, tarafların karşılıklı saldırılarıyla bozulmuş ve bu dönemde iki devlet arasında savaşlar yeniden başlamıştır. Daha sonra Avusturya’nın isteğiyle 1606 yılında Zitvatorok Antlaşması imzalanarak Osmanlılarla Avusturya arasında barış sağlanmışır⁹.

Yavuz Sultan Selim’in galip çıktığı 923/1517 senesindeki Ridâniye savaşından sonra Osmanlı hâkimiyetine geçen Mısır bölgesi ise, idarî teşkilat olarak beylerbeylik haline getirilmişti. Yavuz önce Memlûk ileri gelenlerinden yararlanmak istemiş ve fetihten sonra bölgede yaşanan kaosu dindirmeye, bozulan istikrarı yeniden sağlamaya yönelik yerel liderlerle işbirliği yapmayı hedeflemiştir. Ancak Memlûk gibi köklü bir yönetimin idaresine alışmış yerel liderler Osmanlı hâkimiyetine bir türlü ısınmamıştır. Bazı dönemlerde istikrar sağlanıp bölgede huzurlu günler yaşanmış olsa da Mısır’da, sık sık yerel kabile isyanları çıkmıştır. Ayrıca merkezden uzakta bulunmaları sebebiyle başına buyruk hareket eden bölgedeki Osmanlı askerlerinin başkaldırıları sebebiyle, bu bölge Osmanlı Devleti için

⁷ H. İnalçık-D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul-2004, s. 548-549.

⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, İstanbul-1994, s. 48-49.

⁹ H. İnalçık-D. Quataert (Ed.), *age.*, II., 553-554.

problem olmaya devam etmiştir¹⁰.

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin ömrünün sonlarına tekabül eden dönemlerde Mısır'da önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. 1650'li yıllarda Erdel meselesi münasebetiyle, devlet kuvvetlerinin bir kısmı Transilvanya'da, diğer bir kısmı da Abaza Hasan isyanıyla meşguldü. Bu durumu fırsat bilen Mısır beylerinden Çerce beyi Çerkeş Mehmed, Mısır'ı zaptederek hükümdarlığını ilan etmeyi tasarlamıştı. On bin kadar kuvvetle Kahire'yi almak üzere harekete geçen Çerkeş Mehmed, bazı vaadlerle bir kısım ümerayı ve hükümet adamlarını da elde etmiş, ayrıca derhal Kahire'yi terk etmesi için Mısır valisi Şah Gazi Paşa'ya haber göndermişti. Bunun üzerine Şah Gazi Paşa Kahire'deki ümera ve asker zabitleriyle görüşerek onların sadakatlerini temin ettikten sonra, Kahire'deki ileri gelen bütün beyleri kalede gözaltına almıştır. Vali Şah Gazi Paşa'nın kaledeki toplarla mukabele ve müdafaaya karar verdiğini duyan Çerce beyi, bu gelişme karşısında savaşmayı göze alamamış ve daha fazla kuvvetle tekrar gelmek üzere çekilip gitmiştir. Daha sonra Çerce beyi Urbanadan tedarik ettiği kuvvetlerle beraber toplam otuz bin civarında bir orduyla tekrar Kahire üzerine yürümüştür. Ancak vali Gazi Paşa, 1659 yılında müdafa tertibatı almış olduğundan olası bir saldırıya karşı hazırlıklıydı. Bu sebeple saldırılara karşı savunma yerine asilerin üzerine sevk edilen beş bin kişilik bir kuvvetle Çerce beyinin kuvvetleri bozguna uğratılmış ve kendisi de yakalanıp ileri gelen adamlarıyla beraber başları kesilmiştir¹¹.

XVI. yy. dolaylarında tam manasıyla Osmanlı egemenliğinde kalan Mısır'da, XVII. ve XVIII. yy.larda beylerbeyliği ve kadılık dışında diğer tüm önemli devlet kademelerinde Memlük ileri gelenleri görev almış, ayrıca yukarıda da bahsi geçtiği üzere yerel isyanlar artmıştır. Bu nedenlerden ötürü, özellikle XVII. yy.'ın sonlarına doğru Mısır'da Osmanlı yönetimi ve merkezi otorite zaafa düşmüş, yine aynı dönemde yakın bölgedeki Lübnan'da ise Emir Fahreddin bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler bu dönemde merkezî hükümetin, uzak eyaletlerdeki denetim ve hakimiyetini kaybetmekte olduğunu göstermektedir¹². Daha sonra ise ilk olarak 1798 yılındaki Fransızların bölgeyi işgal etmeleriyle ve ardından da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bölgeye hakim olmasıyla Mısır'daki Osmanlı yönetimi ağır darbeler almış ve Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki hakimiyeti fiilen sona ermiştir¹³.

¹⁰ Bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır, II. Tarih, Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul-2004, XXIX, 563-569.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara-1983, III/I, 395-396

¹² H. İnalcık, age., II, 48-49.

¹³ Bkz., Hilal Görgün, "Mısır, II. Tarih, Fransız İşgali ve Sonrası", *DİA*, İstanbul-2004, XXIX, 569.

XVII. ve XVIII. yy.larda devlet, kadılar ve naipler vasıtasıyla adlî teşkilatı, örfî görevliler vasıtasıyla da devlete ait işleri yürütme yolunu devam ettirmiştir. Ancak bu dönemde, devlet görevlilerinin yolsuzlukları aşırı derecede artmıştır. Eskiden de olagelen bu yolsuzlukların önünü almak için gönderilen adaletnameler ve fermanlar pek işe yaramamıştır. Bütün aksamalara karşın, Osmanlı Devleti'nin idari mekanizması, bu dönemde de, Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki kanunlara göre yürütülmekteydi. İmparatorluğun Müslüman halkı din kardeşi olmaları nedeniyle ve şeriata göre eşit tutulmaları dolayısıyla, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin her türlü haklar yönünden eşit durumdaydı. Hıristiyanlar ve Yahudiler ise, din ve mezhep hakları garanti altında, dînî hukuk kurallarına ve geleneklerine göre kendilerini yönetmek hakkına sahiptiler. Hıristiyanların her türlü hakları, kendilerine ait kutsal yerlerin onarımı da dahil olmak üzere devlet gözetiminde gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca, askerlik de yapmayan Hıristiyanlar ticaretle uğraşma ve böylece zengin olma imkanı da bulmaktaydılar. XVIII. yüzyılda kapitülasyonların ağır çarkları Osmanlıların aleyhine dönmeye başlayınca, sanayileşme yoluna gidemeyen, üstelik ham maddelerini de ucuz fiyatlarla Avrupalılara satan Osmanlı Devleti, Avrupalılar için bir açık pazarı durumuna gelmiş, hatta daha önce kurulan sanayi tesisleri bile kaybolmaya başlamıştır.¹⁴

Siyasî ve idarî teşkilat anlamında duraklama döneminin etkilerinin görüldüğü bu dönemde ilmî ve kültürel anlamda Osmanlı İmparatorluğunun en haşmetli dönemlerinin yaşandığı söylenebilir. Yukarıda belirtildiği gibi, ülkenin her bir bölgesinde isyanların ve komşu ülkelerle savaşların olmasına rağmen geleneksel idarî ve ekonomik yapının muhafaza edilmesi, ayrıca azınlık haklarının korunmasına özen gösterilmesi bu durumun göstergeleridir.

¹⁴ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 18-19.

2. İlmî ve Kültürel Durum:

Osmanlı döneminin Arap edebiyatı tarihinde bir çöküş dönemi olduğuna dair daha önce belirtilen olumsuz görüşlerin tam aksine bu dönem, hem Arap edebiyatı hem de diğer alanlarda ortaya konan çalışmalarla İslam kültür tarihinin en parlak dönemlerinden biridir¹⁵. Bu dönemde gerek İran'la Osmanlı Devleti arasındaki mücadele sonucu Bağdat ve çevresinde yaşanan sıkıntılar ve gerek Mısır'daki merkezi otoritenin zayıflığı nedeniyle çıkan isyanlarla siyasî istikrarsızlık hakimdi. Ancak bu olumsuz durumlara rağmen, ilim ve kültür hayatı hızla gelişmeye devam etmiş ve bu dönem alimleri tarafından eski dönemleri aratmayacak şekilde kıymetli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu dönemde, bu çalışmada konu edilen Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalil*'i, yine el-Hafâcî'nin *Rayhânetu'l-Elibbâ*' adlı biyografi kitabı ve edebiyat konularına dair kaleme aldığı *Tırâzu'l-Mecâlis*'i gibi pek çok kıymetli eser telif edilmiştir. Aynı şekilde, el-Hafâcî'nin öğrencisi Abdulkâdir el-Bağdâdî'nin (1091/1680), hacimli muhtevasıyla Arap edebiyatına dair yazılan kitaplar içerisinde çok önemli bir yere sahip *Hızânetu'l-Edeb* isimli kitabı da bu dönemin şahasıdır. Aynı şekilde el-Hafâcî'den hemen sonra gelen el-Muhibbî'nin (1111/1699), kendi döneminde yaşayan alimlerin biyografilerini ihtiva eden ve bu döneme dair en önemli kaynaklardan sayılan *Hulâşatu'l-Eser* adlı eseriyle, muhtevasında kendi dönemindeki şair ve ediplerin hayatlarının konu edildiği ve el-Hafâcî'nin *Rayhânetu'l-Elibbâ*'sının zeyli olarak kaleme aldığı *Nefhatu'r-Rayhâne*'si bu dönemde yazılan eserler arasında zikredilebilir. Ayrıca el-Hafâcî'nin ve el-Muhibbî'nin adı geçen biyografik eserlerinde ismi zikredilen yüzlerce şair ve edip de bu dönemle ilgili söylenen olumsuz kanaatlerin gerçek dışı olduğunu gösteren en önemli delillerdir. Bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olan medreselerde Arapçanın temel ders kabul edilmesi ve bazı ihtisas medreseleri dışında hemen hemen bütün eğitim kurumlarında sarf, lügat, nahiv ve belagat gibi Arap dili ve edebiyatına dair derslerin okutuluyor olması da bahsi geçen iddiaları yalanlayan tarihî gerçeklerdir¹⁶.

Genel anlamda Osmanlı dönemi Arap edebiyatının durumu hakkında ortaya konan olumsuz görüşlere paralel olarak, Mısır'ın ilmî ve kültürel durumu hakkında da birçok olumsuz görüş bulunmaktadır. Bölgeyi Osmanlı topraklarına katan Yavuz Sultan Selim, fetihten sonra başkent İstanbul'a dönüşünde farklı alanlarda ustalıklarını ispatlamış Mısır'daki zanaatkârları, alimleri ve edipleri yanında götürüp sarayında misafir etmiştir. Böylece Yavuz Mısır'ın yeni dönemdeki yapılanmasında görev alacak bu kişilere Osmanlı Devleti'ni,

¹⁵ Bkz. M. Tasa, age., s. 42-52.

¹⁶ Bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yay., İstanbul-2004, s. 119-221.

devletin kalbi olan başkent İstanbul'da tanıma fırsatı vermiştir. Yavuz'la beraber giden alimlerden çoğu birkaç yıl içerisinde tekrar Mısır'a dönmüş, daha sonra da Kahire ve İstanbul arasındaki iletişimde önemli roller üstlenmişlerdir¹⁷. Ancak Yavuz'un istikrarı sağlamaya yönelik uyguladığı bu politika kimi araştırmacılar tarafından yanlış yorumlanmış ve Osmanlıların, Mısır'ın kültür ve medeniyetini çalarak bu bölgeyi sömürgeleştirdiği iddia edilmiştir¹⁸. Özellikle bazı Mısırlı tarihçiler ve şarkiyatçılar Osmanlı hakimiyetinin Mısır'ın ilim ve kültür hayatını olumsuz yönde etkilediğini, hatta Osmanlılar sebebiyle Mısır'da başta edebiyat olmak üzere ilim ve kültür hayatının çöküşe geçtiğini savunmuşlardır¹⁹.

Tarihçilerin bahsi geçen bu önyargılı fikirlerinin aksine konuyla ilgili son dönemde yapılan çalışmalar Mısır bölgesinin Osmanlı döneminde de önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Kahire'deki, sadece Mısır'ın değil, tüm İslam coğrafyasının önde gelen bilim ve eğitim merkezlerinden biri olan el-Ezher'in, önceki dönemlerde nasıl aktifse, bu dönemde de eğitim ve öğretim faaliyetlerine aynı canlılıkta devam ediyor olması bu durumun en önemli göstergesidir²⁰. Üstelik eski veya yeni birçok müellifin de eserlerinde belirttikleri gibi Osmanlı dönemi el-Ezher için, tarihindeki en parlak dönemi olarak da değerlendirilebilir. Çünkü bu dönemde el-Ezher Külliyesine bazı yeni bina ve bölümler eklenmiş ve kurumun durumunu iyileştirmeye yönelik birtakım ıslahatlar yapılmıştır²¹. Buna ilaveten el-Ezher'in ilim dünyasındaki değerini koruması ve misyonunu sürdürebilmesi için devlet tarafından, yönetiminde özerklik tanıma, kaynaklarına dokunmama gibi özel stratejiler de takip edilmiştir²². Bütün bu tarihî veriler Osmanlıların, Mısır'ın da içinde bulunduğu hakimiyetleri altındaki coğrafyada ilim ve kültürü ne denli desteklediklerini ortaya koyan önemli belgeler niteliğindedir.

¹⁷ Bkz. Hilal Görgün, "Mısır, III. Kültür ve Medeniyet, Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul-2004, XXIX, 577.

¹⁸ Şihâbuddîn el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elîbbâ' ve Zehratu'l-Hayâti'd-Dunyâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matba'atu 'İsa el-Babî el-Halebî, Kahire-1967, Mukaddime, I, 3-4.

¹⁹ Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle ilim ve kültür yönünden Mısır'da çöküş dönemi yaşandığı fikrini savunan araştırmacılara örnek olarak bkz. Şevkî Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhû fi'n-Nesri'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire-1977, 16. bs., s. 386-388; el-Edebu'l-'Arabî fî Mısır, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire-1979, 7. bs., s. 11-12.

²⁰ Bahsi geçen konuda yapılan çalışmalara örnek olarak bkz. Leyla Abdüllatif Ahmed, *Dirâsat fî Târîhi ve Mu'errîhi Mısır ve's-Şâm*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire-1980; Muhammed Seyyid Kîlânî, *el-Edebu'l-Mısri fî Zîlli'l-Hukmi'l-'Osmânî*, Dâru'l-Fercânî, Kahire-1984; Ömer Musa Bâşâ, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Aşri'l-'Osmânî*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut-1989.

²¹ Bkz. Mustafa Uzun, "Ezher, 1. Mimari", *DİA*, İstanbul-1995, XII, 56-58.

²² Bkz. Saîd Abdulfettâh Âşur, "Ezher, 2. Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat", *DİA*, İstanbul-1995, XII, 59-63.

BİRİNCİ BÖLÜM

**ŞİHÂBUDDÎN EL-HAFÂCÎ'NİN HAYATI VE
ŞAHSİYETİ**

1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi

el-Hafâcî'nin tam adı Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî el-Mısrî el-Haneffî'dir. Bazı kaynaklarda Mısır'da doğup büyümesi ve yine bu şehirde ikamet etmiş olması sebebiyle el-Mısrî, Hanefî mezhebine bağlı olması sebebiyle de el-Haneffî nisbesiyle bilindiği söylenmektedir. Ancak en meşhur nisbesi, soyu Hafâce kabilesinden olduğu için bu kabileye nispetle el-Hafâcî'dir²³.

Şihâbuddîn el-Hafâcî 977/1569 yılında Kahire yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Seryâkus'ta doğmuştur. el-Hafâcî'nin ailesi o dönemde bilim ve edebiyata düşkünlüğüyle tanınan seçkin bir ailedir. Babası dönemin saygın alimlerinden Muhammed b. Ömer el-Hafâcî eş-Şafi'î (1011/1602)'dir²⁴.

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin mensubu olduğu Hafâce kabilesi, Irak tarihinde önemli roller oynamış bedevî bir Arap kabilesidir. Bahsi geçen kabile Benî 'Ukayl'in bir kolu olup adını Hafâce b. 'Amr b. 'Ukayl b. Ka'b b. Rebî'a b. 'Âmir b. Sa'sa'a b. Mu'âviye b. Bekr b. Hevâzin b. Manşûr b. İkrime b. Hasefe b. Qays b. 'Aylân'dan almaktadır. Hz. Peygamber (sav) döneminde Müslüman olan Hafâce kabilesi, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ridde olaylarına karışmış, daha sonra ise Hâlid b. Velîd kumandasında üzerlerine sevk edilen İslam ordusuna boyun eğerek tekrar İslamiyet'e dönmüşlerdir. Abbasî halifelerinden Tâi'lillâh'ın, o dönemde kabilenin reisi olan Ebû Tarîf 'Ulyân b. Şumâl el-Hafâcî'ye 374/984 yılında Kûfe bölgesinin idaresini vermesiyle Hafâcîler tarihlerindeki ilk emirliklerini almış oldular. Halep ve Humus gibi bölgelerde de varlık gösteren Hafâcîler, bazı soygun ve

²³ Şihâbuddîn el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ'*, Mukaddime, I, 4-12; *Şerhu Durreti'l-Ğavnâş fi Evhami'l-Havâş*, thk. Abdulhâfiz Ferağlî Ali el-Qarnî, Dâru'l-Cil, Beyrut-tsz., Mukaddime, s. 18-22; el-Muhibbî, Muhammed, *Hulasatu'l-Eşer fi E'yâni'l-Qarni'l-Hâdi 'Aşar*, Daru Şâdir, Beyrut-1290, I, 331-343; *Nefhatu'r-Rayhâne ve Raşhatu Talâi'l-Hâne*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Matba'atu İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire-1969, IV, 395-477; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb. İstanbul-1943, I, 699-700; İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Arifin Esmâ'u'l-Muellifin ve Âşâru'l-Muşannifin*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb., İstanbul-1951, I, 160-161; Carl Brockelmann, *GAL*, II, 368-369; *Suppl.*, II, 396; Hayruddîn ez-Zirikli, *el-'Alâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, III bs., 1969, I, 227-228; Ömer Ferrûh, age., II, 629-641; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin Terâcimu Muşannifi'l-Kutubi'l-'Arabîyye*, Dâru İhyâi't-Turaşi'l-'Arabî, Beyrut-tsz, II, 138-139; Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirin min Şadri'l-İslâm hatta'l-'Asri'l-Hâdir*, Muessesetu Nuveyhidî's-Sekâfî, Beyrut-1983; Muhammed 'Abdilmun'im Hafâcî, *el-Ezher fi Elfi 'Âm*, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut-1988, I, 135-149; Abdulfettâh es-Seyyid Selîm, *Risâle fi Kavlihî Te'âlâ Era'eytekm li'l-İmâm Şihâbuddîn el-Hafâcî*, 'Âlemu'l-Kutub, Riyad-1992, XIII, sy. 6, s. 625-627; Abdulvehhâb Hammûde, *Neş'etu Kutubi'l-Emâlî ve Haşâişuhâ Emâlî's-Şihâbi'l-Hafâcî*, Mecelletu'l-Ezher, Kahire-1953, XXV, sy. 3, 292-297; F. Krenkow, *al-Khafadji*, The Encyclopaedia of Islam, IV, Leiden-1978, 912-913; C. E. Bosworth, *al-Khafaji, Ahmad ibn Muhammad*, Encyclopedia of Arabic Literature, Volume II, Londra-1998, 428-429; Bedrettin Aytaç, *Osmanlı Dönemi Mısır Edebiyatından Bir Yazar: Şihâb al-Hafâcî*, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara-1995, XXXVII, sy. 1-2, 55-63; Ali Şakir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddîn", *DİA*, İstanbul-1997, XV, 72-73.

²⁴ el-Muhibbî, *Hulasatu'l-Eşer*, IV, 76-77.

yağmalama işlerine karışmaları ve kabileler arasında çıkan savaşlar nedeniyle sürekli yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. İçlerinden bir grup Endülüs'e, diğer bir grup da aşağı Mısır olarak bilinen bugünkü Kahire bölgesine yerleşmiştir.

Irak bölgesinde siyasî hakimiyet kuran devletlerin zaman zaman savaşlarda askerî desteğine başvurdukları Hafâcîler arasından birçok şair, edip ve alim yetişmiştir. Leylâ el-Ahlyeliyye'ye yazdığı şiirle meşhur olan Tevbe b. Humeyyir, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hafâcî ve İbn Sinân el-Hafâcî²⁵ bu şahsiyetlerin başlıcalarıdır. Sonraki dönemlerde ise, başta bu çalışmada konu edilen *Şifâu'l-Ğalîl*'in ve daha pek çok kıymetli eserin müellifi olan Şihâbuddîn el-Hafâcî, Sicilya emiri Hafâce b. Sufyân²⁶, İbnu'l-Katta' eş-Şıkkîlî, Ebu'l-İyâl el-Hafâcî ve son olarak çağdaş araştırmacılardan Muhammed Abdulmun'im Hafâcî gibi bu kabileye mensup pek çok değerli ilim adamı bulunmaktadır. Abdulmun'im Hafâcî Arap edebiyatına dair neşrettiği çeşitli tahkik ve telifleri yanında ailenin tarihi ve önemli şahsiyetleriyle ilgili el-Hafâciyyûn fi't-Târîh isimli kitabın da yazarıdır²⁷.

el-Hafâcî'nin nisbesiyle ilgili olarak el-Muhibbî, Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin babasına nisbetle "el-Hafâcî" lakabıyla bilindiğini söyledikten sonra "*Bunun ne olduğunu bilmiyorum*" demektedir²⁸. Müellifin bu cümlesinden, söz konusu nisbenin ne anlama geldiğini bilmediği anlaşılmaktadır. Babası el-Hafâcî'nin talebesi olan²⁹ ve *Hulâşatu'l-Eser fi A'yâni'l-Ğarni'l-Hâdi 'Aşar ve Nefhatu'r-Rayhâne ve Raşhatu Talâi'l-Hâne* olmak üzere iki önemli biyografi kitabının müellifi el-Muhibbî'nin, el-Hafâcî'nin mensubu olduğu kabile hakkında bilgisinin olmaması oldukça şaşılacak bir durumdur. el-Muhibbî gibi bir biyografi uzmanının Hafâce kabilesini bilmediğini söylemesi, Mısır'da yaşamakta olan Hafâcîlerin dikkate değer bir siyasî varlık göstermemiş olmalarına ve Mısır toplumunun içerisine karışarak zamanla Mısırlı olmalarına hamledilebilir.

²⁵ Biyografisi için bkz. ez-Zirikli, age. IV, 266-267; Recep Dikici, "Hafâcî, İbn Sinan", *DİA*, İstanbul-1997, XV, 71-72.

²⁶ Biyografisi için bkz. ez-Zirikli, ae. II, 355.

²⁷ Hafâcîler hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zirikli, ae., II, 355-356; Abdülkerîm Ğarâyibe, *el-'Arab ve'l-Etrâk*, Matba'atu Câmî'ati Dimeşk, Dimeşk-1961, s. 134-135; Hüseyin Algül, "Hafâce (Benî Hafâce)", *DİA*, İst-1997, XV, 70-71.

²⁸ el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eser*, I, 343.

²⁹ Bkz. el-Muhibbî, ae., I, 334.

2. İlim Hayatı, Hocaları ve Öğrencileri

Şihâbuddîn el-Hafâcî, ilim tahsiline ilk olarak babası Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'nin öğrencisi olarak başlamıştır. el-Hafâcî babasının ve doğduğu evin eğitimindeki yerini şu cümlelerle anlatmaktadır: “*Temyiz yaşına geldikten sonra şerefli bitkilerle dolu verimli bir arazide, babamın dizinin dibinde o köklü ve eşsiz hazinelere istifade ettim. Ötmeyi bilmeyen yavru güvercinler yuvalarından çıkamazken benim babam, övgüye ihtiyaç duymayacak kadar yüceydi.*”³⁰

Bir müddet babasından farklı alanlarda eğitim aldıktan sonra el-Hafâcî, yine yakın akrabası olan dönemin meşhur alimlerinden dayısı **Ebû Bekir b. İsmail b. Şihâbiddîn eş-Şenevânî**'nin (1019/1610) derslerine başlamıştır. el-Hafâcî bu hocasından bahsederken “*O benim hem babam, hem hocam, hem de dayımdır. Tam zamanında hayatıma girmiş ve benim içerisinde olduğum karmaşık durumumu düzelterek halime bir ahenk vermiştir*” şeklinde onu övmekte ve eğitim hayatındaki yerini beyan etmektedir³¹. el-Hafâcî “*zamanın Sibeveyh'i*” ve “*döneminin Şâfi'si*” diye bahsettiği³² dayısından Arapça, nahiv, meânî, mantık ve diğer edebiyat ilimleri olmak üzere pek çok alanda ders almıştır. Daha sonra ise yine dayısının gözetiminde Hanefî ve Şâfi mezhebinin temel kaynaklarını mütâlaa etmiştir³³.

Şihâbuddîn el-Hafâcî dayısı eş-Şenevânî'den başka Mısır'lı pek çok alimden ilim tahsil etmiş, kiminin ders halkalarına katılmış, bazılarında da özel dersler almıştır. el-Hafâcî'nin Mısır ulemasından olan hocalarının isimleri şunlardır:

Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Enşârî (1004/1596)³⁴ Daha çok hadis ilmiyle meşgul olan Şemsuddîn er-Remlî hakkında, el-Muhibbî “*X. yy.'in müceddidi*” dendiğini ve “*Küçük Şâfi*” lakabıyla anıldığını nakletmektedir. el-Hafâcî bu hocasından başta *Şahîhu Muslim* olmak üzere hadis dersleri almış ve er-Remlî'nin kendisine ait bütün hadis rivayetlerini ve teliflerini okumuştur. el-Hafâcî'ye bu hocası tarafından, *Şahîhu Muslim*'le birlikte er-Remlî'nin diğer kitap ve rivayetlerinin icazeti de verilmiştir.

Nüreddîn Ali b. Yahya ez-Zeyyâdî el-Mısrî eş-Şâfi'i (1024/1615)³⁵ Nüreddîn ez-Zeyyâdî Ezher ulemasının önde gelen isimlerindedir. “*el-İmâmu'l-Hucce*” ve “*Mısır ulemasının reisi*” gibi sıfatlarla anılan ez-Zeyyâdî, el-Hafâcî'nin fıkıh hocasıdır. Uzun süre

³⁰ Şihâbuddîn el-Hafâcî, *Şerhu Durreti'l-Ğavvâş*, Mukaddime, s. 18.

³¹ el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ'*, I, 302.

³² el-Hafâcî, ae., I, 300.

³³ el-Hafâcî, ae., I, 327; el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eşer*, I, 332.

³⁴ Biyografisi için bkz. el-Muhibbî, ae., III, 342-348.

³⁵ Biyografisi için bkz. ae., III, 195-197.

ez-Zeyyâdî'nin derslerine devam eden el-Hafâcî, bu hocasından Şâfiî fihhına dair dersler almıştır.

İbn Ğânim lakabıyla meşhur **Nureddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Hazrecî el Mağdisî (1004/1596)**³⁶ İbn Ğânim, daha önce bahsi geçen er-Remlî gibi, “*XI. yy.’in müceddidi*” ve “*dönemindeki Hanefilerin lideri*” şeklinde anılan Mısır’ın önde gelen hadis alimlerindedir. er-Remlî’den sonra el-Hafâcî’ye hadis dersleri vermiştir. el-Hafâcî’nin bu hocasından da hadis icazeti bulunmaktadır.

Cemâluddîn İbrahim b. Abdurrahman el-‘Alkamî (994/1585)³⁷ ve **Ahmed b. Ali el-‘Alkamî**³⁸ el-Hafâcî, Mısır’da ünlü bir sülale olan ‘Alkâmî ailesine mensup bu iki alimden de dersler almış, Cemâluddîn İbrahim el-‘Alkamî’ye, Kadı ‘İyâz’ın *eş-Şifâ bi Ta’rîfi Huḳûkı’l-Mustafâ* isimli eserinin tamamını okumuş ve bu hocasından *eş-Şifâ* ve hocasının gözetiminde mütâlaa ettiği diğer kitaplar için icazet almıştır. ‘Alkâmîlerden diğer hocası Allâme Ahmed el-‘Alkamî’den de edebiyat ve şiir tahsil etmiştir.

Şihâbuddîn el-Hafâcî, yukarıda ismi zikredilen Mısır alimlerinden başka, yine Mısır’da Şemsuddîn Muhammed b. Necmiddîn Muhammed es-Şâlihî el-Hilâlî eş-Şâmî’den (1012/1603)³⁹ ve Ahmed b. Ahmed b. Ebi’l-‘Înâyât el-‘Înâyâtî’den (1014/1605)⁴⁰ tefsir, hadis ve fıkıh gibi farklı dini ilimler tahsil etmiştir. Ayrıca Allâme Muhammed Dukrûk el-Mağribî’den⁴¹ aruz ilmiyle ilgili ve Davud b. Ömer el-Başîr el-‘Antâkî’den (1008/1599)⁴² tıp alanında dersler almıştır.

Mısır’daki bu yoğun tahsil döneminden sonra el-Hafâcî, babasıyla birlikte hacca gitmiş ve bu yolculuğu esnasında Mekke ve Medine’deki edip, şair ve âlimlerle tanışmıştır⁴³. Hac yolcuğu esnasında Şihâbuddîn el-Hafâcî’nin tanıştığı ve kendilerinden istifade ettiği alimlere örnek olarak İbn Zâhîra lakabıyla meşhur Mekke müftüsü Ali b. Cârullah (1010/1601)⁴⁴ ve Ali b. İsmail el-İsferâyînî el-‘İşâmî eş-Şâfi’î (1007/1598)⁴⁵ zikredilebilir. Hac ibadetini yerine

³⁶ Biyografisi için bkz. el-Muḥibbî, *Hulâşatu’l-Eşer*, III, 180-185.

³⁷ Biyografisi için bkz. el-Hafâcî, *Rayḥanetu’l-Elibbâ’*, II, 77-78.

³⁸ el-Hafâcî bu hocasının biyografisinde vefat tarihini vermemektedir. Bkz. el-Hafâcî, ae., II, 77-78.

³⁹ Biyografisi için bkz. ae., I, 27-41.

⁴⁰ ae., I, 17-19.

⁴¹ el-Hafâcî, *Rayḥanetu’l-Elibbâ’* isimli eserinde bu hocasının adını **دكروك** olarak, Habâya’z-Zevâyâ isimli kitabında ise **كروك** şeklinde ifade etmekte ve bu ismin okunuşuyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Bkz. el-Hafâcî, ae., II, 357-361.

⁴² Biyografisi için bkz. ae., II, 117-119.

⁴³ ae., II, 329; el-Muḥibbî, ae., I, 332.

⁴⁴ Biyografisi için bkz. el-Hafâcî, ae., I, 440; el-Muḥibbî, ae., III, 150-151.

⁴⁵ Biyografisi için bkz. el-Hafâcî, ae., I, 425-427.

getirdikten sonra ise el-Hafâcî ülkenin başkenti olan İstanbul'a geçmiştir. İstanbul'a ömründe ilk kez bu seyahatinde giden Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu yolculuğu, tahsil hayatında yaptığı ikinci yolcuktur⁴⁶.

Şihâbuddîn el-Hafâcî, İstanbul'da kaldığı süre zarfında da boş durmamış ve karşılaştığı birçok alimden istifade etmiştir. İstanbulda tanışıp kendilerinden ders aldığı hocaları arasında Kazasker Ganîzade Mehmed Nâdirî (1040/1630), Kazasker Azmîzâde Mustafa Hâletî (1041/1631) gibi devlet kademelerinde görev almış alimler bulunmaktadır. el-Hafâcî yine bu dönemde Haham Davud'dan matematik dersleri almış ve bu derslerde MÖ 330-275 yıllarında yaşayan Eukleides isimli filozofun ortaya koyduğu meşhur öklit geometrisi ve farklı konularda eserler mütâlâa etmiştir⁴⁷. Ayrıca Sultan IV. Murat'ın hocalarından Tebrizli Hoca Sâdeddîn Efendi'den (1008/1599)⁴⁸ de tefsir okumuştur.

İstanbul'daki ikameti sırasında zekası ve gayretiyle önce hocalarının, sonra da devlet yetkililerinin dikkatini çeken Şihâbuddîn el-Hafâcî, zamanla devlet kademelerinde görevler almıştır. el-Hafâcî önce Rumeli kadılığına atanmış, IV. Murat devrinde daha da itibar kazanarak Üsküp ve Selanik kadılığına tayin edilmiştir. Bu görevi esnasında büyük bir servet biriktiren el-Hafâcî, sonraki yıllarda sultan IV. Murat'ın takdirini kazanmış ve kıdemi artırılarak Mısır eyaleti kazaskerliğine atanmıştır. Ancak memleketi Mısır'da kazasker olarak göreve başlayan Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu görevi uzun sürmemiştir. İstanbul'da aleyhinde yapılan bazı dedikodular ve şikayetler üzerine el-Hafâcî görevinden azledilip tekrar İstanbul'a çağırılmıştır⁴⁹. İstanbul'a dönerken yolda önce Şam ve Halep'te bir müddet konaklayan Şihâbuddîn el-Hafâcî, burada da ilim erbabıyla bir arada bulunmuş, bölgenin alim ve ediplerinden saygı ve ikram görmüştür⁵⁰.

Şihâbuddîn el-Hafâcî İstanbul'a döndüğünde, Şam ve Halep'te gördüğü ilginin aksine, beklemediği bir muameleyle karşılaşmıştır. Çünkü yetkililer arasında, el-Hafâcî'nin Üsküp ve Selanik'teki görevi esnasında sahip olduğu servetle tamahkâr davrandığı ve Mısır'daki görevinde de bazı suistimallerde bulunduğu iddiaları yayılmıştır. Başta bu suçlamaları ciddiye alan dönemin şeyhülislamı Zekeriyâyâde Yahya Efendi'nin (1053/1644) kendisine yönelik olumsuz tutumlarına ve ardından da İstanbul ilmiye eşrafının, hakkında çıkardığı dedikodulara çok kırılan Şihâbuddîn el-Hafâcî, bu durumdan dolayı duyduğu üzüntüsünü dile

⁴⁶ el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eşer*, I, 332.

⁴⁷ Ali Şakir Ergin, agm., *DİA*, İstanbul-1997, XV, 72.

⁴⁸ Biyografisi için bkz. el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ'*, II, 273-277

⁴⁹ el-Muhibbî, ae., I, 333.

⁵⁰ el-Hafâcî, ae., I, 267-268; el-Muhibbî, ae., I, 333-334.

getirdiği *el-Maḳâmat* isimli kitabını kaleme almıştır⁵¹. Adı geçen eserde el-Ḥafâcî, idarecilerin baskıları ve haksızlıkları sebebiyle özellikle Rumeli bölgesinde ilmî seviyenin düştüğünü, zulüm ve düşmanlıkların yayıldığını, dinin istismar edildiğini anlatmıştır. Açıklamaları arasında sert eleştirilerde de bulunmayı ihmal etmeyen Şihâbuddîn el-Ḥafâcî'nin eleştirdiği kişilerin başında şeyhülislam Yahya Efendi bulunmaktadır. Yahya Efendi hakkında el-Ḥafâcî'nin sözleri şu şekildedir: “Mısır’a kazasker olarak atanmamdan sonra İstanbul’a ikinci kez döndüğümde işlerin iyice kötüye gittiğini ve cehaletin alıp başını yürüdüğünü gördüm. Nasihatın fayda vereceğini ümit ederek vezire (Şeyhülislam Yahya Efendi’yi kastetmektedir) durumu anlattım. Ama onun durumu da tıpkı şu beyitte denildiği gibidir:

هُوَ الْوَزِيرُ لَا أَرْزُ يُشَدُّ بِهِ مِثْلَ الْعُرُوضِ لَهُ بَحْرٌ بِلَاءِ مَاءٍ

“O, bahri olup da suyu bulunmayan aruz gibi, adı olan, fakat hiçbir etkisi olmayan bir vezirdir”

Bu beyit yüzünden Yahya Efendi’yle arası daha da açılan el-Ḥafâcî’ye kısa zaman sonra bir kadılık maaşı bağlanarak Mısır’a dönmesi emredilmiş ve İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır⁵². el-Ḥafâcî’nin bundan sonraki ömrü ise vefatına kadar, başta eser telifi olmak üzere ilmî faaliyetlerle Mısır’da geçmiştir.

Şihâbuddîn el-Ḥafâcî’den ders almış ve onun verdiği eğitimle yetişmiş birçok alim bulunmaktadır. Öğrencilerinden en meşhurları Hama’da yaşamış olan Şâfî mezhebi fakihlerinden Ahmed b. Yahya b. Ömer el-Ḥamevî (1094/1683) ve daha önce bahsi geçen *Hızânetu'l-Edeb* isimli Arap edebiyatına dair kaleme alınmış eserin müellifi Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî’dir.

el-Muḥibbî’nin “raḥḥal/çok yolculuk yapan” şeklinde tanımladığı⁵³ Abdulkâdir el-Bağdâdî, hocası el-Ḥafâcî için eserlerinde “شيوخنا/hocamız” ifadesini kullanarak ona olan hürmetini ifade etmiştir⁵⁴. el-Ḥafâcî; Abdulkâdir el-Bağdâdî’nin, diğer hocaları arasında derslerine en çok devam ettiği ve kendisine en çok bağlandığı hocasıdır⁵⁵. Hatta el-Ḥafâcî’ye olan bu teveccüh ve bağlılığından dolayı el-Bağdâdî, Mısır’da “Ḥafâcî’nin talebesi” diye

⁵¹ el-Muḥibbî, *Hulâṣatu'l-Eşer*, 333.

⁵² el-Muḥibbî, ae., 332-333.

⁵³ el-Muḥibbî, ae., II, 451.

⁵⁴ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hızânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, yay. haz. Muhammed Nebîl Tarîfî, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-1998, I, 6.

⁵⁵ Ömer Ferrûḥ, *Me'âlimu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Aşri'l-Hadîs*, II, 754.

tanınmıştır⁵⁶. el-Bağdâdî, el-Hafâcî'den tefsir, hadis ve edebiyat dersleri almış ve el-Hafâcî vefatından sonra kütüphanesinin çoğunu el-Bağdâdî'ye miras olarak bırakmıştır⁵⁷.

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin öğrencileri arasında *Hulâşatu'l-Eser* müellifi el-Muhibbî'nin babası Fazlullâh b. Muhibbillâh b. Muhammed el-Muhibbî (1082/1671) de bulunmaktadır. el-Muhibbî'nin naklettiğine göre babası Fazlullâh el-Muhibbî Mısır'a, bölgenin kadısı Muhammed b. Abdulhâlim el-Bursevî'nin hizmetinde çalışmak üzere gelmiş ve Şâlihiyye mahkemesinde el-Bursevî'nin yerine vekillik yapmıştır. el-Bursevî'nin iltifatına mazhar olan ve görevinde takdir gören Fazlullâh el-Muhibbî, Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Mısır'a dönüşünde onu karşılamaya gitmiş, ancak onun bu hareketi bazı dedikodulara sebep olmuştur. Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin Mısır'a dönmesinden önce de kadı el-Bursevî'nin, el-Hafâcî'den nefret ettiği ve el-Hafâcî'nin hâşiyelerindeki bazı eksik gördüğü noktaları diline dolayp Şihâbuddîn el-Hafâcî'yi zemmettiği herkesçe bilinmekteydi. el-Hafâcî Mısır'a geldiğinde, Mısır kadısı el-Bursevî'nin el-Hafâcî'ye olan bu düşmanlığı sebebiyle, en güvendiği adamlarından biri olan Fazlullâh el-Muhibbî'nin el-Hafâcî'yi karşılamaya gelmesi, farklı yorumlanmıştır. Sevenlerinden bazı kişiler el-Hafâcî'ye giderek, Fazlullâh el-Muhibbî'nin karşılamaya gelmesinin iyi niyetli bir hareket olmadığını, sırf amirinin yanında Şihâbuddîn el-Hafâcî hakkında dedikodu edebilmek ve onu, el-Bursevî'nin yanında kötülemek için Mısır'a girişinde hazır bulunduğunu söylemişlerdir. el-Hafâcî'ye gönülden bağlı olan Fazlullâh el-Muhibbî bu dedikoduları duyunca çok üzölmüştür. İlminden dolayı büyük saygı duyduğu el-Hafâcî'ye olan bağlılığını kanıtlamak için Fazlullâh el-Muhibbî, kadı el-Bursevî'nin yanındaki görevinden derhal istifa etmiştir. el-Bursevî'yle tüm irtibatını kestikten sonra Mısır'da ilim tahsiliyle meşgul olan Fazlullâh el-Muhibbî, Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin *Habâya'z-Zevâyâ fi mâ fi'r-Ricâl mine'l-Beğâyâ* isimli kitabını da istinsah etmiştir.⁵⁸

Gerek Fazlullâh el-Muhibbî'nin yukarıda anlatılan davranışı, gerek Abdulkâdir el-Bağdâdî'nin Şihâbuddîn el-Hafâcî hakkında söylediği övgü dolu sözleri, el-Hafâcî'nin öğrencileri nezdindeki durumunu ortaya koyan güzel örneklerdir.

⁵⁶ Hüseyin Varol, "Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, İlmi Kişiliği, Eğitimciliği ve Eserleri", Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fk. Dergisi, I, S. 1, 146.

⁵⁷ el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eser*, II, 450.

⁵⁸ Bkz. el-Muhibbî, ae., III, 278-286.

3. Eserleri

Devlet kademelerindeki görevlerinden sonra kendini Mısır'da ilme adayan ve bundan sonraki ömrünü eser yazmakla geçiren Şihâbuddîn el-Hafâcî, ta'rib alanında yazdığı *Şifâu'l-Ğalîl* gibi muhtelif dallarda pek çok kitap telif etmiştir. Bu çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntısıyla ele alınacağı için *Şifâu'l-Ğalîl* hakkında bu bölümde bilgi verilmeyecektir. el-Hafâcî'nin adı geçen kitabı dışında, bu çalışma esnasında ulaşılabilen veya isimleri kaynaklardan tespit edilen eserleri aşağıdaki şekildedir.

1. *Habâya'z-Zevâyâ fi mâ fi'r-Ricâl mine'l-Beḳâyâ* (حبايا الزوايا فيما في الرجال من البقايا)⁵⁹

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu eseri, içlerinde kendisinin ve babasının da bulunduğu dönemde yaşamış şair ve ediplerin biyografilerini ihtiva etmektedir. el-Hafâcî kendisiyle muasır yetmişten fazla alimin hayatını ele aldığı bu eserini dönemin şeyhülislamı Zekeriyyâzâde Yahya Efendi'ye ithafen yazmıştır. Bu eser el-Hafâcî'nin *Rayḥânetu'l-Elibbâ'* isimli ikinci biyografi kitabının aslını teşkil etmektedir. Şihâbuddîn el-Hafâcî *Habâya'z-Zevâyâ*'yı toplam beş bölüm ve bir hâtime bölümü şeklinde tertip etmiştir. Birinci bölümde Şam bölgesindeki alimleri, ikinci bölümde Hicaz bölgesindeki kişileri, üçüncü bölümde Mısır'da yetişmiş alimleri, dördüncüde Mağrib'de yetişmiş şair ve edipleri, beşinci bölümde ise o dönemde "Rum diyarı" diye tabir olunan Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasındaki şehirlerinde ve Anadolu'da yetişmiş muasır şair ve edipleri ele almaktadır. Eserin sonundaki hâtime bölümünde ise kendisinin şairliğini ve edebiyatçılığını konu etmektedir.

Eserin muhtelif kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır⁶⁰. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi eser *Hulâşatu'l-Eser* müellifi el-Muḥibbî'nin babası tarafından da istinsah edilmiştir⁶¹. *Habâya'z-Zevâyâ*'nın ülkemizde bulunan en eski yazma nüshası ise Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi, 619. numarada kayıtlı, müstensihî Receb b. Hicâz el-Ḥarfî olan ve 1079/1668 tarihli 177 varaklık nüshadır. Bu nüshadan sonra Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 2569. numarada kayıtlı ve 1081/1670 tarihli, Halep'te istinsah edildiği belirtilen, 12-209 varaklık nüsha ile, yine Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 2608. numarada kayıtlı, 1083/1672 tarihli, 133-267 varaklık nüsha gelmektedir. Bunlardan başka eserin Türkiye'de bulunan yazma nüshaları, tarihi ve müstensihine dair herhangi bir bilgi olmayan Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü, 1720. numarada kayıtlı, 168 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab Bölümü,

⁵⁹ el-Muḥibbî, *Hulâşatu'l-Eser*, I, 334; Brockelmann, *GAL*, II, 368.

⁶⁰ Bkz. el-Hafâcî, *Rayḥânetu'l-Elibbâ'*, Mukaddime, I, 13-14; Brockelmann, ae., II, 368; Suppl., II, 396.

⁶¹ el-Muḥibbî, ae., I, 334.

77. numarada kayıtlı, 87 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, 3772. numarada kayıtlı, 167 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, 1239. numarada kayıtlı, 77 varaklık nüsha ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı Bölümü, 1305. numarada kayıtlı, 123 varaklık nüshadır. Ayrıca eserin bir nüshası da, Dimeşk Zâhiriye Kütüphanesi yazmaları arasında, müstensihî Ömer b. el-Hâc Selîm olan ve herhangi bir tarih kaydı bulunmayan, 12219. numarada kayıtlı ve 109 varaklık nüshadır. Eser, tahkiki Mesut Ergin tarafından hazırlanarak, Ankara'da 2008 yılında basılmıştır⁶².

2. *Rayhânetu'l-Elibbâ ve Zehratu'l-Hayâti'd-Dunyâ* (ريحانة الألبا وزهرة الحياة الدنيا)⁶³

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu eseri, *Habâya'z-Zevâyâ*'nın yeniden düzenlenmiş ve kısmen de genişletilmiş halidir. Müellif bu eserinde *Habâya'z-Zevâyâ*'da biyografilerini verdiği şair ve edipleri, Ebû Mansûr Abdulmelik eṣ-Se'âlibî'nin (429/1038) *Yetîmetu'd-Dehr fi Meḥâsini Ehli'l-'Asr* isimli eserinin tertibiyle yeniden sıralamıştır. Buna göre *Rayhânetu'l-Elibbâ* dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Şam bölgesindeki şair ve edipler, ikinci bölümde Mağribli şairler, üçüncü bölümde Mısırlı edebiyatçılar ve dördüncü bölümde de Anadolu'da yetişmiş şair ve edipler konu edilmiştir. Müellif eserinde, kendi biyografisine özel bir bölüm ayırmış ve eserin sonunda hâtîme bölümünde de kıraat farklılıkları ve şair tabakaları gibi konuları ele almıştır.

Rayhânetu'l-Elibbâ'nın farklı ülkelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır⁶⁴. Ülkemizde bulunan en eski yazma nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, 004373. numarada kayıtlı olan ve müstensihî Receb b. Hicâz el-Harîrî olup Kahire'de istinsah edildiği kaydı bulunan 1077/1666 tarihli 193 varaklık nüshadır. Bu nüshadan sonra İstanbul Süleymaniye Külliyesi, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, 001279. numarada kayıtlı ve müstensihî İsa b. Mansûr olan, 1081/1670 tarihli 269 varaklık nüsha, yine Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, 001278. numarada kayıtlı ve müstensihî Muhammed b. Muhammed olan 1082/1671 tarihli, 166 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, 004021. numarada kayıtlı ve müstensihî İbrahim b. Selim er-Reşîdî olan, 1086/1675 tarihli 243 varaklık nüsha gelmektedir. Bu zikredilenlerden başka eserin ülkemizdeki muhtelif kütüphanelerde tarihi ve müstensihî belli olmayan birçok kaydı bulunmaktadır. *Rayhânetu'l-Elibbâ*'ın bir yazma nüshası da Zâhiriye Kütüphanesi, 11933.

⁶² el-Hafâcî, *Habâya'z-Zevâyâ fi mâ fi'r-Ricâl mine'l-Beḳâyâ*, thk. Mesut Ergin, Araştırma Yay., Ankara-2008.

⁶³ el-Muḥibbî, *Hulâṣatu'l-Eşer*, I, 334; Brockelmann, *GAL*, II, 368.

⁶⁴ Bu nüshaların kayıtları için bkz. el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ*', Mukaddime, I, 16-18.

numarada kayıtlı olan 215 varaklık nüshadır.

Rayḥānetu'l-Elibbâ ilk olarak İbrahim Abdulğaffâr ed-Desukî tarafından tashih edilerek 1273/1856 yılında Bulak matbaasında basılmış, 1966 yılında Kahire'de Abdulfettâh Muhammed el-Hulv tarafından tahkiki yapılarak iki cilt halinde yayınlanmıştır. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi eserin, el- Muḥibbî'nin hazırladığı *Nefḥatu'r-Rayḥâne* isimli bir de zeyli bulunmaktadır.

3. *Ṭırâzu'l-Mecâlis* (طراز المجالس)⁶⁵

Emâlî tarzında kaleme alınan bu eser elli meclisten meydana gelmektedir. Ağırlıklı olarak edebiyat konularının ele alındığı bu meclislerin bazılarında tefsir, hadis ve tarih gibi farklı alanlarda bilgilere de yer verilmiştir.

Eserin ülkemizde bulunan yazma nüshaları arasında en önemlisi, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi Bölümü, 000610. numarada kayıtlı ve Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin en meşhur öğrencisi Abdulkâdir el-Bağdadi tarafında istinsah edilmiş olan, 1b-114 varaklık nüshadır. Bu nüshada herhangi bir tarih kaydı yoktur. Ancak müstensihin Abdulkâdir el-Bağdadi olması nüshanın ilmî değerini artırmaktadır. *Ṭırâzu'l-Mecâlis*'in diğer yazma nüshaları ise şu şekildedir:

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 000179. numarada kayıtlı olan, 1050/1640 tarihli, 223 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 002835 numarada kayıtlı ve 1072/1661 tarihli, 235 varaklık nüsha, Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi, 000330 numarada kayıtlı ve müstensihi Mehmed Ammar Ebu Hamid olan, 1076/1665 tarihli, 166 varaklık nüsha, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü, 002614 numarada kayıtlı, 1090/1679 tarihli 172 varaklık nüsha. Bunlardan başka eserin 186 varaklık bir nüshası da Zâhiriye Kütüphanesi, 12296 numarada kayıtlıdır⁶⁶. *Ṭırâzu'l-Mecâlis* 1284/1867 yılında el-Matba'atu'l-Vehbiyye'de basılmıştır.

4. *Şerḥu Durreti'l-Ğavvâş fi Evhami'l-Havâş* (شرح درة الغواص في أوهام الخواص)⁶⁷

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu eseri, el-Ḥarîrî'nin (515/1122) halk arasında yaygın olan dil yanlışlarına dair yazdığı *Durretu'l-Ğavvâş* isimli kitaba yazdığı tenkitli bir şerhtir. el-Hafâcî yaptığı bu şerhte birçok örnek zikretmiş ve eserin muhtevası oldukça genişlemiştir.

⁶⁵ Brockelmann, *GAL*, II, 368.

⁶⁶ *Ṭırâzu'l-Mecâlis*'in diğer ülkelerdeki yazma nüshaları için bkz. el-Hafâcî, *Rayḥānetu'l-Elibbâ*, Mukaddime, I, 22.

⁶⁷ Brockelmann, *ae.*, II, 369.

Eseri kaleme aldıktan sonra müellif bu eserini devrin padişahı IV. Murat'a ithaf etmiştir⁶⁸.

İlk baskısı 1299/1881 yılında İstanbul'da yapılan Şerhu Durreti'l-Ğavvas'ın ülkemizde farklı kütüphanelerde on beş civarında yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, 002174. numarada kayıtlı olan müellif nüshasıdır. İstinsah tarihi 1022/1613 olan nüsha 38-83 olmak üzere toplam 121 varaktır. Diğer nüshalar içerisinde istinsah tarihi belli olan tek nüsha ise İstanbul Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü 001313 numarada kayıtlı olan 1071/1660 tarihli 134 varaklık nüshadır. Ayrıca Şerhu Durreti'l-Ğavvas'ın 165 varaklık bir yazma nüshası Zâhiriye Kütüphanesi, 164 م ص numarada, 153 varaklık bir nüshası da yine aynı kütüphanede 14460. numarada kayıtlıdır.

5. *Nesimu'r-Riyâḍ fî Şerhi Şifâi'l-Kâdi 'İyaḍ* (نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض)⁶⁹

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu kitabı, Malikî alimlerinden Kadı İyâḍ'ın (/1149) Hz. Peygamber'in (sav) şahsiyetine dair telif ettiği *eş-Şifâ' bi Ta'rîfi Huḳûki'l-Mustafâ* isimli eserinin şerhidir. el-Hafâcî bu şerhinde daha çok konuyla ilgili daha önce yazılmış kaynaklardaki görüşlere yer vermiştir. İlk defa 1257/1841 yılında Bulak'ta dört cilt halinde basılan *Nesimu'r-Riyâḍ*'ın farklı ülkelerdeki kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır⁷⁰. Eserin ülkemiz kütüphanelerinde de yüzü aşkın yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemli nüsha, İstanbul Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, 000302. numarada kayıtlı 465 varaklık I. cilt, yine Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, 000303. numarada kayıtlı 439 varaklık II. cilt ve Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, 000591. numarada kayıtlı III. cilt olmak üzere üç cilt halindeki müellif nüshasıdır. Eserin Türkiye kütüphanelerindeki diğer nüshalarının çoğunun tarih kaydı bulunmamaktadır. Tarih kaydı olan nüshaların tamamı ise Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin vefatından sonra istinsah edilmiştir. *Nesimu'r-Riyâḍ*'ın ayrıca Zâhiriye Kütüphanesi, 13377-13379 numaralarda kayıtlı üç ciltlik nüshası ile hangi cilt olduğuna dair bir bilgi bulunmayan 14859 numarada kayıtlı 717 varaklık iki nüshası daha bulunmaktadır.

⁶⁸ Bkz. el-Hafâcî, *Şerhu Durreti'l-Ğavvas*, s. 35-36.

⁶⁹ el-Hafâcî, *Rayḥâneiu'l-Elibbâ'*, II, 340; el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eser*, I, 333; Brockelmann, *GAL*, II, 369.

⁷⁰ Bkz. el-Hafâcî, ae., Mukaddime I, 28-29.

6. *'Inâyetu'l-Kâfî ve Kifâyetu'r-Rağî (Hâşîye alâ Tefsiri'l-Beydâvî)*

(عناية القاضي وكفاية الرضي)⁷¹

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu eseri, Kadı Beydâvî'nin (685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsirine yazdığı bir hâşiyedir. el-Hafâcî'nin Arap dili ve edebiyatı alanında yazdığı kitaplarının dışında en çok tanınan bu eser, müellifin en hacimli kitabıdır. Hâşiyesini Beydâvî'nin tefsirinin farklı nüshalarını kıyas ederek kaleme alan Şihâbuddîn el-Hafâcî, hemen hemen eserdeki her bir kelimeyi tek tek ele alıp açıklamaktadır. Eser ilk olarak İstanbul'da 1271/1854 yılında sekiz cilt halinde yayınlanmıştır. Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu eserinin farklı ülkelerde birçok yazması bulunmaktadır⁷². Ülkemizde bulunan yazmaları arasında en önemlisi Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, 000211 numarada kayıtlı bulunan beş cilt halindeki müellif nüshasıdır. Türkiye'deki diğer nüshalarından en eski tarihli olanları ise Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese Bölümü, 00175 numarada kayıtlı olan 1070/1659 tarihli 523 varaklık nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan V. Sultan Bölümü, 000035 numarada kayıtlı olan 1073/1662 tarihli 592 varaklık nüsha ve son olarak da Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Bölümü, 000074 numarada kayıtlı olan 1079/1668 tarihli 530 varaklık nüshadır. Ayrıca eserin Zâhiriye Kütüphanesi'nde farklı hacimlerde yaklaşık on beş nüshası bulunmaktadır.

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin yukarıda zikredilen kitaplar dışında içlerinde küçük risalelerin de bulunduğu pek çok eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

7. *Dîvânu'l-Edeb fî Zikri Şu'arâi'l-'Arab (ديوان الأدب في ذكر شعراء العرب)*⁷³

Eserin bir yazma nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, 001596. numarada kayıtlıdır.

8. *Dîvânu Şi'r (ديوان شعر)*⁷⁴

Eserin bir yazma nüshası el-Muntehab min Divani'l-Hafâcî ismiyle İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, 005769. numarada kayıtlıdır.

9. *Kitâbu's-Sevânih (كتاب السوانح)*⁷⁵

Eserin, biri Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 002738 numarada kayıtlı 272 varaklık nüsha, diğeri de eksik olmak üzere Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli Tekkesi

⁷¹ el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ'*, II, 340.

⁷² ae., Mukaddime, I, 23-24.

⁷³ el-Hafâcî, ae., II, 340; el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eşer*, I, 333; Brockelmann, Suppl., II, 396.

⁷⁴ el-Hafâcî, ae., II, 340; Brockelmann, Suppl., II, 396.

⁷⁵ el-Hafâcî, ae., II, 340, el-Muhibbî, ae., I, 333.

Bölümü, 000141 numarada kayıtlı 95 varaklık nüsha olmak üzere iki yazması ülkemizde bulunmaktadır.

10. *Kitâbu Hâşiyeti Şerhi'l-Ferâid* (كتاب حاشية شرح الفرائض)⁷⁶

11. *Hadîkatu's-Sihr* (حديقة السحر)⁷⁷

12. *Zevâtu'l-Emsâl* (ذوات الأمثال)⁷⁸

Rayhânetu'n-Nedmân ismiyle de bilinen eserde bazı şiirler aktarılmıştır. Kitapta nakledilen şiirlerin her bir beytinde bir mesel geçmektedir⁷⁹.

13. *er-Rihle* (الرحلة)⁸⁰

14. *er-Resâilu'l-Erba'ûn* (الرسائل الأربعون)⁸¹

15. *Resâil ve Mekâtib* (رسائل ومكاتيب)⁸²

16. *eş-Şuhebu's-Seyyâra* (الشهب السيارة)⁸³

17. *el-Fuşûlu'l-Kışâr* (الفصول القصار)⁸⁴

19. *Kaşâid* (قصائد)⁸⁵

20. *Mağâme* (مقامة)⁸⁶

21. *Kaşîde Gâzeliyye fî Medhi Şeyhi'l-İslâm el-Bekrî*

(قصيدة غزلية في مدح شيخ الإسلام البكري)⁸⁷

22. *Emâli's-Şihâb* (أمالي الشهاب)⁸⁸

23. *el-Mağâletu'r-Rûmiyye* (المقالة الرومية)⁸⁹

24. *el-Mağâmetu's-Sâsâniyye* (المقامة الساسانية)⁹⁰

⁷⁶ el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ'*, II, 340; el-Muhibbî, *Hulâşatu'l-Eser*, I, 333.

⁷⁷ el-Hafâcî, ae., II, 340.

⁷⁸ Brockelmann, Brockelmann, GAL, II, 368.

⁷⁹ el-Hafâcî, ae., Mukaddime, I, 15.

⁸⁰ el-Hafâcî, ae., II, 340; el-Muhibbî, ae., I, 333.

⁸¹ el-Hafâcî, ay.; el-Muhibbî, ay.

⁸² el-Hafâcî, ay.; el-Muhibbî, ay.

⁸³ el-Hafâcî, ae., I, 314.

⁸⁴ ae., II, 340, 355-362.

⁸⁵ Brockelmann, GAL, II, 368.

⁸⁶ ay.

⁸⁷ ay.

⁸⁸ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hızânetu'l-Edeb*, I, 44.

⁸⁹ el-Hafâcî, ae., II, 341-354.

⁹⁰ ae., II, 388-395.

25. *el-Makâmetu'l-Mağribiyye* (المقامة المغربية)⁹¹

26. *Defu'l-Kurbe bi Selveti'l-Ġurbe* (دفع الكربة بسلوّة الغربة)⁹²

Makâmetu'l-Ġurbe isimiyle de bilinen bu eserin yazma nüshası olarak, Zâhiriye Kütüphanesi, 102م ص numarada kayıtlı, 29 varak olduğu belirtilen bu isimde bir eserin bulunduğu dair bir kütüphane kaydı bulunmuştur. Ancak kitabın aslına, kayıp olduğu için ulaşılamamıştır.

27. *Şerhu Muğni'l-Lebib* (شرح مغني اللبيب)

Kaynaklarda adına rastlanılmayan Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin bu eseri, yukarıda verilen isimle Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi Bölümü, 000610 numarada kayıtlı 134b-210a varaklık bir yazma nüsha halindedir. Ayrıca *Nuketun ala Muğni'l-Lebib li'bni Hişâm* adıyla İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü, 003051. numarada kayıtlı 110 varaklık bir nüshası daha vardır. el-Hafâcî'nin bu eserin belirlenen ikinci nüshasındaki istinsah tarihinin, müellifin vefat ettiği yıl olan 1069/ tarihli olması ve bu eser hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olması gibi nedenlerle, bu kitabın Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin telif ettiği son eser olma ihtimali yüksektir.

4.Vefatı

Şihâbuddîn el-Hafâcî önceki bölümlerde bahsi geçen sebeplerden dolayı İstanbul'dan ve devlet görevlerinden uzaklaştırıldıktan sonra, vefatına kadar eser telifiyle ve ilmî çalışmalarla uğraşmıştır. el-Hafâcî 1069/1659 yılının Ramazan ayında Mısır'da, ardında yetiştirdiği öğrencileri ve birçok kıymetli eser bırakarak dâr-ı bekâya irtihal etmiştir.

5. İlim Dünyasındaki Yeri

Doksan yıllık ömrünü ilme ve insanlığın yararına adayan Şihâbuddîn el-Hafâcî, Osmanlı dönemi Mısır Arap dili ve edebiyatı alimleri arasında önde gelen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ezher uleması arasında saygın bir konumu olan el-Hafâcî, sadece Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenmemiş, Kadı Beydâvî'nin Envâru't-Tenzîl'ine yazdığı hâşiye ve Kâdî 'İyağ'ın eserine yaptığı şerh gibi farklı alanlarda da kıymetli eserler telif etmiştir.

el-Muhibbî'nin naklettiği bilgilere göre, el-Hafâcî vefatından sonra kendi kütüphanesini en çok değer verdiği öğrencisi Abdulkâdir el-Bağdâdî'ye bağışlamıştır. el-

⁹¹ el-Hafâcî, *Rayhânetu'l-Elibbâ*, II, 407-411.

⁹² ae., II, 371-380.

Hafâcî'nin kütüphanesindeki kitapların tamamını okuyup tetkik eden el-Bağdâdî hocası el-Hafâcî'den, hem onun eserlerini, hem de hocasının kendisine okuttuğu bazı kitapları okutma ve o kitaplardan ders verme icazeti almıştır⁹³. Abdulkâdir el-Bağdâdî hocası el-Hafâcî'ye karşı ayrı bir teveccüh ve sevgi duymaktadır. İbn Fethillah isminde biri kendisine; "Bu zaman da senin gibi bir âlimin çıkabileceğini hiç ummazdım" deyince, el-Bağdâdî bu zâta; "Bildiklerimin hepsi eş-Şihâb el-Hafâcî'nin gölünden sadece bir damladır. Tahsil edip faydalandığım bütün ilim ona aittir" şeklinde cevap vererek, hem ince zekası ve hazır cevaplılığıyla o kimsenin yaptığı kabalığın karşılığını uygun şekilde vermiş, hem de hocasına ne denli saygı ve hürmet duyduğunu ifade etmiştir⁹⁴.

Aynı şekilde Hulâşatu'l-Eser müellifi el-Muhibbî de babası Fazlullâh el-Muhibbî'nin, el-Hafâcî'nin derslerine katılması sebebiyle, el-Hafâcî'yi yakından tanımakta ve Şihâbuddîn el-Hafâcî'ye büyük bir saygı duymaktadır. el-Muhibbî, el-Hafâcî'nin biyografisini aktarırken şunları söylemektedir:

"Şöhreti her tarafa yayılmış birçok eserin sahibi, yeryüzü efradından tüm başarıları ve kabiliyetleri uhdesinde toplayanlardan biridir. O, asrında ilim semasında parlayan bir dolunay, nazım ve nesir ufuklarını aydınlatan bir nur, müelliflerin başı ve musanniflerin lideriydi. İsmi darb-ı mesellere konu olmuş ve onun hakkında söylenen sözler gökyüzünde şimşek gibi parlamıştır. Onun zamanında yaşayanlardan gördüğüm ve duyduğum herkes, onun eserlerinin ve çalışmalarının ne kadar değerli ve ender kitaplar olduğunu itiraf etmiştir. Her ne kadar şu yeryüzü halkından el-Hafâcî'nin yüksek mertebede olmadığını söyleyenler olmuşsa da, ne onun çıktığı yüksek zirvelere yaklaşan olmuş, ne de biri böyle bir şeyi iddia etmiştir."⁹⁵

Şihâbuddîn el-Hafâcî nesirlerini gayet ağdalı ve edebî sanatlarla dolu, secîli bir dille kaleme almıştır. Rayhânetu'l-Elibbâ isimli biyografî kitabındaki dayısı ve hocası Ebû Bekir Şenevânî'nin biyografisinin girişinde yer alan aşağıdaki ifadeleri, genel olarak el-Hafâcî'nin üslubunun daha iyi anlaşılması bakımından burada örnek olarak zikretmek uygun olacaktır.

المَكْتُوبُ لَهُ هَذَا الْمُنْشُورُ الْعَالِي، هُوَ أَسْتَاذِي وَخَالِي، عَلَامَةُ الْعَصْرِ فِي سَائِرِ الْفُنُونِ وَسِرِّ الدَّهْرِ الَّذِي كَانَ فِي صَمِيرِهِ عَنِ النَّقْصِ الْمَصُونِ. سَيِّوِيهِ عَصْرِهِ وَشَافِعِي زَمَانِهِ فِي مِصْرِهِ. تُحْفَةُ عَطَارِدِ وَهَدِيَّةُ الْفَلَكَ لِكُلِّ مَاجِدٍ. صَاحِبُ الْحَسَبِ وَالنَّسَبِ، الرَّاهِدُ الْعَابِدُ الَّذِي لَمْ تَمُضْ لَهُ طَرْفَةُ عَيْنٍ فِي غَيْرِ طَلَبِ الْفَوَائِدِ.

⁹³ el-Muhibbî, Hulâşatu'l-Eser, II, 453.

⁹⁴ ay., II, 453.

⁹⁵ Bkz. ae., I, 331-332.

“Bu yüce risalenin kendisine yazıldığı kişi, dayım ve hocamdır. O, çağının meşhur bilimlerinde ve uhdesinde eksikliklerden korunmuş olarak saklı duran zamanının sırlarında bilgindir. Asrının Sibeveyh’i ve döneminin Mısır’ında zamanının Şâfî’sidir. Merkür yıldızından kopup gelmiş bir mücevher, yüce kişilere fezanın bir armağanıdır. Asil ve soylu, dünyaya değer vermeyen ve ibadete düşkün, (insanlığa) faydasız şeylere göz ucuyla dahi bakmamış bir kişidir.”⁹⁶

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi el-Hafâcî’nin bu ağır üslubu, Hannâ el-Fâhûrî’nin de *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*’sinde belirttiği gibi eleştirilmesine sebep olmuştur⁹⁷. Ayrıca el-Hafâcî’nin yaptığı bazı edebî tenkitlerinde وَأَحْسَنُ مِنْهُ قَوْلِي “Benim söylediklerim bu müellifin sözlerinden daha güzeldir” şeklindeki ifadeleri sebebiyle⁹⁸ kimi tarihçiler onu, kendini beğenmişlikle suçlamışlardır⁹⁹.

Şihâbuddîn el-Hafâcî şiirlerinde daha çok beyân ilmi sanatlarından istiâre ve kinâyeye, bedî’î sanatlardan da tıbâk sanatına yer vermektedir. el-Hafâcî nesirdeki üslubunun aksine, şiirlerinde genellikle kolay anlaşılan, ancak derin manalar ifade eden vecîz bir anlatım takip etmiştir. el-Hafâcî’nin şairliğinin daha iyi anlaşılması için burada şiirlerinden bazı örnekler vermek faydalı olacaktır.

el-Hafâcî, tamamı otuz beyit olan ve burada ilk on üç beyti nakledilen aşağıdaki şiiri, Muhammed b. Kâsım el-Halebî (1054/) için yazmıştır. el-Halebî Halep’ten Mısır’a geldiğinde el-Hafâcî bu beyitleri kendisine okumuş, el-Halebî de kendisine bir şiir yazarak mukabele etmiştir¹⁰⁰. Söz konusu şiir şu şekildedir:

1 حَتَّامَ يَغْزُونِي صُدُودُهُ وَالصَّبْرُ قَدْ كَثُرَتْ جُنُودُهُ

1. “Sabrın pek çok askeri varken, onun benden yüzçevirmesi ne zamana kadar devam edecek?”

2 سَكْرَانُ مِنْ أَلْحَاطِهِ قَامَتْ عَلَيَّ قَلْبِي حُدُودُهُ

2. “(Ben) onun bakışları yüzünden sarhoşum ve (bu sarhoşluğun) haddi (cezası) kalbimde infaz edilmiştir.”

3 وَسَقِيمٌ طَرْفٍ لَمْ تَزَلْ أَبَدًا لَوَاحِظُنَا تَعُودُهُ

3. “Onun (baygın baygın bakması sebebiyle) hasta gibi görünen gözlerini, bizim

⁹⁶ el-Hafâcî, *Rayḥānetu’l-Elibbâ*, I, 300.

⁹⁷ Hannâ el-Fâhûrî, age., s. 1035.

⁹⁸ el-Hafâcî’nin bu gibi ifadelerinin geçtiği yerlere örnek olarak Bkz. el-Hafâcî, ae., I, 45, 109, 183, 199.

⁹⁹ ae., Mukaddime, I, 31.

¹⁰⁰ Bkz. ae., I, 78-82

gözlerimiz sonsuza dek ziyaret etmeye devam edecek.”

4 بَرَقَتْ بَوَارِقُ وَصَلَهُ وَالْهَجْرُ قَدْ خَرَسَتْ رُعُودُ

4. Ona ulaşma (hayali) şimşekler gibi çaktı (da gönlümüzü apaydınlık etti), ondan ayrı kalmak ise gök gürültülerini bile dilsiz etmiştir.

5 نَشْوَانُ يَعْثُ بِبِي كَمَا عَبَّتْ بِأَمَالِي وَعُودُهُ

5. “Ona olan hayranlığımdan kaynaklanan sarhoşluk, onun vaatlerinin arzularımı oyalayıp durduğu gibi beni oyalıyor.”

6 لَوْلَا مِيَاهُ الْحُسْنِ جَالَتْ فِيهِ لَأَحْتَرَقَتْ خُدُودُهُ

6. “Eğer güzel ahlak suları onda çağıldamasaydı, yanakları yanıp kül olacaktı.”

7 كَالصَّبِّ لَوْ لَا دَمَعُهُ يَهْمِي لِأَحْرَفُهُ وَقُودُهُ

7. Tıpkı gözyaşları döken (bir aşık) gibi, şayet gözyaşları çağlmasaydı, (aşkının) kıvılcımları onu yakacaktı.

8 يُخْفِي الْهَوَى وَعُيُونُهُ بِغَرَامِهِ الْمُضْنِي شُهُودُهُ

8. Gözleri ona olan kişiyi canından edecek tiryakiliğiyle bakıp dururken bile (onu istediğine dair) arzularını gizlemektedir.

9 وَالْكَأْسُ نَجْمٌ لَاحَ فِي فَلَكِ الْمَسْرَةِ لِي سَعُودُهُ

9. Kadeh mutluluk fezasında görülen bir yıldızdır ve onun neşesi bana aittir.

10 يَصْنُؤُ فَيَحْكِي ذِكْرَ مَنْ قَدْ زَيْنَ الدُّنْيَا وَجُودُهُ

10. (O şarap kadehi) varlığıyla dünyayı süsleyen kişinin hikayesini anlatarak onu tavsif etmektedir.

11 ذَاكَ ابْنُ قَاسِمِ الَّذِي مَا زَالَ فِي تَعَبِ حَسُودُهُ

11. İşte o, kendisine haset eden kimsenin hep yorgun düştüğü İbn Kâsım'dır.

12 مَا زَالَ يُسْقَى مِنْ مِيَا هِ الْفَضْلِ حَتَّى اخْضَرَ عُودُهُ

12. (İbn Kasım) dalları yeşerinceye kadar fazilet sularından sulanmaya devam etmiştir.

13 قَدْ كَانَ دَهْرِي عَاطِلًا حَتَّى تَحَلَّى مِنْهُ جِيدُهُ

13. Yaşadığım dönem, gerdanlığı onunla süsleninceye kadar boş ve anlamsızdı.

Aşağıdaki beyitler de Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin söylediği şiirlerden birinin ilk bölümüdür¹⁰¹.

1 إِذَا لَمْ أُلْقَ فِي أَمْرٍ شَفِيعًا فَتَرَكِي مَا أَجَلُ شَافِعِ

1. Derdime derman bulamayacağım bir işi yapmaya mecbur kalırsam, o işi terk etmek benim için ne güzel bir dermandır.

2 أَأَخْشَى ضَيْقَ صَدْرٍ مِنْ لَيْتِمٍ وَصَدْرُ الْبَيْدِ وَالطَّرْفَاتُ وَاسِعِ

2. Ölümün kucacı ve başka çareler bu kadar genişken, kınayıcının yüreğime sıkıntı vermesinden mi çekineceğim!

3 رِذَاءُ صَبْرِي أَجْمَلُ مَا تَرَدَّى بِهِ خُرٌّ يُنَافِسُ فِي دُعَاءِهِ

3. Benim sabır elbisem, durmadan dua etmekte olan hür bir kişinin giyebileceği en güzel elbisedir.

4 إِذَا لَمْ تَنْفَعِ الْإِنْسَانَ شَكْوَى فَإِنَّ شِفَاءَهُ كِتْمَانُ دَائِهِ

4. Şayet şikayet etmesi kişiye fayda getirmemişse, onun şifası derdini saklayıp gizlemesidir.

5 إِنْ يَعُدُّ ذُو بَغْيٍ عَلَيْكَ فَخَلِّهِ وَارْقُبْ زَمَانًا لِانْتِقَامِ الطَّاعِي

5. Eğer zalim bir kişi sana düşmanlık ederse onu kendi haline bırak ve o azgından intikam almak için uygun zamanı gözle.

6 وَاحْذَرُ مِنَ الْبَغْيِ الْوَحِيمِ وَلَوْ بَغَى جَبَلٌ عَلَى جَبَلٍ لَدَاكَ الْبَاغِي

6. Kötü ve tehlikeli olan zulmetmekten sakın, çünkü bir dağ başka bir dağa zulmetse zalim olan yerle bir olur.

Daha çok edebiyat ve biyografi alanlarıyla meşgul olan Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin, Arapça dilbilimine dair kaleme aldığı en önemli kitabı, *Şifâu'l-Ğalîl fî mâ fî Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl* isimli eserdir. el-Hafâcî'nin bu kitabı, Arapçaya farklı dillerden geçen kelimelerin incelendiği ta'rîb konusunda, Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab* isimli eserinden sonra ikinci önemli kaynak kabul edilmektedir.

¹⁰¹ Bkz. Ömer Ferrûh, *Me'âlimu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-Aşri'l-Hadîs*, II, 638-639.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞİHÂBUDDÎN EL-HAFÂCÎ'NİN ŞİFÂU'L-ĞALÎL
ADLI ESERİ

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalil* adlı eserinin Arapçaya başka dillerden giren kelimelere dair yazılmış bir eser olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Müellifin adı geçen eserinin tahliline geçmeden önce, yabancı kelimelerin geçişini inceleyen ta'rîb konusunun kavramsal çerçevesini, bu sahada yazılan eserleri ve ta'rîbin yapısını genel mahiyetiyle açıklamak, konunun anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

1. Arap Dilinde Dahîl veya Ta'rîb

Arapça, ismini Tevrat'ta adı geçen Hz. Nûh'un oğlu Sâm'dan alan Sâmi Diller ailesindedir¹⁰². Bu dil ailesi, Süryânca, Âsurca, Akadca, İbrânca, Âramca, Nabatça ve bu dillerin katkılarıyla da gelişerek mevcut hayatîyetini mütakamil bir düzeye çıkaran Arapça gibi, birçok farklı dili kapsayan büyük bir dil ailesidir. Asıl itibariyle *Sâmi Dili* şeklinde tek bir dilden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu isimlendirme daha çok Ortadoğu'da yaşamış olan birden çok ulusun kullandığı farklı dillerin genel adı olarak temayüz etmektedir. Yukarıda ismi verilen diller ve bunların yanında daha pek çok yerel lehçenin, cümle kuruluşu, fiil yapısı ve fiil çekimi gibi konularda birbirleri arasında büyük ölçüde benzerliklerin olması, dilcileri bu dilleri "Sâmi Dil Ailesi" şeklinde bir isim altında gruplamaya sevk etmiştir¹⁰³.

MÖ 3100 yıllarında Ortadoğu'da, Güneyden Kuzeye doğru başlayan göçler neticesinde, göç eden kavimler kendi dil ve kültürlerini göç ettikleri topraklara taşımışlar ve Arabistan yarımadasının dil ve kültür yapısında köklü değişikliklere neden olmuşlardır. Bu gelişmenin sonucu olarak Sâmi diller kendi aralarında; Babil ve Âsur dillerinin anası ve diğer dillerden de daha eski olan Akadca'nın da içinde yer aldığı *Doğu Sâmi Diller*, içerisinde İbrânca ve Âramca ile kollarının bulunduğu *Kuzeybatı Sâmi Diller*, son olarak da Arapça'nın ve Habeşçe'nin bağlı bulunduğu *Güneybatı Sâmi Diller* olmak üzere üç ana kola ayrılmıştır. Ancak bütün bu diller içerisinde edebiyat dili olan ve tarihi birikimini en güzel şekilde muhafaza edebilen başlıca dil Arapça olmuştur¹⁰⁴.

Arapçanın ortaya çıkışı ve ilk devresi hakkında kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur. Bu bilgiler genellikle bazı eski kitâbelere, tarihte Araplarla ilişki kurmuş kavimlerin metin ve yazıtlarında geçen kabile, şahıs ve yer adlarına dayanmaktadır. Bugün mevcut en eski Arapça vesika, MÖ 853-626 yılları arasında Âsurluların Araplara karşı yaptıkları savaflara dair Âsur metinlerde geçen kırk civarında özel isimdir. Yazı olarak ilk bulgular Güney Arabistan yazısı

¹⁰² Nihad M. Çetin, "Arap, III. Dil", *DİA*, İstanbul-1991, III, 282.

¹⁰³ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, el-'Aşru'l-Câhilî*, s. 22.

¹⁰⁴ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fk. Yay., İstanbul-1996, I, 47-48.

olan Müsned adındaki yazının gelişmiş halinde yazılmış kitabelerdir.¹⁰⁵ Daha sonraki dönemlerde ise, o dönemlere ait kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla devrin dil ve yazısı bu bölgeye hâkim olan Ârâmların¹⁰⁶ ve Ârâmcanın etkisindedir. Ârâmların zamanla nüfuzlarını yitirmeleri sonucunda Araplar kitabelerinde, Ârâmcanın bir kolu olan Nabat¹⁰⁷ dilini ve yazısını kullanmaya başlamışlar, yine zamanla bitişik Nabat yazısından da bugünkü Arap yazısının temelini teşkil eden Arap alfabesi doğmuş ve Nabat dilinin yerini de Arapça almıştır¹⁰⁸. Asırlar boyunca değişik siyasî-ekonomik etki ve hâkimiyetler sonucunda değişen ve gelişen Arapça ve Arap alfabesi, MS V. yüzyılda Arabistan yarımadasında, özellikle de Mekke'de ticaret ve kültür hayatına cevap verebilecek bir hüviyet kazanmış ve bugünkü mevcut Klasik Arapça'nın en eski edebî ürünlerini vermeye başlamıştır.

Yukarıda özet olarak tarihî seyri aktarılan Arapça, diğer tüm dillerde olduğu gibi yabancı dillerden etkilenmiş, diğer dillere ait kimi kelime ve kullanımlar Araplar tarafından Arapçalaştırılarak hem günlük konuşma diline ve hem de edebiyat diline yerleşmiştir. Arapçaya başka dillerden giren kelimeler arasında bilinen en eski yabancı asıllı kelimeler Sümerceden geçmiştir. Bu kelimeler ilk olarak, Mezopotamya'da Sumerler'le birlikte yaşamaya başlayan ve yukarıda bahsi geçtiği üzere, Sâmi dillerini konuşan bütün milletlerin atası kabul edilen Akkadcaya geçmiştir. Daha sonra da bu Sümerce kökenli kelimeler, Akkadcadan tevarüs ederek başta Arapçaya ve diğer Sâmi dillere geçmiştir. Arapların tarih içerisinde diğer toplumlarla olan ticari ve kültürel ilişkileri sonucunda Arapça, yakın bölgede konuşulmakta olan Sâmi dillerinden Ârâmîce, Süryânîce, İbrânîce ve Habeşçeden etkilenmiştir. Diğerlerine nazaran daha uzak bir bölgede konuşulmakta olan Habeşçeden gelen kelimelerin Arapçaya geçişi, güneyde yerleşik bir hayat süren ve coğrafi yakınlığı sebebiyle Habeşistanla sıkı ilişkileri olan Kâhtânî Arap asıllı Yemenliler aracılığıyla gerçekleşmiştir. İslamiyet'ten sonraki dönemlerde ise Araplar; Türkler, İranlılar ve Rumlar gibi daha önce belirli düzeyde ticari ilişkilerin dışında tanışmadıkları çok farklı toplumlarla

¹⁰⁵ Nihad M. Çetin, agm., *DİA*, III, 282.

¹⁰⁶ MÖ ikinci bin yılın son çeyreğinde Suriye'de kırsal bölge sınırlarında yaşayan ve Batı Sâmi dil grubundan çeşitli lehçeler konuşan göçebe bir topluluk iken daha sonraları, Basra körfezinden Amanos dağlarına, bugünkü Lübnan ve Ürdün topraklarından Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir bölgede hakimiyet kurup belli bir müddet, önemli bir siyâsî ve ekonomik güç olarak varlıklarını sürdüren, MÖ VIII. yüzyılda da Âsurlular tarafından siyâsî varlıklarına son verilen eski bir kavimdir. Geniş bilgi için bkz. Ali M. Dinçol, "Ârâmîler", *DİA*, İstanbul-1991, III, 268-270.

¹⁰⁷ MÖ IV. yüzyılda Lût gölü sahillerinde göçebe olarak yaşayan ve zamanla yerleşik hayata geçerek, ilerleyen dönemlerde Kızıl Deniz'den Hicaz'a kadar uzanan Kuzey Arabistan bölgesinde hakimiyet kuran bir kavimdir. Nabatîler MS I. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bir müddet daha siyâsî ve kültürel varlıklarını sürdürmüşler, ancak zamanla etkileri azalmış ve araplaşmışlardır. Geniş bilgi için bkz. E. Honigmann, "Nabatîler", *İA.*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul-1960, IX, 1-3.

¹⁰⁸ Nihad M. Çetin, agm., *DİA*, III, 282.

ilişki içerisine girmişlerdir. Arapların bu farklı toplumlarla ilişkisi sonucunda da, zamanla bu toplumların kültürlerinden etkilenecek onlardan kimi tabirleri kendi dillerine aktarmışlardır. Özellikle Türkçe ve Farsça ile Arapça arasında diğer dillere nazaran daha yoğun bir etkileşim söz konusudur¹⁰⁹.

1.1. Dahîl/Ta'rîb Konusunun Kavramsal Çerçevesi

Diller arası kelime ve kullanım alışverişinde, girdiği dilin yapısına göre kelimenin bir takım değişimlere uğraması tabii bir durumdur. Aynı şekilde başka dillerden Arapçaya giren kelimelerde de orijinalinden farklı olarak yeni seslerin ilave edilmesi veya kimi harflerin çıkarılması gibi kelime ya da tabirin yapısında bir takım değişimler bulunmaktadır. Dile sonradan giren bu kelimelerle ilgili olarak dilciler, kelimedeki meydana gelen değişikliğin durumu, kelimenin önceki haliyle sonraki halinin isabetli bir şekilde değerlendirilmesi, kelimenin Arapçaya hangi dönemde girdiği, Arapçanın yapısına uygun ve doğru olarak kullanılması gibi konularla meşgul olmuşlardır. Zikredilen problemleri çözmek ve başka dillerden gelen kelimelerin durumlarını özel olarak değerlendirmek için dilciler, söz konusu kelimeleri Arapça asıllı kelimelerden ayrı değerlendirmişler ve Arapçaya başka dillerden girmiş ifadeleri *mu'arrab*, *dahîl* ve *muvelled* olmak üzere üç ayrı kavramla isimlendirmişlerdir.

Mu'arrab kelimesinin kökü olan ta'rîb kelimesi **تَفْعِيل** sulâsi mucerred fiilinin bâbindan gelen mezîd masdarı olup, sözlükte “Arap haline getirme, Arapçalaştırma, bir başkasına Arapça öğretme” gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime hakkında el-Halîl b. Ahmed'in (175/791) *Kitabu'l-'Ayn*'ı, İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî el-Kûfi'nin (213/828) *Kitâbu'l-Cîm*'i ve İbn Fâris'in (395/1004) *Mu'cemu Meḳâyisi'l-Luḡa*'sı gibi ilk telif edilen sözlüklerde, kelimeye yüklenen kavramsal anlamla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu zikredilen kaynak sözlüklerin kiminde sadece kelimenin lügat anlamı verilmekte, kiminde ise söz konusu mastar hiç zikredilmemektedir¹¹⁰. Ancak bahsi geçen bu sözlük müelliflerinden el-Halîl b. Ahmed, her ne kadar telif ettiği sözlüğün mufredat kısmında ta'rîbin ıstılah anlamına değinmese de, *Kitabu'l-'Ayn*'ının giriş kısmında konuyla ilgili bazı önemli tespitler yapmaktadır.

¹⁰⁹ Bkz. Zülfikar Tüccar, “Dahîl”, *DİA*, İstanbul-1993, VIII, 412.

¹¹⁰ Bkz. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitabu'l-'Ayn*, yay. haz. Dâvud Sellûm, Dâvud Selmân el-'Anbekî, İn'âm Dâvud Sellûm, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-2004, s. 526-527; İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî el-Kûfi, *Kitâbu'l-Cîm*, thk. 'Âdil 'Abdulcebbâr eş-Şâfi, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-2003, s. 283; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya er-Râzî, *Mu'cemu Meḳâyisi'l-Luḡa*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1999, II, 256-257.

el-Halîl *Kitabu'l-'Ayn*'ının giriş bölümünde, Arapçadaki kelimelerin yapısını ve kelimelerdeki harflerin durumlarını ele almış, bu bölümde harflerin kelime içinde hangi şartlarda gelebileceği, kelimedeki geçen harflerin sıralanışı ve sıfatları gibi konulara dair birtakım açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalarından sonra ise müellif, belirttiği hususlara uymayan kelimelerin Arapça kökenli sayılamayacağını söylemekte ve bu kelimeleri muhdes (مُحَدَّث), mustahdes (مُسْتَحَدَّث), muvelled (مَوْلَد) ve dahîl (دَخِيل) gibi bir takım isimlerle zikretmektedir. Ancak el-Halîl'in bahsi geçen açıklamalarındaki kullandığı bu isimler, Arapçaya başka dillerden giren kelimeleri sınıflandırmaya yönelik kavramlardan çok, kelimenin Arapça asıllı olmadığını ifade eder şekilde sözlükteki manalarıyla kullanılmaktadır¹¹¹. *Kitabu'l-'Ayn*'da zikredilen bu isimlendirmeler, her ne kadar konuyu sistematik olarak tasnif etmiyorsa da, bu konuda yapılan ilk tespitler olması bakımından önemlidir. el-Halîl'den sonra ta'rîb konusu ilk olarak, Sîbeveyh Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Qanber el-Hârisî (180/796) tarafında ele alınmıştır. Sîbeveyh *el-Kitâb* isimli eserinde, ta'rîb konusuyla ilgili;

1. Yabancı İsimler Bâbı (باب الأسماء الأعجمية)¹¹²

2. Yabancı Kelimelerden Dört Harfli ve Arapların مَفَاعِل Kalıbında Kullandıkları Kelimeler Bâbı (باب ما كان من الأعجمية على أربعة أحرف قد أعرب فكسرتة العرب على مثال مفاعل)¹¹³

3. Yabancı Dillerden Arapçalaştırılan Kelimeler Bâbı (باب ما أعرب من الأعجمية)¹¹⁴

4. Farsça Kelimelerde Yapılan Değişiklikler Bâbı (باب اطراد الإبدال في الفارسية)¹¹⁵ şeklinde dört müstakil başlık altında ta'rîb konusunu işlemiştir. Bu başlıklarda, kimi yerlerde el-Halîl'in görüşlerine karşı çıkarak kendi görüşlerini beyan eden Sîbeveyh¹¹⁶, ta'rîbin yapısını belirleyen bir takım prensipler ortaya koymuştur. Sîbeveyh bahsi geçen bölümlerde, el-Halîl'den farklı olarak, başka dillerden Arapçaya kelime geçişi için "i'râb", dile geçen kelime için de "mu'râb" kavramlarını kullanmaktadır¹¹⁷. Sîbeveyh'ten sonra h. II. asrın sonları ve h.

¹¹¹ el-Halîl b. Ahmed'in konuyla ilgili değerlendirmeleri için bkz. el-Halîl b. Ahmed, age., Temhîd bölümü, s. 1-3 (27-33); Hilmî Halîl, *Dirâsât fi'l-Luġati ve'l-Me'âcim*, Dâru'n-Nehdâti'l-'Arabiyye, Beyrut-1998, s. 431-432.

¹¹² Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Qanber el-Hârisî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut-1983, III, 234-235.

¹¹³ ae., III, 620-621.

¹¹⁴ ae., IV, 303-304.

¹¹⁵ ae., IV 305-307.

¹¹⁶ ae., III, 620.

¹¹⁷ ae., III, 234.

III. asrın başlarında bu konu için muvelled ve muhdes kavramları kullanılmış, daha sonraki dönemlerde ise bu kavramlarının yerini *mu'arrab/ta'rîb* ve *dahîl* isimlendirmeleri almıştır. Belirtilen dönemin sonrasında ta'rîb konusuyla ilgili telif edilen *Şifâu'l-Ğalîl* gibi müstakil eserlerin isimlerinde de bu kelimeler kullanılmıştır¹¹⁸.

Ta'rîb kavramına dair, ilk kaynak sözlüklerden kabul edilen el-Cevherî'nin (400/1009) *eş-Şihâh*'ında ع-ر-ب maddesinde verilen bilgiler şu şekildedir:

- تَعَرَّبَ : “Araba benzedi” تَشَبَّهَ بِالْعَرَبِ
- تَعَرَّبَ بَعْدَ هِجْرَتِهِ : “Bedevî oldu” صَارَ أَعْرَابِيًّا
- أَعْرَبَ كَلَامَهُ : “Sözünde/konuşmasında herhangi bir gramer yanlışı yapmazsa” إِذَا لَمْ يَلْحَنَ فِي كَلَامِهِ
- أَعْرَبَ بِحُجَّتِهِ : “Hiç kimseden çekinmeden delilini açıkça söyledi” أَفْصَحَ بِحُجَّتِهِ وَلَمْ يَتَّقِ أَحَدًا
- أَعْرَبَ الرَّجُلُ : “Adamın, rengi Arap olan (görünüş olarak Araba benzeyen) bir çocuğu oldu” وُلِدَ لَهُ وَلَدٌ عَرَبِيٌّ اللَّوْنِ

Yukarıda verilen bu açıklamalara benzer ifadeler, *eş-Şihâh*'tan önce yazılmış sözlüklerde de bulunmaktadır. Bu açıklamalardan sonra el-Cevherî, yabancı bir isim için تَعْرِيبُ الإِسْمِ الْأَعْجَمِيِّ; “Arapça olmayan bir ismi Arapçanın kurallarına göre telaffuz etmek” ve yine aynı manada عَرَّبْتَهُ الْعَرَبُ “Araplar o ismi Arapçanın kurallarına göre söylediler” anlamlarını aktarmaktadır¹¹⁹. *eş-Şihâh*'ta verilen bu son iki kullanım ise, ta'rîb kavramının, kelimeye sonraki dönemlerde yüklenen terim anlamıyla örtüşmesi açısından önemlidir.

Ta'rîb kelimesini, Arapçaya sonradan giren kelimeler şeklinde ıstılah anlamıyla kullanan ilk sözlük ise Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr el-İfrîkî el-Enşârî'nin (711/1311) *Lisânu'l-'Arab*'ıdır. İbn Manzûr ilgili bölümde تَعْرِيبُ الإِسْمِ الْأَعْجَمِيِّ ifadesini “Arapların yabancı bir sözcüğü kendi dillerinin kalıplarına uygun olarak kullanması” şeklinde açıklamaktadır¹²⁰.

¹¹⁸ Ta'rîb ve dahîl kavramlarının tarihsel seyri hakkında geniş bilgi için bkz. Hilmî Halîl, age., s. 427-438.

¹¹⁹ Ebû Naşr 'İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh Tacu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Şihâbuddîn Ebû 'Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1998, I, 189-190.

¹²⁰ Bkz. Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Şâdir, Beyrut-1883, I, 589.

Başka dillerden Arapçaya giren kelimeler için kaynaklarda kullanılan dahîl kavramı hakkında, yine ilk dönem sözlüklerinde kelimenin ıstılah anlamıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Arapçaya başka dillerden geçen kelimelere dair, Ebû Mansûr el-Cevâlîkî (540/1145) ve Şihâbuddîn el-Hafâcî gibi, konunun uzmanları tarafından yazılan eserlerde de ‘mu’arrab’ ve dahîl aynı manada kullanılmaktadır¹²¹. Ancak modern dönemdeki dilcilere göre dahîl ve ta’rîb kavramları birbiriyle bağlantılı, fakat farklı durumlarda kullanılması gereken iki ayrı kavram olarak telakki edilmektedir. Örneğin Hilmî Halîl ta’rîb konusunda yazılmış ilk eserlerde “mu’arrab” ıstılahının kullanıldığını, sonraki dönemlerde ise “dahîl” tabirinin yaygınlaştığını söylemektedir¹²². Adı geçen müellifin verdiği bilgilere göre bu kavramlar, farklı dönemlerde kullanılan ıstılahlar şeklindedir. Hilmî Halîl’in belirttiği kanaate yakın olmakla birlikte konuyla ilgili farklı bir yaklaşım olarak Galip Yavuz’un şu ifadeleri burada zikredilebilir:

“Kanaatimizce eski dilcilerin mu’arrab lafızlar konusunda koymuş oldukları şartların hala geçerli olduğunu düşünmek, sürekli devam eden etkileşimi yok saymak anlamına gelir ki, böyle bir yargıya varabilmek, canlı bir organizmaya benzeyen, dolayısıyla da sürekli gelişme ve değişime uğrayan bir dil fenomeni için mümkün olmaz. İstişhâd dönemi sonrası Arapçaya giren kelimelerin, bazılarınca muvelled olarak kabul edilmesi, yani mu’arrab olarak kabul edilmemesi, ancak zamansal açıdan bir sınıflandırma kabilinden olduğu takdirde kabul edilebilir. Fakat fenomenel olarak ayrı şeylermiş gibi düşünülmesi bizce doğru değildir. Çünkü adını ne koyarsanız koyunuz sonuç itibariyle aynı kapıya çıkacaktır. Mu’arrab ve dahîl kavramları arasında zihne yansıyan manaları açısından bir mukayese yapılacak olursa, yeni giren kelimeye ilk dönemleri itibariyle dahîl, ilerleyen zaman içerisinde, girdiği dilde yerleşik bir kelime halini almış olması itibariyle de mu’arrab denilebilir”¹²³.

Araştırmacının yukarıda yaptığı açıklamalara göre dahîl, Arapçaya başka dillerden geçen kelimenin, henüz Arapça kullanımının netleşmediği dönemdeki adı, mu’arrab ise kelime dilde yerleşik bir kullanım halini aldığı zaman verilecek bir isim olmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlamada da kelimenin Araplar tarafından kullanımı esas alınmıştır. Ancak bir kelimenin mu’arrab değeri taşıması için sadece kullanımda yerleşik hali alması yeterli değildir. Kelimenin Arapça fonetiğine uyumlu hale gelmesi de gerekir.

¹²¹ Bkz. Ebû Mansûr Mevhûb Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî, *el-Mu’arrab min Kelâmi’l-A’cemî ‘alâ Hurûfi’l-Mu’cem*, Dâru’l-Ğalem, Dimeşk-1990, kelimesi, الجرم s. 235, المصطكا kelimesi, s. 589; Şihâbuddîn el-Hafâcî, *Şifâu’l-Ğalîl fi ma fi Kelâmi’l-‘Arab mine’d-Dahîl*, thk. Muhammed Keşşâş, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut-1998, زربخ kelimesi, s. 168, نسرین kelimesi, s. 298.

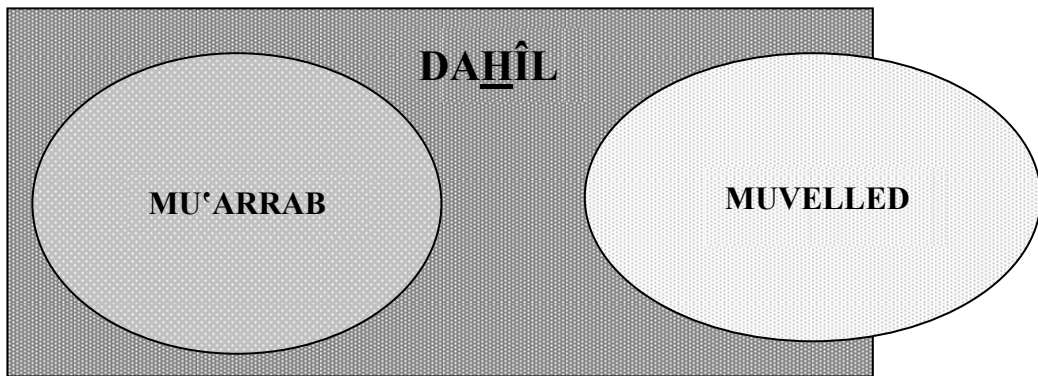
¹²² Bkz. Hilmî Halîl, age., s. 434.

¹²³ Galip Yavuz, *Yabancı Kelimelerin Arapçalaşması*, Seyran Yay., Sivas-2007, s. 17.

Ta'rib konusunun kavramsal çerçevesine dair buraya kadar aktarılan görüşler ışığında şunu söylemek mümkündür: Mu'arrab ve dahîl terimleri arasında yapılabilecek en doğru tasnif, kullanılan terimlerin lügat anlamlarının da dikkate alınarak, dile giren kelimenin yapısındaki değişikliğin esas alındığı bir tasnif olmalıdır¹²⁴.

Buna göre aslı Arapça olmayan ve Arapçaya geçtikten sonra herhangi bir değişime uğramış ya da uğramamış bütün yabancı kökenli kelimeler *dahîl* kavramının kapsamına girmektedir. *Mu'arrab* kavramı ise, özellikle ihticâc döneminde Arapçaya başka dillerden gelen ve ses yapısı, harf sayısı, kelimenin Arapça asıllı kelimelerdeki kalıplara uydurulması gibi Arapçanın fonetiğine ve Arapça sentaksına uyarlanmış kelimeleri kapsamaktadır. *Mu'arrab* ism-i mef'ûlünün mastarı olan *ta'rib* ise, başka dillerden Arapçaya giren kelimedede bir takım değişiklikler yapılarak kelimenin Arapçaya uygun hale getirilmesinin adıdır. Bu bağlamda *dahîl*, *mu'arrab* kavramından daha geniş kapsamlıdır.

Muvelled kavramı ise kelimenin yapısındaki değişimden ziyade, hangi dönemde Arapçaya girdiğiyle ilgili bir isimlendirme olarak değerlendirilmelidir. Genel kabule göre *muvelled* kavramı, ihticâc devrinden sonra, Arapçaya başka dillerden giren veya mevcut kelimelerden yeni bir kelimenin ihdas edilmesi ya da mevcut bir kelimenin daha önce kullanılageldiği anlamdan farklı bir manada kullanılması şeklinde dile kazandırılan yeni tabirler için kullanılmaktadır¹²⁵. Dolayısıyla *muvelled* bir kelimenin mutlaka yabancı bir dilden geçmiş olması gerekmez. Arapça asıllı fasîh bir kullanımın sonraki dönemlerde bir takım değişikliklere uğrayarak yeni bir şekil kazanması ve zamanla aslının unutulup bu yeni kullanımın esas kabul edilmesiyle de *muvelled* kelimeler oluşturulabilir. Dolayısıyla *muvelled* bir kelime yabancı asıllı *dahîl* bir kelime olabildiği gibi, aslı Arapça olan bir kelimedden türetilmiş yeni bir kullanım da olabilir. Ancak *muvelled* bir kelime asla *mu'arrab* olarak değerlendirilemez. Aşağıdaki şemada bu kavramların durumları gösterilmektedir:

¹²⁴ Dahîl ve ta'rib arasındaki ayırım hakkında geniş bilgi için bkz. Mes'ûd Bûbû, *Eseru'd-Dahîl 'ale'l-'Arabiyyeti'l-Fuşhâ fi 'Aşri'l-İhticâc*, Muessesetu'n-Nûri, Dimeşk-1993, s. 27-44.

¹²⁵ Bkz. Zülfikar Tüccar, agm., *DİA*, VIII, 413.

Bu şemada da görüldüğü üzere Arapçaya yabancı dillerden geçen ve bazı değişimlere uğrayan kelimelerin adı olan *mu'arrab* kavramı, değişime uğramış ya da uğramamış bütün yabancı asıllı kelimeleri kapsayan *dahîl* kavramının dahilinde değerlendirilmelidir. *Muvelled* kelimelerin ise bir kısmı *dahîl* kapsamına girerken, Arapça asıllı olup zamanla anlam ya da şekil yönünden değişerek oluşan yeni kullarımlardan ibaret bölümü ise *dahîlin* kapsamında değildir. Bu tasnife göre örneğin *تلفزيون* (televizyon)¹²⁶ kelimesi *mu'arrab* değil, *dahîl* bir kelimedir. Ancak *مهندس* (mühendis) kelimesi, Farsçadaki *هنداز* kelimesinden dönüştürülerek Arapçaya girdiği için¹²⁷ *mu'arrab* bir kelimedir. *غَوَاصَّة* (denizaltı) kelimesi ise aslen Arapça olan *غَاصَ - يُغَوِّصُ - غَوَّصًا* (batmak, suya gömülmek)¹²⁸ kelimesinden türemiş bir kelimedir. Bu itibarla *muvelled*dir ve *dahîl* ya da *mu'arrab* olarak değerlendirilemez.

Yukarıda açıklanmaya çalışılan kavramsal çerçeve doğrultusunda dilciler en fazla ta'rîb meselesiyle meşgul olmuş ve ta'rîbin kaidelerini belirlemeye çalışmışlardır. Bunun sebebi ta'rîb kavramının konusu olan *mu'arrab* kelimelerin yapısındaki değişimleri tespit etme çabasıdır. Kelimede meydana gelen bu değişimler *Ta'rîbin Yapısı ve Kuralları* başlığı altında örnekleriyle ele alınacaktır.

Ta'rîb konusunun yapısı ve Arap dilinde ta'rîbin nasıl gerçekleştiğine dair dilcilerin belirlemiş olduğu esaslara geçmeden önce, ta'rîble ilgili literatür hakkında bilgi verilmesi, konunun işleniş bakımından faydalı olacaktır.

1.2. Ta'rîb/Dahîl Konusunda Yazılmış Eserler

Ta'rîb konusu ilk olarak, asıl itibarıyla Kur'ân-ı Kerim'in daha iyi anlaşılmasına yönelik çalışmalar olan *Ğarîbu'l-Kur'ân* türündeki kitaplarda konu edilmiştir. Konuyla ilgili yazılan diğer müstakil eserlere nazaran çok daha erken dönemde telif edilen bu kitaplarda, Kur'ân-ı Kerim'deki garîb lafızlar, dilde çok yaygın olmadığı için manaları kolayca anlayamayan kelimeler, eş anlamlı sözcükler ve aynı kelimenin değişik yerlerde farklı manalarda kullanılması gibi konular ele alınmıştır. Belirtilen konuların dışında bu kitaplarda Kur'ân-ı Kerim'de geçen Arapça asıllı olmayıp zamanla Arapçalaşmış kelimelerin de ele alınması sebebiyle bu türde yazılan eserler ilk ta'rîb kaynakları olarak değerlendirilmiştir. Bu türde yazılan eserlere örnek olarak sahabeden Abdullah b. Abbâs'ın (68/687) *Ğarîbu'l-Kur'ân*'ı ve

¹²⁶ İbrahim Mustafa, Hâmid Abdulkâdir, Ahmed Hasen ez-Zeyyât, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vaşiğ*, Çağrı Yay., 1324, 5. Bs., s. 87.

¹²⁷ el-Cevâlîkî, age., s. 639.

¹²⁸ *el-Mu'cemu'l-Vaşiğ*, s. 666.

Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ' (207/822) tarafından yazılmış *Me'âni'l- Kur'ân* burada zikredilebilir¹²⁹.

Ġarîbu'l-Kur'ân kitaplarından sonra konuyu ilk ele alan müellif, ta'rib meselesinin ıstılah anlamı değerlendirilirken de belirtildiği gibi, *Kitabu'l-'Ayn*'ındaki açıklamalarıyla el-Halîl olmuştur. el-Halîl'i de *el-Kitâb* isimli kitabında naklettiği bilgilerle Sîbeveyh takip etmiştir. Adı geçen bu iki dil aliminden sonra yine ilklerden olması bakımından Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (223/838) *Ġarîbu'l-Muşannef*'i de ta'rib konusuna dair içerdiği değerli bilgiler bakımından zikredilmesi gereken eserlerdendir. Daha sonra ise Ebû Osman 'Amr b. Baħr el-Câhız'ın (255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i ve Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Ķuteybe'nin (276/889) *Edebu'l-Kâtib* adlı kitabı gelmektedir¹³⁰. Adı geçen bu üç eserde ta'rib konusuna dair özel başlıklar verilmiş ve konu bu başlıklar altında ele alınmıştır. Bu eserler arasında İbn Ķuteybe *Edebu'l-Kâtib*'inde dahîl kelimelerden birçok örnek zikretmekte ve açıkladığı kelimelerle ilgili kendinden önce yaşamış alimlerin görüşlerine yer vermektedir¹³¹.

Yine ta'rib konusunun ele alındığı kitaplardan biri de ilk harf sistemine göre yazılmış ilk dönem sözlüklerinden olan Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd'in (321/933) *Cemheratu'l-Luġa*'sıdır. İbn Dureyd kitabının son kısmındaki *Ebvâbu'n-Nevâdir* bölümünde Rumcadan, Nabatçadan, Süryancadan ve başka dillerden Arapçaya geçen birçok mu'arrab kelimeye yer vermektedir. Buna ilaveten müellif kendisinden önceki ediplerin ve şairlerin kullandığı dahîl kelimelerle ilgili yapılan yanlışlara da işaret etmektedir¹³². Bu bakımdan İbn Dureyd'in *Cemhera*'sı, ta'rib konusunda yazılan müstakil eserlerin sıkça başvurduğu önemli bir kaynak durumundadır. Ayrıca Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşilî'nin (392/1001) *el-Ĥaşâiş* isimli eserinde konuya dair verdiği başlık da, mu'arrab kelimelerle ilgili ilginç bir değerlendirme olması bakımından önemlidir. İbn Cinnî'nin adı geçen eserde konuyla ilgili başlığı *“Arapların Kelime Ölçüsüyle Düzenlenen* *بَابُ فِي أَنَّمَا قَيْسَ عَلَى كَلَامِ الْعَرَبِ فَهَوَ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ*”

¹²⁹ Bkz. M. Sadi Çögenli, Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yay., Erzurum-1995, s. 113-114. Kur'ân-ı Kerîm'in ve Ġarîbu'l-Kur'ân kitaplarının ta'rib konusuyla olan irtibatı hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ramazân 'Abduttevvâb, *Fuşûl fî Fıkhî'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-Ĥâncî, Kâhire-1999, 6. Bs., s. 359-361; Şubhî eş-Şâlih, *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luġa*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut-1983, 10. Bs., s. 316-318.

¹³⁰ Mehmet Yavuz, *Mu'arrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara-2001, y. I, S. 2, s. 112.

¹³¹ Bkz. Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim İbn Ķuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, Dâru Şâdir, Beyrut-1967, s. 526-533.

¹³² Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd, *Cemheretu'l-Luġa*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-2005, II, 805-812.

Kelimeler Arapçadır Babı” şeklindedir¹³³. Bu bab başlığına göre İbn Cinnî mu’arrab kelimeyi, ta’rîbden sonra Arapça asıllı kelimelerle eşdeğerde kabul etmektedir.

Mu’arrab kelimelerle ilgili telif edilen müstakil eserlere geçmeden önce son olarak hatırlanması gereken kaynak eserler, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (395/1004) *eş-Şâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Sunenu'l-'Arabî fî Kelâmihâ* adlı kitabıyla, Ebû Manşûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail eş-Se'âlibî'nin (430/1038) *Fıkhû'l-Luğa ve Sirru'l-'Arabiyye* isimli eseridir. İbn Fâris *eş-Şâhibî* isimli eserinde, ta’rîb konusunu hususi bir bâb başlığı altında ele almamıştır. Ancak söz konusu eserin farklı bölümlerinde kelime ve tabirlerdeki doğru kullanımın hangisi olduğu, kelimelerde meydana gelen ses değişimlerinin, harf eklemelerinin ve haziflerin durumu, fasih kelimelerin hangi vezinlerde gelmesi gerektiği gibi ta’rîb konusunu ilgilendiren önemli bilgiler yer almaktadır. Bu sebeple *eş-Şâhibî*, mu’arrab kelimeler hakkında daha sonra telif edilen müstakil eserlerin başvurduğu önemli kaynaklardandır¹³⁴. eş-Se'âlibî'nin *Fıkhû'l-Luğa*'sında ise dahîl kelimelere dair özel bir bâb bulunmakta, müellif bu bölümde kelimelerin anlamlarıyla ilgili herhangi bir açıklama yapmadan, beş ayrı fasılda Farsçadan Arapçaya geçen mu’arrab kelimeleri sıralamaktadır¹³⁵.

Aşağıda isimleri verilen eserler ise buraya kadar anlatılan kaynaklardan farklı olup, hususi olarak ta’rîb konusunda telif edilen ve muhtevasında dahîl kelimelerin manalarıyla beraber zikredildiği lügat mahiyetinde tertip edilmiş kitaplardır.

1. *el-Mu'arrab min Kelâmi'l-A'cemî 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, Ebû Manşûr Mevhûb Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî (540/1145)

Ebû Manşûr el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab* ismiyle meşhur bu eseri ta’rîb konusunda yazılmış ilk müstakil eser olması bakımından oldukça önemlidir. el-Cevâlîkî dahîl kelimelerle ilgili kendinden önce yazılan kaynakları incelemiş ve öne sürülen bütün görüşleri değerlendirerek ta’rîb konusunun kapsamını ve kavramsal çerçevesini *el-Mu'arrab*'ın giriş bölümünde sistematik bir metotla ortaya koymuştur. Bu mukaddimeden sonra müellif, kendi dönemine kadar Arapçaya giren mu’arrab kelimeleri alfabetik olarak sıralamıştır.

el-Cevâlîkî'nin eserinde 130 kadarı şahıs ve yer isimlerinden oluşan yaklaşık 700

¹³³ Bkz. Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşîlî, *el-Haşâiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Daru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut-1952, I, 357-369.

¹³⁴ Adı geçen eserin muhtevası hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî, *eş-Şâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Sunenu'l-'Arabî fî Kelâmihâ*, thk. Ömer Fâruk eṭ-Ṭabba', Mektebetu'l-Ma'ârif, Beyrut-1993.

¹³⁵ Bkz. Ebû Manşûr 'Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail eş-Se'âlibî, *Fıkhû'l-Luğa ve Sirru'l-'Arabiyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, 'Abdulhafîz Şelbî, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1954, Mes'ûd Bûbû, age., s. 304-307.

civarında mu'arrab kelime yer almaktadır. Müellif alfabetik olarak tertip ettiği bu kelimelerin bir kısmını daha önce yazılmış konuyla ilgili bilgiler ihtiva eden kaynaklardan aktarmış ve önemli bir kısmını da kendisi tespit edip eserinde derlemiştir. el-Cevâlîkî, zikrettiği mu'arrab kelimeleri kendi orijinal dillerine ircâ etmeye ve o dillerdeki bağlı oldukları kökleri belirtmeye özellikle dikkat etmiştir. Müellif kelimelerin açıklamalarında belirttiği görüşlerine Kur'ân ayetlerinden, hadislerden ve şiirden şahitler de zikretmektedir.

el-Mu'arrab'ın giriş bölümünde serdedilen ta'rîb konusunun teorik yapısı ve içeriğiyle ilgili bilgiler, daha sonra ta'rîbe dair yazılan eserlerin çoğunda konuyla ilgili temel prensip olarak kabul görmüştür. Ayrıca el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'da uyguladığı metot, kısmî değişiklikler olmakla beraber, bu sahada yazılmış diğer eserlerin hemen hemen tümüne de yansımıştır. Bu bakımdan *el-Mu'arrab* hem kendinden sonra yazılan kitaplarda hem de bu alanda günümüzde yapılan çalışmalarda en önemli referans durumundadır.

2. ***Ḥāşiyetu İbn Berrî 'ale'l-Mu'arrab***, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Berrî (582/1187)¹³⁶

el-Cevâlîkî'nin kitabından sonra ta'rîb konusunda yazılan ikinci eserdir. İbn Berrî'nin bu kitabı *el-Mu'arrab* üzerine yapılmış bir tetimme mahiyetindedir. *el-Mu'arrab*'da olduğu gibi ta'rîbin ve mu'arrab kelimelerin genel durumuyla ilgili bir mukaddimeyle başlayan eserde 159 mu'arrab kelime ve kullanım bulunmaktadır. İbn Berrî'nin eserinde zikrettiği bu kelimelerin bir kısmı *el-Mu'arrab*'da olmayan yeni kelimelerden, diğer bölümü de el-Cevâlîkî'nin eserinde zikrettiği kullanımlardan oluşmaktadır. İbn Berrî, Cevâlîkî'nin ortaya koyduğu görüşleri mütâlaa etmiş ve yanlış ya da eksik bulduğu yerlerde birtakım düzeltmeler yapmıştır.

3. ***et-Tezyîl ve't-Tekmîl lima'stu'mile mine'l-Lafzi'd-Dahîl***, Cemâluddîn Abdullah b. Muhammed el-Bişîşî (820/1417)¹³⁷

Mu'arrab kelimelere dair telif edilmiş üçüncü eser olan el-Bişîşî'nin bu kitabı, adından da anlaşıldığı gibi el-Cevâlîkî'nin kitabının bir zeylidir. el-Bişîşî eserinde kendinden önceki dilcilerin konuyla ilgili görüşlerini nakletmiş ve aktardığı görüşlerden kimilerine itirazlarda bulunarak bir takım düzeltmeler yapmıştır. İbn Berrî'nin kitabının ardından 200 seneyi aşkın uzun bir süre sonra kaleme alınan üçüncü eser olması bakımından ta'rîb konusunda yapılmış

¹³⁶ Bkz. Ebû Muhammed 'Abdullah b. Berrî, *Fi't-Ta'rîb ve'l-Mu'arrab ve Huve'l-Ma'rûf bi "Ḥāşiyetu İbn Berrî 'ale'l-Kitâbi'l-Mu'arrab li'l-Cevâlîkî"*, yay. haz. İbrahim es-Sâmerrâî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut-1985.

¹³⁷ Bkz. Keḥḥâle, age., VI, 26; Mehmet Yavuz, *Mu'arrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler*, s. 113.

önemli bir çalışmadır.

4. *el-Muhezzeb fî mâ Vaka'a fî'l-Ḳur'âni mine'l -Mu'arrab*, Ebu'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûti (911/1505)¹³⁸

es-Suyûti'nin bu eseri, adından da anlaşılacağı üzere, el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ı gibi genel anlamda ta'rîb konusunda yazılmış bir kitap değildir. Ancak bu eser, muhtevasında Kur'ân-ı Kerîm'de geçen mu'arrab kelimelerin ve açıklamalarının verilmesi sebebiyle zamanla ta'rîb literatürü içerisinde değerlendirilmiştir. es-Suyûti'nin bu eserinde, Farsça, Habeşçe, Nabatça, Süryanca, İbranca, Rumca, Berberce ve Türkçe gibi pek çok dillerden Arapçaya giren 124 adet mu'arrab kelime yer almaktadır.

5. *Câmi'u't-Ta'rîb bi't-Ṭarîki'l-Ḳarîb*, Muhammed b. Ahmed el-'Alâ'î (918/1512)¹³⁹

el-'Alâ'î'nin bu eseri el-Bişîşî'nin yukarıda zikredilen, el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ına yaptığı *et-Tezyîl ve't-Tekmîl lima'stu'mile mine'l-Lafzi'd-Dahîl* isimli zeylin ihtisarı mahiyetindedir. el-'Alâ'î eserinde, adı geçen zeyldeki tekrarları ve bazı gereksiz gördüğü bilgileri çıkarmak, ayrıca el-Bişîşî'nin kitabına bir takım ilavelerde bulunmak suretiyle 1732 mu'arrab kelimenin açıklamasını vermektedir. *el-Mu'arrab*'ın iki katından daha fazla muhtevaya sahip olan bu eserde verilen kelime açıklamalarında daha çok şiir, Kur'ân, hadis ve siyere dair bilgiler yer almaktadır.

6. *Risâle fî Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-A'cemiyye*, Ahmed b. Süleyman İbn Kemâl Paşa (940/1533)¹⁴⁰

İbn Kemâl bu risalesinde 50 civarında mu'arrab kelime derlemiştir. Müellif eserinde naklettiği kelimeleri aşağıda belirtildiği şekilde dört grup olarak tasnif etmiştir¹⁴¹

"a. خُرْسَان gibi, aslı değiştirilmeyen ve Arapça kelime kalıplarından birine dahil edilmeyenler,

b. خُرْم gibi, aslı değiştirilmeyen, fakat Arapça kelime kalıplarından birine dahil edilerek kullanılanlar,

c. آجر gibi, aslında bir takım değişikliklerin yapılmasıyla beraber Arapça kelime

¹³⁸ Bkz. Ebu'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûti, *el-Muhezzeb fî mâ Vaka'a fî'l-Ḳur'âni mine'l-Mu'arrab*; şrh. Semîr Hüseyin Halebî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1988.

¹³⁹ Bkz. Keḥḥâle, age., VIII, 293; Sadî Çögenli, Kenan Demirayak, age., s. 151; Mehmet Yavuz, *Mu'arrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler*, s. 114.

¹⁴⁰ Bkz. Ahmed b. Süleyman İbn Kemâl Paşa, *Risâle fî Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-A'cemiyye*, thk. Muhammed Sevâ'î, el-Ma'hedu'l-İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, Dimeşk-1991.

¹⁴¹ İbn Kemal Paşa, age., s. 47-48.

kalıplarından birine dahil edilmeyenler

d. *درهم* gibi, hem aslı değiştirilen hem de Arapça kelime kalıplarından birine dahil edilenler” İbn Kemâl’in eserindeki kelimelerin sayıca az olmasına rağmen kelimelerin bu şekilde ince bir tasnifle verilmesi, müellifin bu risalede mu’arrab kelimeleri toplamaktan ziyade, yabancı bir kelimenin ta’rîbinde uyulması gereken usûlü ve dahîl kelimelerle ilgili dikkat edilmesi gereken hususları ele aldığına göstergesidir. İbn Kemâl’in eserine aldığı mu’arrab kelimeleri asıllarına ircâ etmede son derece başarılı olması, kendinden önce ortaya konan görüşlere dair yaptığı tahlil ve tashihler sebebiyle eser bu sahada telif edilmiş önemli kitaplar arasında yer almaktadır. Ayrıca müellifin açıklamalarında, pekçok kaynağa atıflar yapması ve bu kaynaklardan nakillere yer vermesi eserin muhtevasına ayrı bir zenginlik katmıştır.

7. *el-Mu’arrabetu’r-Reşîdiyye*, ‘Abdurreşîd b. ‘Abdişşabûr el-Huseynî el-Medenî (1068/1658)¹⁴²

Dilinin Farsça olması sebebiyle ta’rîb konusunda bu dille yazılan ilk eserdir. Farsça kelimelerin Arapçaya geçerken uğradığı değişikliklerle beraber genel mahiyetiyle ta’rîb konusunun ele alındığı bir mukaddimededen sonra dahîl kelimeler, son harf sistemi esas alınarak sıralanmıştır.

8. *Şifâu’l-Ğalîl fî ma fî Kelami’l-‘Arab mine’d-Dahîl*, Şihâbuddin el-Hafâcî (1069/1659) Bu çalışmanın ana konusu olan eserdir. Sonraki bölümlerde ele alınacağından burada sadece ismi zikredilmiştir.

9. *Nufûzu’l-Lisân ve ‘Ukûdu’l-Hîşân*, Antakyalı Mustafa Remzi Efendi (1100/1689)¹⁴³

Bu eser, daha önce yazılanlar arasında en geniş muhtevaya sahip olması bakımından oldukça önemlidir. Mustafa Remzi Efendi *Nufûzu’l-Lisân*’ında 2800’den fazla mu’arrab kelimeye yer vermiştir. Ayrıca söz konusu eser el-Muhibbî’nin *Kaşdu’s-Sebil*’ine ve en-Nihâlî’nin *eṭ-Ṭırâzu’l-Muzehheb* isimli eserine kaynaklık etmiştir¹⁴⁴.

¹⁴² Mehmet Yavuz, *Mu’arrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler*, s. 115.

¹⁴³ Bkz. Mustafa Remzi Efendi, *Nufûzu’l-Lisân ve ‘Ukûdu’l-Hîşân*, yay. haz. Mehmet Yavuz, Çantay Kitâbevi, İstanbul-2001.

¹⁴⁴ Mehmet Yavuz, agm., s. 115.

10. *Uşûlu't-Taḳrîb fi't-Ta'rîb*, Akhisarlı Muhyiddîn Muhammed Mahmûd el-Munşî (1101/1593)¹⁴⁵

Ta'rîb konusunda yazılmış bir risaledir. Eserin başlangıcında, bu sahada yazılmış diğer kitaplarda olduğu gibi ta'rîb konusuna ve mu'arrab kelimelerin uğradığı değişikliklere dair kısa bir mukaddime verilmiştir. Mukaddimenin ardından da yaklaşık 310 mu'arrab kelime yer almaktadır.

11. *Ḳaşdu's-Sebîl fi mâ fi'l-Luğati'l-'Arabiyye mine'd-Daḥîl*, Emîn b. Faḍlillah el-Muḥibbî (1111/1699)¹⁴⁶

el-Muḥibbî'nin bu eseri, ta'rîb konusunda el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ından ve Şihâbuddin el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ġalîl*'inden sonra gelen üçüncü eser durumundadır. Büyük ölçüde Mustafa Remzi Efendi'nin *Nufûzu'l-Lisân*'ından istifade edilmiş bu eserde yaklaşık 3800 kelime ve kullanım yer almaktadır. Eserin mukaddime bölümünde el-Muḥibbî, on ayrı başlık altında ayrıntısıyla ta'rîb konusunu açıklamıştır. Eserde verilen kelime ve kullanımlarda mu'arrab kelimelerin yanında avâmın ve havassın yanlış kullandığı kelimelerle farklı bilim dallarının ıstılahları da konu edilmektedir. Eserin diğer kitaplara nazaran oldukça hacimli olması, ayrıca el-Muḥibbî gibi bir edebiyat tekitçisine ait olması sebebiyle daḥîl sahasında büyük bir öneme haizdir. *Ḳaşdu's-Sebîl*'in en büyük eksikliği ise günümüze ulaşan bütün nüshalarının eksik olması ve eserin henüz tam bir nüshasına ulaşılamamış olmasıdır. Eserin günümüzde ulaşılan bütün nüshalarındaki son kelime مَقْدُونِيَّة (Makedonya) kelimesidir ve devamı bulunamamıştır¹⁴⁷. Yine diğer bir eksiklik de قار kelimesiyle الْقَطْع kelimesi arasında 93 kelimenin bulunduğu sekiz varaklık bölümün kayıp olmasıdır¹⁴⁸. Eserin istinsahıyla ilgili bu problemlili durum, ta'rîb sahasında yazılmış eserler arasındaki değerini gölgelemektedir.

Yukarıda zikredilen eserler dışında, Arapçaya sonradan giren kelimelerin derlendiği ve teorik olarak ta'rîb meselesinin konu edildiği XIX. yy.dan itibaren günümüze kadar yazılmış kitaplardan bu çalışma esnasında ulaşılanlar veya isimlerine rastlanan eserler şunlardır:

ed-Delîl ilâ Murâdifi'l-'Âmmî ve'd-Daḥîl, Reşîd 'Atıyye el-Lubnânî (1316/1898), Beyrut-tsz.

¹⁴⁵ Bkz. Keḥḥâle, age., XI, 320; Mehmet Yavuz, am., s. 116.

¹⁴⁶ Bkz. Emîn b. Faḍlillah el-Muḥibbî, *Ḳaşdu's-Sebîl fi mâ fi'l-Luğati'l-'Arabiyye mine'd-Daḥîl*, thk. Osman Mahmûd eş-Şîni, Mektebetu't-Tevbe, Riyâd-1994.

¹⁴⁷ ae., II, 487

¹⁴⁸ ae., II, 355.

Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fârisiyyeti'l-Mu'arrabe, Eddî Şîr el-Keldânî el-'Asûrî (1333/1915), Mektebetu Lubnan, Beyrut-1980.

el-Luġatu'l-Fârisiyyeti'l-Mu'arrabe fî Tâci'l-'Arûs, Eddî Şîr el-Keldânî, Mektebetu Lubnan, Beyrut-1980.

Kitâbu't-Tehzîb fî Uşûli't-Ta'rîb, Ahmed Bek 'Îsâ (1365/1946), Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Kâhire-2001.

Tefsîru'l-Elfâzi'd-Dahûle fî'l-Luġati'l-'Arab me'a Zikri Aşlihâ, Tubya el-'Anîsî, Dâru'l-'Arab, Kahire-1965.

el-Mu'arrab ve'd-Dahûl fî'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye, Cuheyne Naşr 'Ali, Dâru Tallâs, Dimaşq-2001.

et-Ta'rîb fî'l-Ķadîm ve'l-Ĥadîs me'a Me'âcim li'l-Elfâzi'l-Mu'arrabe, Muhammed Hüseyin 'Abdulazîz, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire-tsz.

Mu'cemu 'Aṭiyye fî'l-'Âmmî ve'd-Dahûl, Reşîd 'Aṭiyye (1375/1956), tsh. Hâlid Abdullah el-Kermî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2003.

ed-Dahûl fî'l-Fârisiyye ve'l-'Arabiyye ve't-Turkiyye Mu'cem ve Dirâse, İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-1997.

Min Turâşine'l-Luġaviyyi'l-Ķadîm mâ Yusemmâ fî'l-'Arabiyye bi'd-Dahûl, Tâhâ Bâkır, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-2001.

Mu'cemu'l-Kelimâti'd-Dahûle fî Luġatine'd-Dârice, Muhammed Nâşır el-'Abûdî, Mektebetu'l-Melik 'Abdulazîz el-'Âmme, Riyâd-1426 (iki cilt).

The Foreign Vocabulary of The Qur'an, Arthur Jeffry, ed. B. Bhattacharyya, Kahire-1937.

Supplement Aux Dictionaries Arabes, R. Dozy, Leiden-1881¹⁴⁹.

Die Aramaischen Aremdwörter im Arabischen, Siegmond Fraenkel, Leiden-1886.

Ueber Die Fremdwörter im Korân, Rudolf Dwôrâk, Wien-1885.

Son olarak, ta'rîb konusunun yapısı ve kurallarına geçmeden önce, yukarıda bahsi geçen Galip Yavuz'un *Yabancı Kelimelerin Arapçalaşması* adlı kitabı ve Musa Yıldız'ın *Türkçe ve*

¹⁴⁹ Bkz. Galip Yavuz, *Yabancı Kelimelerin Arapçalaşması*, s. 22-23.

Arapça Arasındaki Karşılıklı Etkileşim isimli makalesi¹⁵⁰ bu sahada ülkemizde yapılan çalışmalara örnek olarak gösterilebilir¹⁵¹.

1.3. Yapısı ve Kuralları Bakımından Ta'rîb¹⁵²

Her dilin kelime yapısının kendine özgü olması ve diğer dillere göre farklılık arzemesi sebebiyle yabancı bir kelimenin Arapçaya girişi esnasında kelimenin yapısında bir takım değişimlerin olması kaçınılmaz bir durumdur. Dahîl kelimelerin yapısı değiştikten ve Arapçaya uyumlu hale getirildikten sonra bu kelimelerin mu'arrab olarak isimlendirildiği yukarıda belirtilmişti. Ta'rîbden sonra mu'arrab lafzın Arapçanın bir unsuru haline gelmesi, ta'rîb hakkında dilcileri belli kurallar koymaya sevk etmiştir. Bir başka ifadeyle her isteyen yabancı bir kelimeyi, istediği şekilde Arapçaya dâhil etmesini engellemek için bu meyanda hangi kelimenin mu'arrab kabul edileceğine dair alimler tarafından belirli kriterler konmuş ve bir takım şartlar belirlenmiştir.

Bir kelimenin mu'arrab sayılabilmesi için iki temel koşul bulunmaktadır:

1. Kelime Arapçaya ihticâc aşırında girmiş olmalı ya da fasih olduğu tescil edilmiş birinden rivayet edilmiş olmalıdır. Bu bakımdan ele alınan kelime ihticac aşırına ait bir metinde ya da Kur'ân-ı Kerim'de veya hadis metinlerinde geçmelidir. Şayet söz konusu kelime böyle bir metinde geçmiyorsa fasîh oldukları genel kabul görmüş ve sözleri delil kabul edilebilecek dilciler tarafından kullanılmış olması gerekir. Aksi takdirde mu'arrab değeri taşımaz. Örneğin, konu edilen kelime Câhiliye dönemine ait bir şiirde geçmiyor ve ayet ya da hadis metinlerinde de geçmiyorsa kim tarafından kullanıldığına bakılır. Ta'rîbin kavramsal çerçevesi ele alınırken görüşlerine yer verilen el-Hâlîl b. Ahmed, Sîbeveyh, İbn Fâris, el-Cevherî, İbn Dureyd ve İbn Cinnî gibi fasih olduğu genel kabul görmüş bir dil alimi tarafından kullanılmamış ise bu kelime mu'arrab olarak değerlendirilemez.

¹⁵⁰ Musa Yıldız, *Türkçe ve Arapça Arasındaki Karşılıklı Etkileşim*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara-2006, y. VI, S. 23, s. 7-37.

¹⁵¹ Ta'rîb konusunda yapılan çalışmalarla ilgili geniş bir bibliyografya içermesi bakımından ayrıca bkz. 'Abdulcebâr er-Rifâ'î, *Mu'cemu'l-İhtirâku's-Seşkâfi*, *Mu'cem Bibliyuğrâfi Tahlîli*, Kum-1374/1954, s. 170-174, 176-180.

¹⁵² Bu bölümde verilen, dahîl kelimelerin yapısında ve harflerinde yapılan değişikliklerle ilgili bilgiler için bkz. el-Cevâlîkî, age., s. 65-88; Şihâbuddin el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galîl*, s. 36-45; el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 112-121; Mes'ûd Bûbû, age., 64-237; Mehmet Yavuz, *Yabancı Kelimenin Arapçada Kullanılışı*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, y. I, S. 2, s. 71-79. Ayrıca Arapça kelime kalıpları ve Arap dilinin fonetik yapısı için bkz. Ebû Sa'id 'Abdumelik b. Kureyb el-Aşma'î (216/831), *İştikâku'l-Esmâ'*, thk. Ramazan 'Abduttevvâb, Salâhuddin el-Hâdî, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire-1999, III. Bs.; 'Abdullah Emîn, *el-İştikâk*, Kahire-2000, II. Bs.; Hasen 'Abbâs, *Haşâişu'l-Hurûfi'l-'Arabiyye ve Me'ânihâ*, Menşûrâtu İttihâdi'l-Kuttâbi'l-'Arab, Dimeşk-1998.

2. Bir kelimenin mu'arrab kabul edilebilmesi için ikinci şart, o kelimenin Arapçanın fonetiğine uyumlu olmasıdır. Şayet orijinal haliyle Arapça kelimelerin ses yapısına ve vezinlerine uymuyorsa, hem ses yapısında hem de kalıp olarak bir takım değişimlere tabi tutulup Arapçaya uyumlu hale getirilmiş olmalıdır¹⁵³. Eğer bu da mümkün değilse o zaman kelime mu'arrab kabul edilmez.

Yapısı değiştirilmiş her kelimenin mu'arrab sayılamayacağı açıktır. Bu sebeple dilciler, yabancı dillerde olup da Arapçada olmayan ses ve harflerin durumu ve kelimenin Arapçaya geçişi esnasında bu harflerin yerine hangi seslerin konması gerektiği konusunda kaideler belirlemeye çalışmışlardır. Ayrıca şekil/kalıp olarak Arapça kelime kalıplarına uymayan yabancı kelimelerin vezinlerinde yapılması gereken değişiklikleri de tespit etmişlerdir. Bu tespitlere göre Arapçaya girmiş yabancı asıllı bir kelimedede iki temel değişiklik söz konusudur.

1. Kelimenin harflerinde meydana gelen değişiklikler
2. Kelimenin kalıbında yapılan düzenlemeler.

Buna göre mu'arrab kelimelerde meydana gelebilecek değişimler aşağıda belirtildiği şekildedir.

1. پَالُوذَج → فَالُوذَج (Tatlı) kelimelerinde olduğu gibi harfin başka bir harfle değiştirilmesi şeklinde¹⁵⁴,
2. قَرَمَان → قَهْرَمَان (kahraman) kelimelerinde olduğu gibi harf ilavesi yapılarak¹⁵⁵,
3. سَجَلَأَطْس → سَجَلَأَط (şal, ketenden bir giysi) kelimelerinde olduğu gibi harf eksilti olarak¹⁵⁶,
4. زُور → زُور (kuvvet) kelimelerinde olduğu gibi hareke değişikliği yapılarak¹⁵⁷

Dilciler Arapçaya geçiş esnasında kelimenin orijinalinde olup da ta'ribden sonra yerine başkalarının konuştuğu harfleri, Bâ/ب, Cîm/ج, Zây/ز, Sîn/س, Şîn/ش, 'Ayn/ع, Ğayn/غ, Fâ/ف, Kef/ك ve Lâm/ل olarak belirlemişlerdir¹⁵⁸. Özellikle Farsça kelimelerde geçen ve Arap alfabesinde bulunmayan Çe/چ, Ge/گ, Je/ژ ve Pe/پ harfleri ses bakımından Arapçadaki en yakın harflere dönüştürülmüştür. Bu değişimlere örnek olarak şu kelimeler verilebilir:

¹⁵³ Bkz. el-Cevâlikî, age., s. 13-14.

¹⁵⁴ el-Cevâlikî, age., s. 480.

¹⁵⁵ el-Hafâci, Şifâu'l-Ğalîl, s. 236.

¹⁵⁶ el-Cevâlikî, age., s. 370-371.

¹⁵⁷ el-Hafâci, ae., s. 166.

¹⁵⁸ ae., s. 36.

جَنَّك → جَنَّك (bir çeşit müzik aleti, cönk)¹⁵⁹ ve شَاكِرِي → شَاكِرِي (hizmetçilik)¹⁶⁰ kelimelerdeki ج harfinin ج ve ش harfine dönüşmesi,

جُل → جُل (gül)¹⁶¹ ve أَذْرُغُون → أَذْرُغُون (ateş rengi)¹⁶² kelimelerindeki kâf-ı fârisî olarak bilinen گ harfinin ج veya ي harfine dönüşmesi,

فَيْج → فَيْج (elçi)¹⁶³ ve أَصْفَهَان → أَصْفَهَان (İsfahan)¹⁶⁴ kelimelerindeki پ harfinin ب veya ف harfine dönüşmesi gibi.

Farsçaya özgü bu harflerin dışında, yine daha çok Farsça kökenli kelimelerdeki kimi harfler de, Arap alfabesinde mevcut olmasına rağmen, bu kelimelerin ta'rîbi esnasında başka harflerle değiştirilmiştir. Bu durum Arapçanın kendisine has kelime yapısından kaynaklanmaktadır. Arapçada bazı harfler aynı kelime içinde yer almaz. Yine bazı harfler de bir kelime içinde peşpeşe gelmezler. Şayet dile giren yabancı kelime Arapçanın belirtilen yapısına uymuyorsa ya ilgili harfler başka harflerle değiştirilir, ya da başka dillerden geldiğinin göstergesi olarak kelime olduğu gibi bırakılır.

Aşağıdaki örneklerde bu şekilde gerçekleşen harf değişimleri bulunmaktadır.

طَاوُوس → طَاوُوس (tavus kuşu)¹⁶⁵ kelimelerindeki ت harfinin ط harfine dönüşmesi,

إِبْرِيْسَم → إِبْرِيْسَم (ipek, ibrişim)¹⁶⁶ kelimelerindeki س harfinin ش harfine dönüşmesi,

صَابُون → صَابُون (sabun)¹⁶⁷ kelimelerindeki س harfinin ص harfine dönüşmesi gibi.

Normalde Arapça asıllı kelimelerde bir arada gelmeyen, sadece dahîl kelimelerde bir arada bulunabilecek harflere örnek olarak aşağıdaki kelimeler zikredilebilir.

ج ve ق harflerinin bir arada geçtiği جَوْسَق (saray)¹⁶⁸ ve مَنَجْنِيْق (mancınık)¹⁶⁹ kelimeleri,

ج ve ط harflerinin bir arada geçtiği طَاَجِن (tava)¹⁷⁰ ve طَاَزَجَة (taze)¹⁷¹ kelimeleri,

س ve ذ ya da س ve ز harflerinin bir arada geçtiği سَدَاب (bakla)¹⁷² ve سَادَج (sade)¹⁷³

¹⁵⁹ el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 402.

¹⁶⁰ ae., II, 182.

¹⁶¹ el-Cevâlîkî, age., s. 259.

¹⁶² el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galîl*, s. 47.

¹⁶³ el-Cevâlîkî, age., s. 472.

¹⁶⁴ el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 192.

¹⁶⁵ el-Cevâlîkî, age., s. 66.

¹⁶⁶ el-Hafâcî, ae., s. 50.

¹⁶⁷ el-Muhibbî, ae., II, 218.

¹⁶⁸ el-Hafâcî, ae., s. 112.

¹⁶⁹ ae., s. 275.

¹⁷⁰ ae., s. 204.

¹⁷¹ ay.

¹⁷² ae., s. 174.

¹⁷³ el-Cevâlîkî, age., s. 394.

kelimeleri,

ص ve ط harflerinin bir arada geçtiği **إِصْطَبَل** (kör)¹⁷⁴ kelimesi gibi.

Yine Arapça kökenli kelimelerde asla bir kelimedede peşpeşe gelmeyen, sadece mu'arrab kelimelerde ardı ardına gelebilen harflere örnek olarak aşağıdaki kelimeler verilebilir.

نُورِجِس (nergis)¹⁷⁵ ve **نُورِس** (bir şehir ismi)¹⁷⁶ gibi ن harfinden sonra ر harfinin gelmesi,

مُهَنْدِس (mühendis)¹⁷⁷ kelimesinde olduğu gibi د harfinden sonra ز harfinin gelmesi gibi. Ayrıca kelimedeki ses uyumu için de ز harfi س'e dönüşmüştür.

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, Arapçada aynı anda bir kelimedede bulunmayan harfler tek kelime içerisinde yer almışsa bu durum o kelimenin dahil olduğunun ve Arapça asıllı olmadığına göstergesidir. Aynı şekilde bir kelime içerisinde ard arda gelmeleri normalde vâkî olmayan harfler, kelime içerisinde peşpeşe geliyorsa bu kelimelerin aslı Arapça olamaz. Bu iki durum bir kelimenin dahil olup olmadığını tespitinde önemli bir kriter olarak kabul edilmiştir.

Mu'arrab kelimeleri tanıma yollarından biri de kelimenin kök harflerinin incelenmesi yoluyla yapılan tahlillerdir. Çünkü dilcilerin tespitlerine göre Arap alfabesinde, Arapça asıllı bir kelimenin kök harflerinde asla bulunmayacak belli başlı harfler mevcuttur. Şayet bir kelimenin kök harflerinde bu sesler bulunuyorsa bu kelimenin Arapça asıllı olmadığına ve mu'arrab olduğuna hükmedilir. Bu harflerin köklerinde bulunması sebebiyle mu'arrab kabul edilenlere örnek olarak şu kelimeler zikredilebilir.

بُسْتَان (bostan, bahçe)¹⁷⁸ kelimesi gibi kök harfleri ب, س ve ت harflerinden meydana gelen kelimeler,

جُنَاح (günah)¹⁷⁹ kelimesi gibi kök harfleri ج, ن ve ح harflerinden meydana gelen kelimeler,

بُوم (gece kuşu)¹⁸⁰ kelimesi gibi kök harfleri ب, و ve م harflerinden meydana gelen kelimeler,

الْأَنَّك (kurşun)¹⁸¹ kelimesi gibi kök harfleri أ, ن ve ك harflerinden meydana gelen kelimeler,

¹⁷⁴ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 78.

¹⁷⁵ el-Hafâcî, ae., s. 297.

¹⁷⁶ ae., s. 298.

¹⁷⁷ ae., s. 275.

¹⁷⁸ ae., s. 80.

¹⁷⁹ el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 398.

¹⁸⁰ ae., I, 310.

¹⁸¹ el-Cevâlîkî, age., s. 141.

Bir kelimenin dahîl olduğunu tespitte önemli kriterlerden biri de kelimenin vezin itibariyle Arapçadaki kelime kalıplarından birine uymamasıdır. Şayet kelimenin kalıbı Arapça asıllı kelimelerden hiçbirinin geldiği bâba uymuyorsa bu takdirde söz konusu kelimenin Arapça olmadığına hükmedilir. Aşağıda zikredilen kelimeler, Arapçada bulunmayan kalıplarda gelen dahîl sözcüklere örnek olarak gösterilebilir.

فُعُلُول bâbında gelen kelimeler, طَرْسُوس (Tarsus) gibi¹⁸².

فَاعِيل bâbında gelen kelimeler, آمِين gibi¹⁸³.

فَعَالُونَ bâbında gelen kelimeler, رَسَاطُونَ (hurma şarabı) gibi¹⁸⁴.

إِفْعِيل bâbında gelen kelimeler, إِنْجِيل gibi¹⁸⁵.

Yukarıda örneklerle izah edilen belli başlı ta'rîb kaidelerinden başka mu'arrab kelimelerin durumlarına dair dilciler tarafından belirlenmiş pek çok kural ve kriter bulunmaktadır. Buraya kadar zikredilenlerin dışında, bir kelimenin mu'arrab olarak değerlendirilebilmesi için dilcilerin tespit ettiği esaslara örnek teşkil etmesi bakımından şu kaideler burada zikredilebilir:

▪ ظ ve ض harfleri sadece Arapça kelimelere mahsustur ve diğer dillerde bu iki ses bulunmamaktadır. Bu yüzden bir kelimedede bu iki harfin geçmesi, kelimenin Arapça asıllı olduğunu gösterir¹⁸⁶.

▪ Arapça asıllı dört ve beş harfli kelimelerde mutlaka ب , ر , ف , ل , م ve ن harflerinden oluşan حُرُوفُ الدَّلَاقَةِ “ḥurûfu'z-zelâka” (dil ucu harfleri) olarak isimlendirilen altı harften biri bulunmalıdır. Şayet dört ve beş harfli bir kelimedede bu harflerden biri bulunmuyorsa, söz konusu kelime mu'arrab kabul edilir عَقِيق (akik taşı) kelimesinde olduğu gibi¹⁸⁷.

▪ Mu'arrab kelimelerin, Arapçalaştıktan sonra geldikleri kökleri dikkate alınmaz. Başka bir ifadeyle mu'arrab kelimeler, ta'rîb tamamlanıp artık Arapça kelimelerden kabul edildikleri zaman kökü olan muştak bir isim hükmünde olmazlar. Ancak geldikleri dile irca edilmeleri ve ta'rîb öncesindeki halleriyle ele alınmaları durumunda muştak oldukları kökten

¹⁸² el-Muḥibbî, *Kaşdu's-Sebîl*, II, 257.

¹⁸³ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 51.

¹⁸⁴ ae., s. 160.

¹⁸⁵ ae., s. 48.

¹⁸⁶ el-Muḥibbî, ae., I, 120.

¹⁸⁷ el-Hafâcî, ae., s. 40.

bahsedilebilir¹⁸⁸.

▪ Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde geçen *صَالِح*, *شُعَيْب* ve *مُحَمَّد* isimlerinin dışındaki diğer peygamber isimleri mu'arrab isimlerdir¹⁸⁹.

▪ Mu'arrab kelime iki kelimededen oluşan bir bileşik isimse, kelimenin yapısında ve harflerinde bir değişiklik yapılmaz ve kelime ta'rîbden önceki orjinal haliyle kullanılır¹⁹⁰. *خُر* ve *اسان* kelimelerinden mürekkep *خُرَاسَان* (Horasan, bir şehir adı)¹⁹¹ gibi.

▪ Mu'arrab bir kelimenin kalıbı ve telaffuzu hakkında alimlerden farklı görüşler gelmiş olabilir. Ta'rîb konusunda çalışma yapan bir kimsenin bu durumu aklından çıkarmaması gerekir¹⁹². Örneğin el-Muhibbî *طَرُسُوس* kelimesini *طَرُسُوس* şeklinde kabul etmekte ve aynı kelimenin el-Aşma'î tarafından, ilk verildiği şekliyle *طَرُسُوس* olarak söylendiğini bildirmektedir¹⁹³.

Ta'rîble ilgili bahsi burada noktalarak *Şifâu'l-Ğalîl*'in tahliline geçilmesi konunun işlenişi bakımından uygun olacaktır.

¹⁸⁸ el-Cevâlîkî, age., s. 27.

¹⁸⁹ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 41.

¹⁹⁰ el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 125.

¹⁹¹ ae., s. 450.

¹⁹² el-Cevâlîkî, age., s. 26.

¹⁹³ el-Muhibbî, ae., II, 257.

2. Şifâu'l-Ğalîl'in Genel Özellikleri

2.1. Eserin Tanıtımı

el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl fi mâ fi Kelami'l-'Arab mine'd-Dahîl* isimli eseri, kitabın isminden de anlaşılacağı üzere Arapçaya başka dillerden geçen ve zamanla Arapçalaşan kelimeleri ele almaktadır. Ayrıca *Şifâu'l-Ğalîl*, günlük konuşma dili veya halk dili anlamında kullanılan العامية/*âvamca*daki kelimeleri ve kullanımları da içermektedir¹⁹⁴. el-Hafâcî kendi yaşadığı döneme kadar kullanılmış olan kelimeleri, farklı bölgelere has özel kullanımları, bu kelime ve tabirlerin Arapçaya hangi dilden geldiklerini tam bir sistematik metotla olmasa da alfabetik bir düzen içerisinde eserinde sıralamaktadır. el-Hafâcî kimi zaman birçok farklı kaynaktan iktibaslarla veya ulaştığı kaynaklara atıfta bulunarak, kimi zaman da ayetlerden, hadislerden ve şiirlerden deliller zikrederek eserine aldığı kelimeleri açıklamıştır. *Şifâu'l-Ğalîl* bu anlamda el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab* isimli eserinden sonra ta'rîb ve dahîl alanında telif edilmiş ikinci önemli kaynaktır.

Üç fasıl şeklinde düzenlenmiş bir mukaddime ve Arap alfabesinin harflerine göre tasnif edilmiş bölümlerden oluşan *Şifâu'l-Ğalîl*'in metot ve muhteva tahliline geçmeden önce eserin yazma ve matbu nüshaları hakkında bilgi vermek, eserin tanıtımı açısından faydalı olacaktır.

2.2. Eserin Nüshaları

Şifâu'l-Ğalîl'in en önemli nüshası, İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, 002640 numarada kayıtlı olan müellif nüshasıdır. *Şifâu'l-Ğalîl*'in yazma nüshaları arasında, bu çalışma esnasında ulaşılabilen en eski yazma nüsha, toplam 164 varak olan bu nüshadır. Bundan sonra ikinci sırada İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça bölümünde, 004070 numarada kayıtlı, istinsah tarihi 1105/1693 olan nüsha gelmektedir. Toplam 142 varak olan bu nüshada herhangi bir müstensih kaydı bulunmamaktadır. Eserin bir diğer yazma nüshası ise yine İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça bölümünde, 002985 numarada kayıtlı olan 51 varaklık nüshadır. Yine hattatla ilgili herhangi bir kaydın bulunmadığı bu nüshada ise yazım tarihi olarak 1139/1726 kaydı düşünülmüştür.

Yukarıda zikredilen tarihi kaydedilmiş nüshalar dışında İstanbul kütüphanelerinde *Şifâu'l-Ğalîl*'in iki tane daha yazma nüshası bulunmaktadır. Bu tarihsiz nüshalardan ilki Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye bölümünde, 001432 numarada kayıtlı olan ve herhangi

¹⁹⁴ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 3.

bir müstensih kaydı da bulunmayan 56+125 varaklık nüshadır. İkinci tarihsiz nüsha ise, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi bölümü, 000964 numarada kayıtlı olan nüshadır. Müstensihi Muhammed 'Ammâr şeklinde kayıt düşülmüş bu nüsha 95 varaktan oluşmaktadır.

Şifâu'l-Ğalil'in bu çalışma esnasında ulaşılabilen son yazma nüshası ise Dimeşk Zâhiriye Kütüphanesi, Yazma Eserler bölümü, 9022 numarada kayıtlı olan 51 varaklık nüshadır. Temiz bir nesih hattıyla kayda alınmış bu nüshanın varaklarının çoğu oldukça yıpranmış olduğu için kimi sayfalar neredeyse okunamayacak durumdadır.

Şifâu'l-Ğalil'in ilk baskısı, Kahire'de 1282/1865 yılında Naşr el-Hûrinî tarafından tashihi yapılarak basılmıştır. Bu baskı 245 sayfadan oluşmaktadır. İkinci baskı yine Kahire'de 1325/1907 yılında basılmıştır. Bu baskının tashihini Muhammed Bedruddîn en-Na'sânî yapmıştır. Bu baskı ise 216 sayfadır. Eserin üçüncü farklı baskısı tashihi Muhammed Abdulmun'im Hafâcî tarafından yapılarak Kahire'de 1371/1952 yılında toplam 334 sayfa olarak basılmıştır. Bu baskıda Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin hayatı ve Arapçada ta'rib meselesini ele alan yirmi sayfayı aşkın bir mukaddime bulunmaktadır. Ayrıca kimi yerlerde de bazı dipnotlarla eserin orijinalinde bulunmayan bilgi ilaveleri yapılmıştır. Bu bakımdan söz konusu baskı, her ne kadar tam bir tahkik metodu takip edilmese de, ilk iki baskıdan farklı olarak güzel bir tashihle basılmıştır. *Şifâu'l-Ğalil*'in ilk tahkikli baskısı ise 1987 yılında Lübnan'da basılmıştır. Bu baskıda kitabın adı *Mu'cemu'l-Elfâz ve't-Terkîbi'l-Muvellede fî Şifâu'l-Ğalil fî ma fî Kelami'l-'Arab mine'd-Dahîl* şeklinde verilmiştir. Tarablus'ta Daru's-Şimâl yayınevinde 582 sayfa olarak yapılan bu baskının tahkikini halen Lübnan Üniversitesi öğretim görevlilerinden Kuşay el-Hüseyn yapmıştır.

Eserin son tahkikli baskısı ise 1998 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye'de basılan nüshadır. Bu baskının tahkikini Muhammed Keşşâş hazırlamıştır. Bu baskı, otuz bir sayfadan oluşan müellifin hayatı ve eserin tanıtımına ayrılmış muhakkikin önsözü ile, eserin sonuna eklenen farklı tasniflerdeki fihristleriyle toplam 316 sayfa olarak basılmıştır.

Bu çalışmada esas alınan nüshalar ise ilk matbu nüsha olan 1282-Kahire baskısı ile 1998 yılında Beyrut'ta basılan Muhammed Keşşâş tarafından tahkiki yapılan baskıdır. İki farklı baskının kullanılmasının sebebi Muhammed Keşşâş'ın yayına hazırladığı tahkikli nüshada asıl olarak bu ilk matbu nüshanın esas alınmış olmasıdır. Bu sebeple çalışma esnasında tahkikte herhangi bir problemle karşılaşıldığında eserin ilk baskısına müracaat edilmiştir. Adı geçen son tahkikte müellifin atıf yaptığı kaynaklar zikredilmekte¹⁹⁵, alıntı yaptığı şiirlerin

¹⁹⁵ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalil*, s. 56, 1. dipnot; s. 73, 3. dipnot; s. 107, 2. dipnot.

kaynakları ve hangi divanlarda geçtiğine dair bilgiler¹⁹⁶ verilmektedir. Ayrıca el-Hafâcî'nin şahit olarak atıfta bulunduğu ancak eserinde zikretmediği beyitlerin metinleri veya farklı şekilde nakledilen beyitlerin, o beyti söyleyen şairin divanında geçen metni¹⁹⁷ de dipnotlarda belirtilmektedir. Yine bu tahkikte, eserin metninde zikredilen ayetlerin sure isimleriyle birlikte numaraları ve alıntı yapılan hadislerin kaynakları, ayrıca el-Hafâcî'nin atıf yaptığı ayet ve hadislerin metinleri¹⁹⁸ de verilmiştir. Söz konusu tahkikte kimi yerlerde metinde verilen kelimeyle ilgili olarak dipnotlarda farklı kaynaklardan ilave açıklamalar yapılmış¹⁹⁹, bazen el-Hafâcî'nin açıklamalarına itirazlar ve müellifin hatalı görülen görüş ve nakillerine düzeltmeler yapılmak suretiyle müdahaleler²⁰⁰ de mevcuttur.

3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar

Şifâu'l-Ğalîl'in kaynakları hakkında söylenebilecek ilk husus, eserde esas alınan temel kaynakların şiirlerden, ayetlerden ve hadislerden yapılan istişhâdlardan oluşmasıdır. Müellif, çoğu kelimenin açıklamasında referans olarak Arap şiirinden beyitler zikretmiş, ayrıca belirttiği görüşlere dair sık sık ayet ve hadis metinlerinden şahitler getirmiştir. Bu üç ana kaynağın dışında el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*'in telifinde pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Açıklamalarında söz konusu kaynakları nasıl kullandığı meselesi eserin metot ve muhtevasının konu edildiği bölümlerde ele alınacağından, burada sadece eserin telifinde kullanılan kaynak kitapların genel olarak türleri belirtilecek ve bazı kitap isimlerinden örnekler verilecektir. el-Hafâcî'nin eserinde kullandığı kaynakları şu şekilde guruplandırmak mümkündür:

¹⁹⁶ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 106, 4. dipnot; s. 139, 3. dipnot; s. 229, 3. dipnot.

¹⁹⁷ Bkz. ae., s.70, 1. dipnot; s. 107, 1. dipnot; s. 185, 2. dipnot.

¹⁹⁸ Bkz. ae., s. 62, 1. dipnot; s. 243, 3. dipnot; s. 170, 2. dipnot; s. 131, 3. dipnot.

¹⁹⁹ Bkz. ae., s. 137, 3. dipnot. Burada el-Hafâcî'nin *خُسْرَاوِيَّة* kelimesi hakkında verdiği kısa bilgiye ek olarak muhakkik, bu kelimenin *خُسْرَاوِيَّة* şeklinde de söylendiğini ve Vâşıt (واسط) bölgesinde bir köyün adı olduğunu Ya'kûb el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ından nakletmektedir. Benzeri bir durum da *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 176'daki 4. dipnotta bulunmaktadır. *سِنَمَار* kelimesiyle ilgili olarak, bu kelimenin Huzeyl lehçesinde hırsız anlamında kullanıldığı, geceleyin uyumayana *سِنَمَار* dendiği ve hırsızın da geceleri az uyuması sebebiyle bu şekilde isimlendirildiği belirtilmektedir.

²⁰⁰ Bu duruma örnek olarak *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 82'deki 6. dipnot gösterilebilir. Bu dipnotun verildiği metinde el-Hafâcî *بَطَاقَةَ* kelimesini değerlendirirken kelimenin küçük yama anlamında kullanılan muvelled bir kelime olduğunu söylemektedir. Daha sonra müellif, İbn Sîde'nin (458/1065), *el-Muḥkem* adlı eserinde *لَأَنَّهَا بَطَاقَةٌ مِنَ النَّوْبِ* şeklinde şahit getirdiğini, ancak bu cümlede *بَطَاقَةَ* kelimesindeki *ب* harfinin kelimenin aslından olmayıp harf-i cer olduğunu söylemekte, bu durumu da el-Herevî'nin söylediğini nakletmektedir. Ancak el-Hafâcî'nin bu açıklamasından sonra verilen 6. dipnotta ise bu açıklamanın el-Herevî'ye ait olmadığı belirtilmiştir. İlgili dipnotta bu tespiti İbnu'l-Eşîr'in, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer* isimli kitabında yaptığı ve zikredilen cümlenin de *سُمِّيَتْ بِذَلِكَ لِأَنَّهَا تُشَدُّ بِطَاقَةٍ مِنَ النَّوْبِ* şeklinde olduğu ifade edilmektedir. Benzeri durumlar için ayrıca bkz. ae., s. 84, 6. dipnot; s. 106, 2. dipnot.

1. Dahîl kelimeleri ihtiva eden ve hususi olarak ta'rîb konusunu ele alan kitaplar:

el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'de referans olarak kullandığı kaynakların başında Ebû Manşûr el-Cevâlîkî'nin (540/1145) *el-Mu'arrab* isimli eseri gelmektedir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde eserin muhteva yönünden tahlili konu edilirken ayrıca değinileceği üzere *Şifâu'l-Ğalîl*'in başlangıcında mukaddime bölümünün ilk cümlesi el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ından yapılan bir alıntıyla başlamaktadır²⁰¹. el-Hafâcî kitabının yazımında, el-Cevâlîkî'nin eserinden başka, hangi lehçenin ve kullanımların fasîh olduğu, mu'arrab kelimeler ve ta'rîb meselesi, yaygın olan yanlış kullanımların tespiti ve düzeltilmesi, yapı olarak Arapçanın mantığı, herkesçe anlamı bilinmeyen kelime ve kullanımların ele alınması gibi konularda yazılmış ve *Şifâu'l-Ğalîl*'in içeriğiyle doğrudan irtibatlı olan eserlerden istifade etmiştir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdullah ez-Zebîdî'nin (316/928) *Laḥnu'l-ʿĀmme*'si²⁰²,

İbnu'l-Enbarî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım'ın (328/940) *ez-Zâhir fî Me'âni Kelimâti'n-Nâs* veya kısa adıyla *ez-Zâhir fî'l-Luġa*'si²⁰³,

Ebû Manşûr 'Abdumelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî'nin (429/1038) *Fıḫhu'l-Luġa* adlı kitabı²⁰⁴,

Ebu Ḥafş Ömer b. Mekkî es-Şıkkîlî'nin (501/1107) *Tesḫîfu'l-Lisân ve Telḫîhu'l-Cinân* isimli eseri²⁰⁵

Ebu'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûti'nin (911/1505) *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luġa ve Envâ'ihâ* isimli eseri gibi²⁰⁶

2. Genel sözlükler:

Şifâu'l-Ğalîl'in kaynaklarından diğer bir grup da, el-Hafâcî'nin atıflarda bulunduğu ve verdiği bilgilere kaynak olarak gösterdiği sözlüklerdir. Bu sözlüklerin başında telif edilen ilk sözlük olması nedeniyle Ebû 'Abdurrahman Ḥalîl b. Ahmed b. 'Amr el-Ferâhidî'nin (175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* isimli sözlüğü²⁰⁷ gelmektedir. el-Hafâcî'nin kaynakları arasında yer

²⁰¹ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 33.

²⁰² Bkz. ae., s. 94.

²⁰³ Bkz. ae., s. 124, 142, 207, 260.

²⁰⁴ Bkz. ae., s. 82, 236, 241, 249.

²⁰⁵ Bkz. ae., s. 219, 281.

²⁰⁶ Bkz. ae., s. 213, 254, 305.

²⁰⁷ Bkz. ae., s. 100.

alan diğer sözlüklerden bazıları da şunlardır:

Ebû Manşûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî'nin (370/980) *Tehzîbu'l-Luġa'sı*²⁰⁸,

Ebû Naşr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (400/1009) *es-Şihâh Tacu'l-Luġa ve Şihâhu'l-'Arabiyye'si*²⁰⁹,

Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil İbn Sîde'nin (458/1066) *el-Muĥkem ve'l-Muĥîtu'l-A'zam fi'l-Luġa'sı*²¹⁰,

Ebu'l-Faḍl İbn Manzûr Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Enşârî'nin (711/1311) *Lisânu'l-'Arab* isimli sözlüğü²¹¹,

Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Ĥamevî el-Feyyûmî'nin (770/1368) *el-Mışbâhu'l-Munîr fi Ğarîbi's-Şerĥi'l-Kebîr li'r-Râfi'î* isimli eseri²¹²,

Ebu't-Ṭâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'qub el-Fîruzâbâdî'nin (817/1415) *el-Ķâmûsu'l-Muĥîṭ* adlı sözlüğü²¹³.

el-Ĥafâcî'nin kaynak olarak kullandığı sözlükler sadece genel sözlüklerle sınırlı kalmamıştır. Müellif yukarıda örnek olarak ismi zikredilen genel sözlüklerin yanında farklı bilim dallarının terminolojisine dair telif edilmiş hususi lügatlerden de yararlanmıştır. *Şifâu'l-Ġalîl*'de kendilerinden istifade edilen bu özel sözlüklere örnek olarak şunlar verilebilir:

Ebu'l-Ķâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaḍḍal Râġıb el-İşfahânî'nin (502/1108) Kur'an-ı Kerim'deki garip kelimelerin şerhi olan *el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Ķur'ân* adlı eseri²¹⁴,

Ebu'l-Ķâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaḥşerî'nin (538/1144) *el-Fâiḳ fi Ğarîbi'l-Ĥadiş*²¹⁵

Ebu's-Se'âdât Mecduddîn Mubarek b. Muhammed İbnu'l-Eşîr'in (606/1210) *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Ĥadiş ve'l-Eşer*²¹⁶

²⁰⁸ Bkz. el-Ĥafâcî, *Şifâu'l-Ġalîl*, s. 62-63, 121, 190, 192, 207, 217, 232, 244.

²⁰⁹ Bkz. ae., s. 55, 81, 117, 146, 228.

²¹⁰ Bkz. ae., s. 38, 65, 82, 153, 157, 220, 248.

²¹¹ Bkz. ae., s. 59, 131-132.

²¹² el-Feyyûmî'nin bu lügatı, İmam-ı Gazâlî'nin (505/1111) *el-Vecîz* adlı eserine Ebu'l-Ķâsım 'Abdulkerîm b. Muhammed er-Râfi'î el-Ķazvînî (623/1226) tarafından yapılmış şerhi olan *Kitâbu's-Şerĥi'l-Kebîr*'de geçen kelimelerin açıklamalarına dair hazırlanmış bir sözlüktür. Adı geçen esere el-Ĥafâcî'nin yaptığı atıflar için Bkz. ae., s. 56, 58, 88, 91-92, 116, 130-131, 141, 154, 161, 191, 196, 218, 243, 245, 249, 266, 270, 299.

²¹³ Adı geçen bu sözlük el-Ĥafâcî'nin *Şifâu'l-Ġalîl*'de en çok atıfta bulunduğu sözlüktür. Bu sözlüğe yapılan atıflara örnek olması bakımından bkz. ae., s. 52, 94, 148, 196, 234, 275, 318.

²¹⁴ Bkz. ae., s. 53, 271.

²¹⁵ Bkz. ae., s. 54, 87, 149, 217, 293.

²¹⁶ Bkz. ae., s. 52, 129, 259.

Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin (676/1277) fıkıh ıstılahlarına dair kaleme aldığı *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât*'i²¹⁷,

Ebû Muhammed Zıyâuddîn Abdullah b. Ahmed İbnu'l-Baytar'ın (646/1248) tıp terimlerine dair yazmış olduğu *el-Câmi' li-Mufredâti'l-Edviye ve'l-Ekâdiye*²¹⁸ isimli eseri.

3. Dil ve edebiyat kitapları:

Şifâu'l-Ğalîl'in kaynakları arasında yer alan bir diğer grup da dil ve edebiyat kitaplarıdır. Bu kitaplardan bazıları sadece gramer veya şiir gibi tek bir edebiyat türünü içeren eserlerdir. Bazıları da ansiklopedi mahiyetinde dil ve edebiyatla ilgili genel konuları ihtiva eden kitaplardır. Aşağıda söz konusu kaynaklardan örnekler verilmiştir.

Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyh'in (180/796) *el-Kitâb*'i²¹⁹,

Ebû Temmâm Hâbîb b. Evs b. el-Hâris et-Tâî'nin (231/846) *Divânu'l-Hamâse*'si²²⁰

Ebû Osman 'Amr b. Baḥr el-Câhiz'in (255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i²²¹,

Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe'nin (276/889) *Edebu'l-Kâtib*'i²²²,

Ebu'l-'Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdulkber el-Muberrred el-Ezdî'nin (286/899) *el-Kâmil*'i²²³,

Ebu'l-'Abbas Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer İbnu'l-Mu'tez'in (296/908) *el-Bedî'*i²²⁴,

Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebu'l-Ferec el-İşfahânî'nin (357/967) *el-Eğâni*'si²²⁵,

Ebu'l-Fetḥ Osman b. Cinnî el-Mevşilî'nin (392/1001) *Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb*'i²²⁶,

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ'nın (395/1004) *es-Şâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Sunenu'l-'Arabî fî Kelâmihâ*'si²²⁷,

Ebû Hilâl Hasen b. Abdullah b. Sehl el-'Askeri'nin (400/1009) *Kitâbu'ş-Şinâ'ateyn el-*

²¹⁷ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 63, 190, 232, 309.

²¹⁸ Bkz. ae., s. 88.

²¹⁹ Bkz. ae., s. 39, 147, 204.

²²⁰ Bkz. ae., s. 124, 219.

²²¹ Bkz. ae., s. 35, 75, 149, 210.

²²² Bkz. ae., s. 55, 162, 239, 290.

²²³ Bkz. ae., s. 65, 189, 240.

²²⁴ Bkz. ae., s. 34, 57.

²²⁵ Bkz. ae., s. 149.

²²⁶ Bkz. ae., s. 79, 94, 316.

²²⁷ Bkz. ae., s. 213.

Kitâbe ve 'ş-Şi'r isimli eseri²²⁸,

Ebû Osman Sa'îd b. Muhammed İbnu'l-Haddâd es-Serağustî'nin (400/1009) *Kitâbu'l-Ef'âl*'i²²⁹,

Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil eṣ-Ṣe'âlibî'nin (429/1038) *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muḍâf ve'l-Mansûb*'u²³⁰,

Ebu'l-'Alâ Ahmed b. Abdullah b. Süleyman el-Me'arrî'nin (449/1057) *Risâletu'l-Ğufrân*'i²³¹,

Rağîb el-İşfahânî'nin *Muḥâḍaratu'l-Udebâ ve Muḥâveretu's-Şu'arâ ve'l-Buleğâ*'sı²³² gibi eserler el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'de referans olarak kullandığı dil ve edebiyat kitapları arasında zikredilebilir.

4. Tabakât kitapları ve tefsir, hadis, tarih gibi farklı ilim dallarında telif edilmiş eserler:

Yukarıda zikredilen türler dışında el-Hafâcî farklı alanlarda telif edilmiş kaynaklardan da yararlanmıştı. Aşağıda verilen isimler bu kaynaklardan bazılarıdır.

Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir el-Belâzûrî'nin (279/892) *Futûhu'l-Buldân*'i²³³,

Ebu'l-Hasen 'İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Abdulkerim İbnu'l-Eşîr'in (630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*'i²³⁴

Celaleddin es-Suyûtî'nin *Tarîhu'l-Hulefâ*'sı²³⁵

Ebû 'Ubeyd 'Abdullah b. 'Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî'nin (487/1094) *Mu'cemu me'stu'cime min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâği*'i²³⁶

Ebû Abdullah Şihâbuddîn Ya'kût b. Abdullah el-Hamevî'nin (626/1229) *Kitabu Mu'cemu'l-Buldân*'i²³⁷

Ebu'l-'Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân'nın (681/1282) *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân mimmâ Sebete bi'n-Naql evi's-Semâ' ev*

²²⁸ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 106, 208, 245.

²²⁹ Bkz. ae., s. 131, 217-218, 244, 286.

²³⁰ Bkz. ae., s. 75.

²³¹ Bkz. ae., s. 162.

²³² Bkz. ae., s. 107, 188, 191, 260.

²³³ Bkz. ae., s. 68.

²³⁴ Bkz. ae., s. 68, 95.

²³⁵ Bkz. ae., s. 154.

²³⁶ Bkz. ae., s. 121.

²³⁷ Bkz. ae., s. 128, 145-147, 202, 249, 286.

*Eṣbetehu'l-A'yân'*²³⁸

Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaḥşerî'nin (538/1144) *el-Keşşâf 'an Haḳâiki Ğavâmiḳi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Eḳâvîl fi Vucûhi't-Te'vil'*²³⁹

Ebü 'Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (256/869) *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'*²⁴⁰

Ebu 'Abdullah Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Kirmânî'nin (786/1384) *el-Kevâkibu'd-Derârî fi Şerḫi Şaḥîḫi'l-Buhârî'si'*²⁴¹

Ebu'l-Fetḫ Tacuddîn Muhammed b. 'Abdulkerim eş-Şehristânî'nin (548/1153) *el-Milel ve'n-Niḫal'*²⁴²

Burada eserde kullanılan kaynaklardan sadece bir kısmının zikredildiği dikkate alındığında, el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ġalîl'* in telifinde ne kadar geniş bir literatürden istifade ettiği açıkça görülecektir. Ayrıca müellifin bu kadar çok eserden nakilde bulunması, onun sahip olduğu kültürün ve birikimin de göstergesi durumundadır. Yukarıda belirtilen kaynak türlerinden ayrı olarak *Şifâu'l-Ġalîl'* de yer alan Kur'ân-ı Kerim'den, hadislerden ve şiirlerden yapılan istişhâdlar, müellifin, eserin yazımında takip ettiği metot konu edilirken müstakil başlıklar altında ele alınacaktır.

4. Eserde Takip Edilen Metot

İki fasıldan ve bir müstakil bâbdan oluşan bir mukaddimeyle başlayan *Şifâu'l-Ġalîl'* de kelimeler alfabenin harfleriyle isimlendirilen bâb başlıkları altında verilmiştir. Buna göre eserin ilk bâbı içerisinde ʾ (hemze) ile başlayan kelimelerin aktarıldığı حرف الألف bâbı, son bâb ise حرف الياء şeklindeki bâbdır. el-Hafâcî sondan bir önceki bâbı حرف لا (Lâm Elif Harfi Bâbı) olarak isimlendirmiş ve Arap alfabesine ي harfinden önce لا harfini de ekleyerek *Şifâu'l-Ġalîl'* i toplam yirmi dokuz bâba ayırmıştır. Hacim olarak birbirinden farklı yapıda olan bu bâblar içinde en geniş olanı حرف الألف bâbıdır²⁴³. En küçük bâblar için ise bir kelimedden ibaret olan حرف الطاء المشالة bâbı²⁴⁴ ve her biri iki kelimedden müteşekkil حرف الناء bâbı²⁴⁵ ile حرف لا

²³⁸ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ġalîl'*, s. 125, 201, 263, 312.

²³⁹ Bkz. ae., s. 52, 75, 117, 270, 303, 313.

²⁴⁰ Bkz. ae., s. 52, 74.

²⁴¹ Bkz. ae., s. 81, 218.

²⁴² Bkz. ae., s. 113.

²⁴³ Bkz. ae., s. 268-293.

²⁴⁴ Bkz. ae., s. 211.

²⁴⁵ Bkz. ae., s. 111.

bâbı²⁴⁶ örnek verilebilir.

Şifâu'l-Ğalîl'de aktarılan kelimelerde genel olarak alfabetik sıra gözetilmişse de bu sıralama bâb içlerinde dikkate alınmamıştır. Örneğin حرف الألف bâbında ا ile başlayan kelimeler zikredilmiş, ancak bu bâbın içerisindeki kelimelerin sıralamasında alfabetik sıra takip edilmeyerek Mecusî bir kumandanın adı olduğu söylenen أَصْفَانُوس kelimesinden hemen sonra أَبَادُ (sonsuzluklar, ebedler) kelimesi, sonra أَطْرَاف (uç, sınır) kelimesi, sonra أَشْهَب (yarı beyaz, kurşunî) kelimesi ve ardından da أَزْلِي (ezelî, başlangıcı olmayan) kelimesi verilmiştir²⁴⁷. Buna benzer bir diğer durum da eserde nakledilen kelimelerin sülâsî köklerinin değil de ifadede kullanıldığı şekliyle veriliyor olmasıdır. Örneğin حَسَنَة (ben, leke)²⁴⁸, الدُّخُول (girmek)²⁴⁹, شَاغِرَة (korunmasız)²⁵⁰, طَفِيلِي (davetsiz misafir)²⁵¹ kelimeleri burada verildiği şekliyle eserde aktarılmakta ve kelimelerin kökleri belirtilmemektedir. Bahsi geçen bu özelliklerden alfabetik sistemin tam olarak uygulanmaması, *Şifâu'l-Ğalîl*'in usül olarak zayıflık gösterdiği en bariz noktadır. *Şifâu'l-Ğalîl*'in bu özelliği sebebiyle eserden bir kelimenin anlamına ulaşmak için tüm babın taranması veya bu çalışmada esas alınan tahkikli baskının sonunda verilen kelime fihristine mürâcaat edilmesi gerekmektedir.

el-Hafâcî bazı bâbların girişinde, kelimelere geçmeden önce o harfîn âvamca kullanımlarda ve muarrab kelimelerde özel bir durumu varsa buna değinmektedir. Örnek olarak حرف الزاي المعجمة başlığında, kelimelerden önce ve bâb başlığından hemen sonra müellif, bu harfîn زَاءٌ, زَائِي, şeddeli ve kesralı olarak زِي şeklinde telaffuzlarının da bulunduğunu, âvamcadaki telaffuzunun ise زَيْن şeklinde olduğunu ve *Muvelledûn* döneminde yanlış bir kullanım olarak âvamcadaki telaffuzuyla kullanıldığını söylemektedir²⁵².

Şifâu'l-Ğalîl'de verilen kelimelerin açıklamalarında takip edilen sistematik bir metot bulunmadığı için el-Hafâcî'nin kelimeleri tahlilde uyguladığı metodu hakkında net esaslar

²⁴⁶ Bkz. *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 316.

²⁴⁷ Bkz. ae., s. 53-54.

²⁴⁸ Bkz. ae., s. 132.

²⁴⁹ el-Hafâcî, bu kelimenin “güzel sesli olmak” anlamında kullanıldığını söylemektedir. Bkz. ae., s. 155.

²⁵⁰ Bkz. ae., s. 191.

²⁵¹ Bkz. ae., s. 206.

²⁵² Bkz. ae., s. 165. Ayrıca el-Hafâcî'nin bâb başlıklarıyla ilgili yaptığı açıklamalara örnek olarak Bkz. ae., حرف الكاف bâbı, s. 253, حرف لا bâbı, s. 316, حرف الياء bâbı, s. 317.

belirlemek pek mümkün değildir. Kelimelerin açıklamalarında daha çok farklı kaynaklardan nakillere ağırlık verildiği ve şiirlerden, ayet ve hadislerden sık sık istiḥâdlar yapıldığı için kelimelerin açıklamaları çok da düzenli değildir. Ancak bu olumsuz durumlara rağmen el-Hafâcî'nin, kelime tahlillerinden yola çıkarak eserde takip ettiği metodunu ortaya koyan bazı durumlardan da bahsedilebilir.

Şifâu'l-Ğalîl'de uygulanan metoda dair söylenebilecek ilk husus el-Hafâcî'nin eserinde sadece mu'arrab kelimelere değil, başka dillerden geçen birkaç kelimededen mürekkep kullanımlara ve bunun yanında halk arasında kullanılan âvamca tabirlere de yer veriyor olmasıdır. el-Hafâcî ele aldığı kelimenin Arapçaya başka dillerden geçen bir kelime olması durumunda bu kelimeyi “Arapçalaşmış” anlamına gelen مُعْرَبٌ kelimesiyle veya “Arapçaya girmiş” anlamındaki دَحِيلٌ kelimesiyle isimlendirmektedir. Eğer açıklanan sonraki dönemlerde ihdas edilmiş yeni bir kelime ise söz konusu kelimeyi “sonradan ortaya çıkan” anlamındaki مُؤَلَّدٌ kelimesiyle ifade etmekte, şayet açıkladığı kullanım âvamca ise bunu da ayrıca belirtmektedir. Örneğin “rahip cübbesine benzer giysi” anlamına geldiği söylenen بَلَّاسٌ kelimesinde el-Hafâcî, kelimenin anlamını verdikten sonra مُعْرَبٌ ifadesiyle söz konusu kelimenin Arapçaya başka dillerden geçtiğini ifade etmektedir²⁵³. Yine “kararsız, tutarsız”, ve aynı zamanda “rüzgar gülü” anlamlarında kullanıldığı aktarılan أَبُورِيَّاحٍ ifadesinin açıklamasından sonra وَكُلُّهَا مُؤَلَّدَةٌ şeklinde bu ibarenin her iki kullanımının da sonraki dönemlerde ortaya çıktığını söylemektedir²⁵⁴. بِمَعْنَى أَرَاهُ عَامِّيَّةٌ kelimesinin açıklamasında ise أَرَاهُ kelimesinin âvamcadaki kullanımını olduğunu nakletmektedir²⁵⁵. *Şifâu'l-Ğalîl*'in hemen hemen her kelimesinde el-Hafâcî'nin bu uygulamasını görmek mümkündür.

el-Hafâcî'nin eserinde bulunan birkaç kelimededen oluşan kullanımlara örnek olarak نَبَّحَ kelimesinin kullanımıdır. Bu kelimenin anlamı “korkutmak, korkunç göstermek”dir. Bu kelimenin kullanımı *Şifâu'l-Ğalîl*'de “*It ürür, kervan yürür*” ifadesi zikredilebilir. Bu kullanımın tahlilinde müellif, söz konusu ifadenin halk arasında yaygın olarak kullanılan bir mesel olduğunu, köpeğin gece vakti soğuktan üşüdüğünde ayı görüp güneş zannederek kendisini ısıtması için ay ışığının

²⁵³ Bkz. ae., s. 80.

²⁵⁴ Bkz. ae., s. 56.

²⁵⁵ Bkz. ae., s. 55.

altına yattığını, ancak ayın kendisini ısıtmadığını fark edince de öfkelenip aya doğru havladığını ve onun bu şaşkınlığının mesel olarak kullanıla geldiğini nakletmektedir. Bu açıklamalarından sonra el-Hafâcî, aynı ifadenin farklı bir yorumuna daha değinmekte, bu ikinci yorumda ise köpeğin aya doğru havlamasının, ayı yiyecek zannetmesinden kaynaklandığını söyleyenlerin bulunduğunu ve anlam bakımından bu yorumun doğru olmayacağını belirtmektedir²⁵⁶. Aynı duruma bir başka örnek de *حَمَاتِي تُحْنِي* ifadesidir. el-Hafâcî *مِنْ أَمْثَالِ الْعَامَّةِ* şeklinde bu kullanımın âvamcada yaygın olan bir mesel olduğunu belirtmekte ve bir vesileyle hiç aklına gelmeyen güzel bir durumla karşılaşan kimse için söylendiğini ifade etmektedir²⁵⁷.

el-Hafâcî eserine aldığı kelimelere dair açıklamalarında çoğu kez sözü fazla uzatmayıp kısa ifadelerle kelimeyi tahlil etmiştir. Hatta kimi yerlerde kelimeyle ilgili hemen hemen hiçbir açıklama yapmayıp sadece kelimenin mu'arrab olduğunu söylemekle yetinmektedir. Bu duruma örnek olarak *زَبْرَجِد* (sarı yakut) kelimesi gösterilebilir. el-Hafâcî burada kelimeden sonra sadece ilgili kelimenin mu'arrab olduğunu gösteren bir *م* harfî yazmış ve başka hiçbir açıklama yapmadan diğer kelimeye geçmiştir²⁵⁸. Yine aynı durum *طُومَار* (tomar, rulo) ve *طَالُوت* (Talat/özel isim) kelimeleri için de söz konusudur. Bu kelimelerde de müellif, kelimelerin Arapçaya başka dillerden geçtiğini belirten *مُعَرَّب* ifadesinden başka hiçbir açıklamaya yer vermemiştir²⁵⁹. Kimi yerlerde de el-Hafâcî, kelimenin anlamı, hangi dönemde kullanıldığı, kelimenin mu'arrab veya âvamca olduğu, hangi dilden Arapçaya geçtiği, kelimeden türetilen bir takım kullanımların neler olduğu gibi bazı kısa açıklamalarla kelimeyi tahlil etmektedir²⁶⁰.

el-Hafâcî nadiren de olsa bazı kelimelerde diğerlerine nazaran daha uzun açıklamalara yer vermiştir. Ancak çoğu kez bu uzun açıklamalarında da ele alınan kelimeden farklı başkaca

²⁵⁶ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galil*, s. 302. el-Hafâcî'nin birkaç kelimeden oluşan ifadeleri ele almasına dair örnek olarak Bkz. ae., *أَكَلَ اللَّحْمَ* kelimesi, s. 58, *أَهْلٌ لَكِنَّا* kelimesi, s. 59, *أَبْنَاءُ الدَّهَالِيزِ* kelimesi, s. 60, *أَبْنُ الْمَرَاغَةِ* kelimesi, s. 64, *اسْتَفْرَبَ فِي صِحْحِهِ* kelimesi, s. 67, *نَصَبُ عَيْنٍ* kelimesi, s. 301.

²⁵⁷ Bkz. ae., s. 129. Ayrıca el-Hafâcî'nin âvamcadaki kullanımlara dair açıklamalarına örnek olarak ayrıca bkz. ae., *أَغَانِي* kelimesi, s. 57, *أَيُّوَة* kelimesi, s. 59, *جُدَاد* kelimesi, s. 115, *عَبْدَلِي* kelimesi, s. 213.

²⁵⁸ Bkz. ae., s. 168.

²⁵⁹ Bkz. ae., s. 204.

²⁶⁰ Konuyla ilgili örnekler için bkz, ae., *أَسْقَف* kelimesi, s. 53, *آمَاج* kelimesi, s. 58, *أَزْب* kelimesi, s. 62, *جُدَاد* kelimesi, s. 115, *دِمَشْق* kelimesi, s. 146, *دَسْت* kelimesi, s. 148, *شَاهِين* kelimesi, s. 186, *صَوْبَر* kelimesi, s. 197, *طُبُور* kelimesi, s. 205, *عَسْقَلَانَ* kelimesi, s. 212.

konular tahlil edilmektedir. Bu duruma örnek olarak حَجَّ kelimesindeki açıklamalar gösterilebilir. Burada el-Hafâcî حَجَّ kelimesine dair sadece مَعْلُومٌ kelimesinden ibaret bir açıklamayla bu kelimenin herkesçe bilinen “hac ibadeti” anlamına geldiğini söylemekte, bu küçük açıklamanın ardından da الحج الأكبر ve الحج الأصغر kavramlarını, kaynaklardan nakiller yaparak açıklamaktadır²⁶¹. Aynı durum “temiz olmak” anlamına gelen طَهَّرَ kelimesiyle, “yüceltmek” anlamındaki عَظَّمَ kelimesindeki açıklamalarda da söz konusudur. Bilinen manada pisliğin zıt anlamlısı olarak “temiz olmak, temizlenmek” anlamlarında kullanıldığı söylenen طَهَّرَ kelimesinin sadece manası verilmekte, daha sonra ise bu kelimenin Müslümanlarca “erkek çocukların sünnet olması” anlamında da kullanıldığı belirtilerek sünnet olma konusunda Hıristiyanlık dini ile İslamiyet arasında kıyaslamalardan oluşan açıklamalar yapılmaktadır²⁶². عَظَّمَ kelimesinde ise kelimeyle doğrudan alakalı hiçbir bilgi verilmezken kaynaklardan alıntılar yapılarak ifadede ta'zîmin çoğul kiplerle yapılması konusu ele alınmaktadır²⁶³.

Şifâu'l-Ğalîl'de el-Hafâcî'nin uyguladığı bir diğer usûl de bazı kelimelerin okunuşunun ve telaffuzunun belirtilmiş olmasıdır. Özellikle yerel kullanımlarda bu esasa dikkat gösteren el-Hafâcî, böylece kelimelerin başka kullanımlarla karışmasını engellemektedir. Bu duruma örnek olarak “kurutulmuş üzümden yapılan hoşaf” anlamında kullanıldığı söylenen أَفْسِمًا kelimesi gösterilebilir. Bu kelimenin açıklamasının başında el-Hafâcî, بِفَتْحِ الْهَمْزَةِ وَسُكُونِ الْقَافِ, el-Hafâcî, وَكَسْرِ السِّينِ وَالْمِيمِ بَعْدَهَا أَلِفٌ şeklinde kelimedeki harflerin her birinin harekesinin ne olduğunu açıkça belirtmektedir²⁶⁴. Aynı duruma bir başka örnek de “küçük sirke kabı” anlamında kullanıldığı söylenen سَكْرَجَةٌ kelimesidir. el-Hafâcî bu kelimenin açıklamasında da بِضَمِّ السِّينِ بِضَمِّ السِّينِ وَفَتْحِ الرَّاءِ الْمُشَدَّدَةِ şeklinde kelimenin telaffuzunu ayrıntısıyla belirtmekte ve kimilerinin ر harfini çammeli söylediklerini ancak doğru kullanımın belirtilen okuyuş şekli olduğunu nakletmektedir²⁶⁵.

²⁶¹ Bkz. el-Hafâcî, Şifâu'l-Ğalîl, s.133.

²⁶² Bkz. ae., s. 207.

²⁶³ Bkz. ae., s. 213.

²⁶⁴ Bkz. ae., s. 57.

²⁶⁵ Bkz. ae., s. 175. Ayrıca bu konuda farklı örnekler için bkz. el-Hafâcî, Şifâu'l-Ğalîl, اِبْرِيْسِيْمِ kelimesi, s. 50, اَجْنِي kelimesi, s. 65, بَدَايَةِ kelimesi, s. 94, طَلْسَمِ kelimesi, s. 209, مَذْهَبِ kelimesi, s. 285.

Şifâu'l-Ğalil'in metodu hakkında söylenebilecek diğer bir husus ise eserde yapılan alıntılar ve kaynaklara yapılan atıfların durumudur. Eserin kaynakları bölümünde *Şifâu'l-Ğalil*'de Arap şiirinden, ayetlerden ve hadislerden yapılan istişhâdların keyfiyeti ele alındığı için burada tekrar zikredilmeyecektir. Diğer kaynaklarla ilgili olarak el-Hafâcî, ele aldığı konuyla ilgili referans mahiyetinde farklı kaynaklara atıflar yapmakta, bazı yerlerde ise ele aldığı kelimenin açıklaması olarak sadece konuyla ilgili alıntılara yer vermektedir. Örneğin بُورِي kelimesinin açıklamasında bu kelimenin Mısır'da Dimyât yakınlarında bir sahil köyünün ismi olduğunu ve Türkçede “kefal” olarak bilinen البوري isimli balık türünün bu bölgeye nisbet edildiğini nakleden el-Hafâcî, bu anlatımların sonunda قاله ياقوت şeklinde bir ibareyle bu açıklamaların Ya'kût el-Hamevi'nin *Kitabu Mu'cemi'l-Buldân*'ından nakledildiğini belirtmektedir²⁶⁶.

el-Hafâcî'nin yaptığı atıflarda bazen hem eser adının hem de müellifinin zikredildiği, kimi zaman da sadece müellifin veya nakilde bulunan eserin isminin verildiği görülmektedir. Örneğin Türkçede de kullanımı aynı olan اِكْسِير (iksisir) kelimesinin açıklamasında müellif, Ebû Hilâl el-'Askerî'nin, *Kitâbu's-Şinâ'ateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r* isimli eserini ve Ebu'l-'Abbas İbnu'l-Mu'tez'in, *el-Bedî'* adlı kitabını kaynak göstererek açıklama yapmaktadır. Bu iki eserde sözkonusu kelimenin, kullanılması hoş görülmeven ve sonraki dönemde ortaya çıkan bir kelime olduğunun söylendiğini nakleden el-Hafâcî, yaptığı bu atıflarda hem müellifin hem de kaynak gösterdiği kitabın adını zikretmektedir²⁶⁷. Aynı şekilde “oyun, eğlence” anlamında kullanılan مَخْرَقَة kelimesinin telaffuzuna dair el-Hafâcî, Ebu'l-Fetḥ İbn Cinnî'nin *Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb*'ında bu kelimenin مَفْعَل vezninde olduğunu söylediğini naklederken hem kaynak kitabın adını hem de müellifinin adını belirtmektedir²⁶⁸. Ancak mu'arrab olduğunu söylediği أُرْرُ kelimesiyle ilgili olarak kelimenin farklı şekillerde telaffuz edildiğini söyledikten sonra bahsi geçen kelimenin el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab* isimli eserinde de geçtiğini söyleyen el-Hafâcî'nin buradaki atfında sadece ذكره أبو منصور şeklinde müellifin adı söylenmiş, atıf yapılan eser zikredilmemiştir²⁶⁹. جَوَالِي kelimesindeyse bu

²⁶⁶ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalil*, s. 95.

²⁶⁷ Bkz. ae., s. 57.

²⁶⁸ Bkz. ae., s. 269.

²⁶⁹ Bkz. ae., s. 53.

durumun tam tersine sadece eser ismi belirtilerek قال في الزاهر ifadesiyle Ebû Bekr İbnu'l-Enbarî'nin *ez-Zâhir fî Me'âni Kelimâti'n-Nâs* isimli eserine atıf yapılmakta ve İbnu'l-Enbarî'nin, bu kelimenin İslam devleti hakimiyeti altında yaşayan gayr-i müslim tebaa anlamına geldiğini söylediği nakledilmektedir²⁷⁰.

Ancak bu noktada söylenmesi gereken önemli bir durum da el-Hafâcî'nin yukarıda açıklanan şekilde sadece müellif ismini veya eser ismini zikrederek atıf yaptığı yerlerde bir takım karışıklıklara sebep olacak muğlâklıkların bulunmasıdır. Örneğin تَهَكُّمَ kelimesinin açıklamasında bu fiilin ب harf-i ceriyle kullanıldığını ve “alay etmek” manasına geldiğini söyledikten sonra el-Hafâcî, kelimenin farklı kullanımlarıyla ilgili üç ayrı kaynaktan görüşler aktarmaktadır. Ancak buradaki alıntılarda kullandığı lafızlar قال أبو بكر, قال يعقوب ve قال الزبيدي şeklinde ne kastedildiği belli olmayan isimlerden ibarettir. İlk atıfta أبو بكر ismiyle atıfta bulunulan müellifin kim olduğunu burada tespit etmek mümkün değildir. İkinci nakildeki يعقوب ismiyle Ebû Yusuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî't'in (244/858) kastedilmiş olması tahmin edilse de burada el-Hafâcî'nin verdiği bilgilerle, atıf yapılan kaynağın adı geçen müellifin hangi eseri olduğunu belirlemek oldukça zordur. Çünkü İbnu's-Sikkî't'in, aynı vezin ve farklı anlamlara ya da aynı mânâ ve farklı vezinlere sahip kelimelerin doğru kullanımını göstermek amacıyla telif ettiği *'İşlâhu'l-Mantık* isimli ve bu kitaptan farklı bir eser olarak aynı anda zıt iki mânâ taşıyan kelimelere ve kullanımlara dair kaleme aldığı *Kitâbu'l-Eddâd* isimli, *Şifâu'l-Ğalîl*'le doğrudan alakalı olan iki ayrı eseri bulunmaktadır²⁷¹. el-Hafâcî ise burada adı geçen müellifin hangi kitabından alıntı yaptığını söylememektedir. Bahsi geçen kelimedeki son atıf için de aynı karışıklık söz konusudur. Çünkü her ne kadar buradaki müellifin Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdullah ez-Zebîdî (316/928) olduğu net olarak anlaşılrsa da, *Şifâu'l-Ğalîl*'de adı geçen müellife ait biri *Laḥnu'l- 'Âmme*²⁷², diğeri de *Muhtaşaru'l-'Ayn*²⁷³ olmak üzere iki farklı eser mevcuttur. Dolayısıyla bu kelimenin açıklamasında ez-Zebîdî'nin hangi kitabından alıntı yapıldığı net olarak belli değildir²⁷⁴. Bu sebeple تَهَكُّمَ kelimesinin açıklamasındaki bilgilerin kaynağına ulaşabilmek için, burada ismi zikredilen müelliflerin konuyla ilgili bütün eserlerin tetkik edilmesi gerekmektedir. Aynı duruma örnek olması

²⁷⁰ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 124.

²⁷¹ Bkz. Sadî Çögenli, Kenan Demirayak, age., s. 140.

²⁷² Bu kitaptan alıntı yapılan yer için bkz. el-Hafâcî, ae., s. 94.

²⁷³ Bu kitaptan alıntı yapılan yer için bkz. ae., s. 159, 221.

²⁷⁴ Bkz. ae., s. 107.

bakımından el-Hafâcî'nin eserinde peş peşe zikrettiği مَصْمُودَةٌ ve مَاجِلٌ kelimeleri burada zikredilebilir. مَاجِلٌ kelimesinin açıklaması olarak el-Hafâcî, kelimenin “büyük bereket” anlamına geldiğini söyledikten sonra bu kelimenin Çayrevân bölgesindeki bir mesîre yerinin adı olduğunu söylemekte ve kaynak olarak da قاله في المعجم şeklinde bir ifadeyle *el-Mu'cem* isimli bir kaynağa atıf yapmaktadır. Kesin olmamakla birlikte, öncesinde bir yer adı konu edildiği için bu ifadeye kastedilen eserin Ya'kût el-Hamevî'nin *Kitabu Mu'cemi'l-Buldân*'ı olduğu tahmin edilebilir²⁷⁵. Diğer kelimedede ise durum daha da karmaşık bir yapıdadır. مَصْمُودَةٌ kelimesinin açıklamasında bu kelimenin Berberî bölgelerindeki şehirlerden birinin adı olduğu ifade edildikten sonra, bu bölgede yaşayanlara مَصْمُودِي denildiği ve çoğulunun da مَصَامِدَةٌ olduğu nakledilmekte, bu açıklamaların ardından da كذا في المعجم şeklinde bir atıfla yine *el-Mu'cem* isimli bir eser kaynak gösterilmektedir. Yukarıda bahsi geçen مَاجِلٌ kelimesinde olduğu gibi burada da *el-Mu'cem* isimli kaynağın müellifi olarak ilk akla gelen alim Ya'kût el-Hamevî'dir. Ancak el-Hamevî'nin, biri yukarıda bahsi geçen *Kitabu Mu'cemi'l-Buldân* isimli eser, diğeri de pek çoğu Arap dili ve edebiyatıyla meşgul olmuş müellif ve musanniflerin biyografilerini ihtiva eden *Kitabu Mu'cemi'l-Udebâ* isimli kitap olmak üzere *el-Mu'cem* ismiyle meşhur iki eseri vardır. Dolayısıyla burada مَصْمُودَةٌ kelimesinin açıklamasında hem kelimenin yer adı olduğuna hem de bu isimden türetilen nispet ismine değinilmesi sebebiyle burada el-Hamevî'nin hangi kitabının kastedildiği net değildir²⁷⁶. el-Hafâcî'nin eserindeki bu uygulama, günümüzdeki dipnot sistemi yerine o dönemde uygulanan bir metot olması bakımından ilk bakışta normal karşılanabilir. Ancak özellikle dipnot sistemine alışmış modern dönem araştırmacıları için eserin bu özelliği eserden istifadeyi zorlaştıran bir durumdur.

Yukarıda belirtilen eserdeki kaynak atıflarının yanı sıra üzerinde durulması gereken diğer bir husus da eserde şahit olarak gösterilen ayet ve hadislerle şiirden yapılan istişhatlardır. Bu iki konu ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

²⁷⁵ مَاجِلٌ kelimesi için bkz. Ebû Abdullah Şihâbuddîn Ya'kût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut-tsz., V, 32.

²⁷⁶ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galîl*, s. 285. مَصْمُودَةٌ kelimesi için bkz. Ya'kût el-Hamevî, age., V, 136.

4.1. Şiirden Yapılan İstîşhâdlar

Arap dili ve edebiyatı alanında telif edilmiş kaynak eserler için Arap şiiri önemli bir kaynak durumundadır. Hemen hemen her kaynak eserde şiirlerden beyitler aktarılmış ve ele alınan konuda aktarılan şiirdeki kullanımlar delil ve şahit gösterilmiştir. *Şifâu'l-Ğalîl*'de de aynı metot takip edilmiştir. el-Hafâcî *Şifâu'l-Ğalîl*'in pek çok yerinde şiirlerden istîşhâdlar yapmakta ve açıklamalarında beyitler zikretmektedir.

Bilindiği üzere dil alimleri şiirlerle istîşhâd konusunda bir takım prensipler ortaya koymuş ve şahit olarak gösterilen beytin ya da şiirin şahitlik değerini bu kriterlere uyup uymamasıyla belirlemişlerdir. Örneğin 'Abdulkâdir b. 'Ömer el-Bağdâdî *Hızânetu'l-Edeb*'inde şahid olarak kabul edilebilecek verileri şiir ve şiirin dışındaki nakiller olarak ikiye ayırmakta ve şairleri *Câhiliye dönemi şairleri*, *Muḥaḍramûn şairler*, *Muteḳaddimûn şairler* ve *Muvelledûn şairler* olmak üzere dört tabakada sınıflandırmaktadır. el-Bağdâdî yaptığı bu sınıflamayla ilgili olarak adı geçen ilk iki tabakanın şiirleriyle istîşhad edilmesinde dilcilerin ittifak ettiklerini, üçüncü tabaka için ittifak olmasa da kendisinin bu şairlerin şiirlerinin şahit değeri taşıdığı kanaatinde olduğunu ve bu şiirlerle istîşhâd etmenin doğru olacağını benimsediğini belirtmektedir²⁷⁷. Müellif dördüncü tabaka olan Muvelledûn şairler hakkında ise âlimlerin farklı görüşlerini nakletmekte, bu nakillerden sonra da, her ne kadar Maḥmûd b. 'Ömer ez-Zemaḥşerî (583/1143) gibi kimi âlimler bu tabakanın şiirlerini şahit olarak eserlerinde zikretmişlerse de, bu dönemin şairlerinin şiirleriyle istîşhâd etmenin doğru olmadığını söylemektedir²⁷⁸. *Hızânetu'l-Edeb*'in yazımında bu sınıflandırmayı esas alan el-Bağdâdî, bu prensip gereği, söylediği şiirlerle istîşhâd edilebilecek son şairin, 'Abbâsî halifelerinden Hârûn er-Reşîd zamanında, yaklaşık h. 150'li yıllarda vefat eden Ebû İshâk İbrahim b. Herme isimli şair olduğunu söylemektedir²⁷⁹. Hatta kimi alimler, şiirin muvelledûndan bir şaire veya fasih olduğu kabul edilmeyen bir kimseye ait olması gibi endişelerle, şairi bilinmeyen şiirlerin şahit gösterilemeyeceği görüşünü savunmuşlardır²⁸⁰.

Şiirlerin şahitliğiyle ilgili zikredilen görüşlerinin tam aksine el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl* 'deki şiirden yaptığı istîşhâdlarında belirli bir sınırlama yapmamış, eserinde hemen hemen her

²⁷⁷ Bkz. Abdulkâdir el-Bağdâdî, age., I, 30.

²⁷⁸ ae., I, 32.

²⁷⁹ ae., I, 406.

²⁸⁰ Bkz. el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlu'd-dîn 'Abdurrahman b. Muhammed, *el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hılâf beyne'n-Naḥviyyîn: el-Baḥriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamid, Kahire-1961, II, 583. Adı verilen eserde el-Enbârî bir konuda şahit gösterilen beyti, her ne kadar Sîbeveyh gibi meşhur alimler eserlerinde şahit gösterebilirler de, sırf şairi belli olmadığı için delil olarak kabul etmemektedir. Bu açıdan müellifin bu görüşü yukarıda bahsi geçen konuya örnek teşkil etmektedir.

dönemden şairin şiirlerinden beyitler aktarmıştır. Bu durum el-Hafâcî'nin, şiirlerin şahit olup olmayacağıyla ilgili belirlenen esasları reddettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü *Şifâu'l-Ğalîl* Arapçaya başka dillerden girmiş kelime ve tabirleri, belirli bölgelere has kullanımları ve fasîh olmadığı halde halk dilinde yaygın olan âvamca kelime ve deyimleri konu edinen bir kitaptır. Eserin yapısı gereği el-Hafâcî, verdiği örnekleri sadece fasîh olanlardan seçmemiş, ulaştığı her türlü malzemeyi değerlendirmeye tâbî tutmuş, âvamca ve mu'arrab ifadelerle ilgili olarak topladığı malzemedan uygun gördüklerini de eserinde nakletmiştir. Ancak nadiren de olsa kimi yerlerde muvelledûndan olan sonraki dönem şairlerinin şiirlerini de delil kabul etmiştir. el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'de yaptığı şiir istişhâdlarının yukarıda açıklanmaya çalışılan bu özel durumu ve şiirlerin hangi bağlamlarda verildiğini açıklama bakımından, eserde nakledilen şiirlerden bazılarını burada örnek olarak zikretmek faydalı olacaktır.

Arap edebiyatı şair tabakalarının ilki olması sebebiyle, bu bölümde *Şifâu'l-Ğalîl*'deki şiir istişhâdlarına verilen ilk örnekler Câhiliye dönemi şairlerinin şiirleri olacaktır. Başlangıç olarak Câhiliye dönemi şairlerinden ve mu'allakasıyla meşhur İmru'u'l-Qays'ın (m. 544)²⁸¹ bir şiirinden alınmış şu beyit örnek olarak gösterilebilir:

سَمَوْتُ إِلَيْهَا بَعْدَ مَا نَامَ أَهْلُهَا سُمُوَّ حَبَابِ الْمَاءِ حَالًا عَلَى حَالِ

“Ailesi uyuduktan sonra ben, su köpüğünün her şart altında üste çıktığı gibi, gizlice onun (sevgilimin) yanına çıktım.”²⁸²

el-Hafâcî bu beyti “uyuyan birinin yanında, o kimseyle ilgili gizlice bir şey yapmak için geceleyin karanlıkta kalkmak” anlamından kinaye olarak kullanılan دَبَّ kelimesinin açıklamasında aktarmaktadır. Müellif kelimenin bu anlamda kullanılmasının muvelled olduğunu söylemektedir. Ardından da لَكِنَّهُ اسْتِعْمَالَ صَحِيحٍ مُّوَافِقٍ لِللُّغَةِ “Fakat dile uygun doğru bir kullanımdır” şeklinde bir açıklamayla kelimenin bu anlamda kullanılmasının yanlış olmadığını belirtmektedir. Bu kelimenin kullanım şekli olarak فَلَانَ يَدْبُ إِلَى أَهْلِ الْمَجْلِسِ إِذَا خِيَّطَتْ “Filanca kişi gece karanlığında kalkıp, meclistikilerin gözleri şarabın etkisiyle kapandığı ve onlar sızıp kaldıklarında, yanlarına geldi ve su köpüğünün kaydığı gibi onların arasına girdi” cümlesini vermektedir. Bu açıklamalardan

²⁸¹ Şairin biyografisi için bkz. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, Brill Mtb., Leiden-1902, s. 37-56; İbnu'l-Enbârî, *Şerhu'l- Kaşâidi's-Seb'i' f-Tivâli'l-Câhiliyyât*, thk. ' Abdusselâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1993, s. 3-6; Abdulkâdir el-Bağdâdî, age., 49. beytin açıklaması, I, 321-327.

²⁸² Beytin anlamı ve nerede geçtiği için bkz. Abdulkâdir el-Bağdâdî, age., X, 49-50.

sonra da yukarıda geçen beyti kelimeyle doğrudan ilgisi bulunmayan, ancak kelimenin kullanımıyla bağlantılı olan سُمُو حَبَابِ الْمَاءِ kullanımına örnek olarak nakletmektedir. el-Hafâcî bu kelimeyle ilgili olarak Ebû Mervân Abdulmelik b. Ahmed b. Şehîd'in (393/1003)²⁸³ şu beytini nakletmektedir:

أَدْبُ إِلَيْهَا دَيْبَ الْكَرَى وَأَسْمُو إِلَيْهَا سُمُو النَّفْسِ

“Uykunun (bedene) sokulup girdiği gibi ben onun yanına girerim ve nefesin yükselişi gibi onun yanına çıkarım”²⁸⁴

el-Hafâcî'nin دَبُّ kelimesiyle ilgili yukarıda belirttiği anlam sözlüklerde bulunmamaktadır. Ancak دَبُّ kelimesinin karınca ve akrep gibi haşeratin yürüyüşü için kullanıldığı, ayrıca yavaş ve sessizce yürümek anlamlarına geldiği düşünülecek olursa²⁸⁵, kelimenin muvelledûn döneminde müellifin belirttiği anlamda kullanılmış olabileceği mümkündür²⁸⁶.

Şifâu'l-Ğalîl'de şiiri nakledilen bir başka Câhiliye şairi de el-Muhelhil 'Adiy b. Rebî'a b. Murre'dir (m. 531). Necidli olan el-Muhelhil yukarıda bahsi geçen İmrü'u'l- Kaşş'ın dayısıdır ve Câhiliye döneminde Araplar arasında kahramanlığıyla meşhur bir şairdir²⁸⁷. el-Muhelhil'in beyti şöyledir:

نُبِّئْتُ أَنَّ النَّارَ بَعْدَكَ أَوْقَدْتُ وَاسْتَبَّ بَعْدَكَ يَا كَلِيبُ الْمَجْلِسِ

“Senden sonra ateşin tutuşturulduğunu (insanların birbirine düşüp kavga ettiklerini) haber aldım. Ey Kuleyb, meclistikiler senden sonra birbirlerine hakaretler yağdırdı.”

el-Hafâcî bu beyti الْمَجْلِسِ kelimesiyle eş anlamlı olduğunu söylediği مَقَامَةَ kelimesinin

²⁸³ Şairin biyografisi için bkz. Ebu'l-' Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân mimmâ Şebete bi'n-Naql evi's-Semâ' ev Eşbetehu'l-A'yân*, Dâru's-Şekâfe, Beyrut-tsz., I, 116-118; ez-Zirikli, age., IV, 300.

²⁸⁴ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 151.

²⁸⁵ Bkz. İbn Manzûr, age., I, 369-373; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrazzâk Murtağâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Fikr, I, 243-245.

²⁸⁶ دَبُّ kelimesinin Şifâu'l-Ğalîl'deki anlamıyla kullanıldığı yerlere örnek olarak bir tabakat kitabı olan Ali b. Hasen b. Ali b. Ebu't- Tayyib el-Bâharzî'nin (467/1074) *Dumyetu'l-Kaşr ve 'Usratu Ehli'l-'Aşr* isimli kitabında bir bilgiye rastlanmıştır. el-Bâharzî adı geçen kitabında, Ebu'l-Hasen el-Başravî'nin biyografisinde şu cümleler geçmektedir: *وَإِنَّمَا قَالَ هَذِهِ الْأَيَّاتِ فِي زَامِرٍ كَانَ يَدْبُ إِلَى أَهْلِ الْمَجْلِسِ إِذَا خِيَطَتْ جُفُونُهُمْ بِالصَّهْبَاءِ*, “Şair bu beyti bir çalgıcı hakkında söylemiştir. Bu çalgıcı gece karanlığında kalkıp, meclistikilerin gözlerinin şarabın etkisiyle kapandığı ve sızıp kaldıklarında, yanlarına geldi ve su köpüğünün kaydığı gibi onların arasına girdi.” Görüldüğü üzere bu ifadeyle el-Hafâcî'nin açıklamaları örtüşmektedir. Bkz. el-Bâharzî, *Dumyetu'l-Kaşr ve 'Usratu Ehli'l-'Aşr*, thk., Muhammed Altûncî, Dâru'l-Cil, Beyrut-1993, I, 347.

²⁸⁷ Şairin biyografisi için bkz. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ*, s. 164-166; Abdulkâdir el-Bağdâdî, age., 110. beytin açıklaması, II, 144-153.

açıklamasında nakletmektedir. Bu bölümde el-Hafâcî önce مَقَامَةٌ kelimesinin kullanımına dair deliller zikrettikten sonra el-Muhelhil'in yukarıdaki beytini, bu kelimeyle الْمَجْلِسِ kelimesinin eş anlamlı olarak kullanılması konusunda zikretmektedir²⁸⁸

el-Hafâcî'nin aktardığı Câhiliye dönemi şiirlerinden bir örnek de yine mu'allâka şairlerinden 'Antera b. Şeddâd el-'Absî'nin (m. 601)²⁸⁹ söylediği bir şiirden alınmış aşağıdaki beyittir:

لَعْمَرِي لَقَدْ أَعْدَرْتُ لَوْ تَعْدِرِينِي وَخَشِنْتُ صَدْرًا غَيْبُهُ لَكَ نَاصِحُ

“Yemin ederim ki ben senden özür diledim. Keşke beni mazur görüp özürümü kabul etseydin. Ama sen, senin gözünden irak oluşu bile sana olan samimiyetinden kaynaklanan kişinin gönlünü kırdın”²⁹⁰.

el-Hafâcî bu beyti, “bir kimseye öfkelenmek” anlamında kullanıldığını söylediği خَشِنْتُ kelimesinin açıklamasında kelimenin kullanımına örnek olarak zikretmektedir²⁹¹.

Müellif burada kelimenin خَشِنْتُ بِصَدْرِهِ şeklinde harf-i cerle de kullanıldığını ve buradaki ب harf-i cerinin zâid olduğunu söylemektedir²⁹².

el-Hafâcî'nin Câhiliye şiirlerinden yaptığı istişhâdlara dair son örnek olarak, şiirlerinde hikmetli sözlere yer vermesiyle meşhur ve yine mu'allâka şairlerinden Zuheyr b. Ebî Sulmâ Rebî'a b. Rebâh el-Muzenî'nin (m. 609)²⁹³ mu'allâkasından aktarılan aşağıdaki beyit zikredilebilir:

جَرِيءٌ مَتَى يُظْلَمُ يُعَاقَبُ بِظُلْمِهِ سَرِيعًا وَإِلَّا يُبَدَّ بِالظُّلْمِ يَظْلَمُ

²⁸⁸ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 283.

²⁸⁹ Şairin biyografisi için bkz. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-Şu'arâ*, s. 130-135; İbnu'l-Enbârî, age., V. Bs., s. 293-294; Abdulkâdir el-Bağdâdî, age., 12. beytin açıklaması, I, 137-140.

²⁹⁰ 'Antera b. Şeddâd, *Dîvânu 'Antera*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1995, s. 34.

²⁹¹ Şifâu'l-Ğalîl'de aktarılan yukarıdaki beyit خَشِنْتُ بِصَدْرٍ أَخِي غَيْبُهُ لَكَ نَاصِحُ şeklindedir. Ancak 'Antera'nın divanında söz konusu beyit yukarıda verildiği şekildedir. Ayrıca beytin vezni de Şifâu'l-Ğalîl'deki metne uymamakta ve yukarıda verildiği şekliyle vezin tutmaktadır. Bu sebeplerle yukarıdaki beytin Şifâu'l-Ğalîl'in metnindeki değil de 'Antera'nın divanındaki orijinal hali alınmıştır. Ayrıca bu bölümde muhakkikin verdiği dipnotta da beytin düzgün hali verilmektedir. Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 138, 4. dipnot.

²⁹² el-Hafâcî buradaki ب harf-i cerinin zâid olduğunu Sîbeveyh'ten aktarmaktadır. Sîbeveyh burada صدر kelimesinin mef'ûlun bih olup nasb makamında olduğunu ve burada lafız olarak ب harfinin amel ettiğini söylemektedir. Dolayısıyla el-Hafâcî'nin yaptığı atıf doğrudur. Bkz. Sîbeveyh, age., I, 92.

²⁹³ Şairin biyografisi için bkz. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-Şu'arâ*, s. 57-97; İbnu'l-Enbârî, age., s. 235-237.

“(O arslan) Cesurdur, zulüm gördüğünde o zulme ceza olarak hemen zulümle karşılık verir, eğer zulüm görmezse kendisi zulmeder”²⁹⁴.

el-Hafâcî bu beyti “başlangıç” anlamındaki **بِدَايَةَ** kelimesinin açıklamalarında aktarmaktadır. Müellif burada, bazı alimlerin söz konusu kelimenin yukarıdaki haliyle yanlış olduğunu ve doğrusunun **بِدَاءَةً** şeklinde çammeli olarak veya **بِدَاءَةٌ** şeklinde kesralı olarak ve hemze ile telaffuz edilmesi gerektiğini söylediklerini nakletmektedir²⁹⁵. el-Hafâcî daha sonra, kullanım kolaylığı sebebiyle Arapların **قَرَأْتُ** yerine **قَرَيْتُ**, **بَدَأْتُ** yerine **بَدَيْتُ** şeklinde, kelimelerdeki **ء** harfini **ي** harfine ibdâl ederek teshîl yaptıklarını İbn Cinnî’den (392/1001) bir alıntı yaparak²⁹⁶ anlatmaktadır. Müellifin şahit olarak zikrettiği Zuheyr b. Ebî Sulmâ’nın yukarıdaki beyti de İbn Cinnî’nin kitabından aktarılan bilgiler arasındadır. el-Hafâcî bu beyitteki **وَالْأَيْدِ بِالظُّلْمِ** ifadesindeki **يُيَدُ** kelimesinin aslının **يُيَدُّ** olduğunu, ancak şairin buradaki **ء**’yi **ي** harfine ibdal ettiğini ve kelimenin nâkıs-ı yâî bir fiile dönüştüğünü İbn Cinnî’den aktarmaktadır²⁹⁷.

Şifâu'l-Ğalîl’deki şiir istişhâdlarından, muhadramûn dönemi şiirlerine, Hz. Peygamber’in (sav) şairi ve hem Câhiliye döneminde hem de Müslüman olduktan sonra şiir

²⁹⁴ İbnu'l-Enbârî, age., s. 279.

²⁹⁵ Müellif bu görüşü savunanlardan sadece قال النووي وغيره şeklinde bir ifade kullanmakta ve söz konusu görüşle ilgili herhangi bir esere atıf yapmamaktadır. Ancak bu kelime, el-Hafâcî’nin de belirttiği gibi birçok metinde **بِدَاءَةً** şeklinde hemze ile kullanılmıştır. Örnek olarak Ebû Hâyyân el-Endelûsî’nin (745/1354) *el-Baḥru'l-Muḥîṭ* isimli tefsirinde, Hz. Süleyman’la (as) Belkıs’ın kıssası konu edilirken şöyle bir cümle geçmektedir: **وَالظَّاهِرُ أَنَّ بِدَاءَةَ الْكِتَابِ مِنْ سُلَيْمَانَ بِاسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ** (Burada) Süleyman’dan gelen mektubun ‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla’ şeklinde başladığı (بِدَاءَةً) açıktır.” Ebû Hâyyân Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endelûsî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, Matbaatu’s-Saâde, Kahire-1328, VII, 71. Aynı kullanım için farklı bir örnek olarak İbn Hâcer’in (756/1355) *Fetḥu'l-Bârî* isimli eserinde şu bilgiler bulunmaktadır: **وَقَدْ رَوَى ابْنُ دُرَيْدٍ فِي أَمَالِيهِ بَسَنَدٍ جَيِّدٍ أَنَّ** “İbn Dureyd *Emâlî* isimli eserinde sağlam senetle şunu rivayet etmiştir: el-Halîl b. Ahmed’e gündüzün sınırının ne olduğu soruldu. O da şu cevabı verdi: (Ufka) yayılmış fecirden şafağın başlangıcına (بِدَاءَةً) kadardır.” Ahmed b. Ali b. Hâcer el-’Askalânî, *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Şaḥîḥi'l-Buḥârî*, Dâru'l-Kutubi'l-’İlmiyye, Beyrut-2003, I, 665. Sözlüklerde ise kelime **بِدَاءَةٌ** şeklinde hemzeli ve **ب**’nin harekesi fetha olarak geçmektedir. bkz. İbn Manzûr, age., I, 26-30; Murtaḍâ ez-Zebîdî, age., I, 42-44.

²⁹⁶ Bkz. Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb*, Daru'l-Kutubi'l-’İlmiyye, Beyrut-2000, II, 368-370.

²⁹⁷ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 95.

الرَّابِّ يُعَلِّقُ قَدْحَهُ فِي آخِرِ رَحْلِهِ عِنْدَ فَرَاغِهِ مِنْ تَرْحَالِهِ وَيَجْعَلُهُ خَلْفَهُ “Bunun manası ‘benim adımı duanın sonuna bırakmayın’ demektir. Çünkü yolcu yol hazırlıklarını tamamladıktan sonra, en son su kadehini/tasını bineğinin terkisine, kendi oturacağı yerin arkasına asar” açıklamasını yapmakta ve bu açıklamaya örnek olarak da yukarıdaki beyti nakletmektedir³⁰⁴. Bu bilgiler ışığında el-Hafâcî’nin الفرد بالقدح الفرد “Aynı şekilde الفردُ ifadesini “evlat edinilen çocuk” anlamından kinaye olarak kullanırlar” şeklindeki açıklamasından sonra³⁰⁵ bu beytin nakledilmiş olması beytin anlamı bakımından çok da isabetli görünmemektedir. Çünkü الفردُ القدحُ tabirinden bu beyitte kastedilen anlam daha çok süvarinin terkisine konmuş bu kadehin, değer verilmeden, öylesine iliştiliverdiğini anlatmaktadır. Yukarıda konuyla ilgili İbnu’l-Esîr’den aktarılan değerlendirmeler ve ayrıca İbn Kesir’in (774/1372) عُنْثِلٌ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ “Kaba, sonra da kötülükle damgalı” ayetinin³⁰⁶ tefsirinde, söz konusu beytin Mekkeli müşriklerden birini hicvetmek kastıyla söylendiğini belirtmesi de bu anlamı kuvvetlendirmektedir³⁰⁷. Ancak el-Hafâcî’nin burada ilgili ifadenin kinaye olarak kullanıldığını söylemesi sebebiyle, o döneme has olmak şartıyla böyle bir kullanımın olması da mümkündür.

İslamî dönem şairlerinden, Abbasîler döneminde yaşamış İbnu’l-Mu‘tez Abdullah b. Muhammed b. el-Mutevekkil’in (296/908)³⁰⁸ aşağıdaki beyti de Şifâu’l-Ğalîl’deki şiir istişhâdlarına örnek gösterilebilir:

وَسَنَانٌ قَدْ خَدَعَ الْعَاسُ جُفُونَهُ فَحَكَى بِمُقْلَتِهِ ذُبُولَ التَّرْجِسِ

“Uyku onun göz kapaklarını aldatmış (neredeyse uyulamaktan gözleri kapanmak üzere), gözleriyle nergisin soluşunun hikâyesini anlatıyor (nergisin soluşunu andırıyor).”

el-Hafâcî نَرْجِسُ kelimesinin açıklamasında nergis çiçeğinin solmasıyla gözün uyuklama anındaki hali arasında benzerlik kurulduğunu söyledikten sonra, yukarıdaki beyti bu

abdest alması gerekirse (o tastaki sudan) abdest alır. Su içmeye ihtiyaç duyarsa içer. Yoksa o su (yolda) dökülür gider. Benim adımı (duanızda) hem ortada zikredin, hem başta söyleyin, hem de sonunda anın.” ‘Abdurrazzâk b. Hemmâm eş-Şan’ânî, *el-Muşannef*, thk. Hâbü’r-Rahmân el-A‘zamî, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrut-1983, II. Bs., hadis no. 3117, II, 215-216.

³⁰⁴ Ebu’s-Sa‘adât Mecduddîn Mubârek b. Muhammed İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye fi Ğaribi’l-Ħadis ve’l-Eşer*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut-2002, II. Bs., IV, 18.

³⁰⁵ el-Hafâcî, Şifâu’l-Ğalîl, s. 95.

³⁰⁶ Kalem, /13.

³⁰⁷ Bkz. ‘İmâduddîn Ebu’l-Fidâ’ İsmâil b. Keşîr el-Kuraşî, *Tefsîru’l-Ħur’âni’l-‘Azîm*, Muessesetu’r-Rayyân, Beyrut-1999, II. Bs., IV, 519.

³⁰⁸ Şairin biyografisi için bkz. İbnu’l-Mu‘tez, *ĦabaĦâtu’s-Şu‘arâ*, s. 8-12.

açıklamasına şahit olarak zikretmektedir³⁰⁹.

Şifâu'l-Ğalil'deki şiir alıntılarında dair yukarıda verilen örnek beyitler, şairlerinin fasîhliğine dair alimler arasında genel kabul gören şiirlerden olması sebebiyle şahit olarak kullanılmasında herhangi bir itiraza mahal vermeyecek beyitlerdir. Aşağıda verilen örneklerde ise diğer kaynakların çoğunda şahit olarak gösterilmeyen, ama el-Hafâcî'nin açıklamalarına örnek olması bakımından eserinde naklettiği beyitler yer almaktadır. İlk olarak muvelledûn dönemi şairlerinden Ebu'l-Feth Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Yusuf el-Bustî'nin (401/1010)³¹⁰ şu beyti burada örnek gösterilebilir:

لا تُنكَرَنَّ إِذَا أَهْدَيْتُ نَحْوَكَ مِنْ عُلُومِكَ الْعُرِّ أَوْ آدَابِكَ التُّنْفَا

“Sana, senin o değerli bilginden ve hassas bir şekilde derlenip toplanmış edebiyat dağarcığından hediyeler verirsem, (bunu) inkar etme.”

فَقِيمُ الْبَاغِ قَدْ يُهْدِي لِمَالِكِهِ بِرِسْمِ خِدْمَتِهِ مِنْ بَاغِهِ التُّنْفَا

“Bahçenin kahyası, ettiği hizmetin göstergesi olarak bahçe sahibine, kendi bahçesinden hediyeler verebilir.”

el-Hafâcî bu beyitleri “bahçe” anlamına gelen بَاغ kelimesinin açıklamasında aktarmaktadır. Bu bölümde kelimenin sadece Farsçadan geçtiği ve başına harf-i ta'rîf getirilerek de kullanıldığı söylenmekte³¹¹, el-Bustî'nin yukarıda zikredilen beyitleri de bu kullanıma örnek olarak aktarılmaktadır³¹². Müellif burada kendinden önce yazılan ta'rîb kitaplarından İbn Kemâl Paşa'nın *Risâle fi Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-A'cemiyye*'sinde bu kelimeye dair yaptığı bir açıklamasına karşı çıkmaktadır. İbn Kemal Paşa adı geçen eserinde بَاغ kelimesiyle ilgili şunları söylemektedir: كَمَا أَنَّ الْعَرَبَ عَرَبَتْ بَعْضَ لُغَاتِ الْعَجَمِ كَذَلِكَ الْعَجَمُ عَجَمَتْ بَعْضَ لُغَاتِ الْعَرَبِ... وَمِنْهَا بَاغٌ فَإِنَّهُ مُعْجَمٌ بَاغٍ. “Arapların acemlerin kelimelerinden Arapçalaştırdıkları olduğu gibi, acemlerin de Arapların kelimelerinden kendi dillerine aldıkları kelimeler vardır.

³⁰⁹ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalil*, s. 297.

³¹⁰ Şair Sicistan yakınlarındaki Bust isimli kasabada doğduğu için nisbesi el-Bustî'dir. Şairliği ve edebî kişiliği yanında Horasan'da Samanoğulları devletinde devlet katipliği yapmış ve dönemin hükümdarı Sebüktekin'e hizmet ederek devlet kademelerinde önemli mevkilere gelmiştir. Ebu'l-Feth el-Bustî'nin daha sonra ise Buhara'da fakirlik içerisinde öldüğü kaynaklarda nakledilmektedir. Şairin biyografisi için bkz. Ebû Mansûr Abdülmelik es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-Asr*, şrh. ve thk. Mufid Muhammed Kumeyyha', Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-2000, IV, 385-387; ez-Zirikli, age., V, 144.

³¹¹ Kelimenin harf-i ta'rîfli kullanımına örnek olarak bkz. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Muşbâhu'l-Munir fi Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfi'i*, Mektebetu Lubnân, Beyrut-1987, s. 26.

³¹² Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 91.

... باز kelimesi de bu kelimelerdendir. باغ kelimesinden acemleştirilmiştir.”³¹³ el-Hafâcî, İbn Kemâl’in bu açıklamasından sadece مُعْجَمُ بَاغ kısmını aktarmakta ve yukarıdaki nakilde de görüldüğü gibi İbn Kemâl’in باغ kelimesini Arapça kabul ettiğini söylemektedir. İbn Kemâl’den önce böyle bir açıklamayı hiç kimsenin yapmadığını ifade eden müellif İbn Kemâl’in bu görüşünde hatalı olduğunu söylemektedir. el-Hafâcî bu iddiasında haklıdır. Çünkü daha önce telif edilen eserlerde de bu kelimenin Farsça olduğu nakledilmektedir³¹⁴.

Şifâu'l-Ğalîl’deki sonraki dönemlere ait şiir alıntılarında verilebilecek bir başka örnek de Ebû İsmâîl el-Huseyn b. Ali b. Muhammed b. ‘Abduşşamed el-Işbehânî et-Ṭuğrâî’nin (514/1120)³¹⁵ aşağıdaki beyitleridir:

بِاللَّهِ يَا رِيحُ إِنَّ مُكَّنْتَ ثَانِيَةً مِنْ صُدْغِهِ فَأَقِيمِي فِيهِ وَاسْتَرِي

“Yemin olsun ki ey rüzgar! Eğer onun saçının zülûflerine ikinci kez ulaşabilirsen, orada kal ve gizlen.”

وَإِنْ قَدَرْتَ عَلَيَّ تَشْوِيشَ طَرْتَهُ فَشَوْشِيهَا وَلَا تُبْقِي وَلَا تَدْرِي

“Eğer onun kâkülünü karıştırmaya imkan bulabilirsen karıştır ve darmadağın et, düzeninden geriye birşey bırakma.”

وَنَبِّهِنِي دُوَيْنَ الْقَوْمِ وَأَنْتَقِضِي عَلَيَّ وَاللَّيْلُ فِي شَكٍّ مِنَ السَّحْرِ

“Gece seher vaktinin girip girmediği hakkında şüpheye düşmüşken (gecenin sabaha yakın olan en karanlık vaktinde), bana başkaldırıp beni uykumdan uyandır ve kavmin kıpırdanmalarını bana haber ver.”

el-Hafâcî yukarıdaki beyitleri “düzenini bozmak, karma karışık etmek” anlamına geldiğini söylediği شَوْش kelimesinde aktarmaktadır³¹⁶. Müellif burada Ebû Manşûr b. el-Cevâlîkî’nin bu kelimeye dair *Laḥnu’l-‘Âmme* isimli eserinde yaptığı değerlendirmelere yer vermekte ve Ebû Manşûr’un görüşlerine itiraz etmektedir. *Laḥnu’l-‘Âmme*’de “karıştırmak” anlamındaki fasih kullanımın هَوَّش şeklinde olduğu, يُشْوِشُ-شَوْشُ şeklinde bir tabirin

³¹³ İbn Kemal Paşa, age., s. 142.

³¹⁴ Kelimenin Farsça olduğunu söyleyenlere örnek olarak bkz. Ebu Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu’l-Esmâ’ ve’l-Luğât*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut-tsz., III, 34.

³¹⁵ et-Ṭuğrâî hem ilim ve edebiyatla meşgul olmuş hem de devlet kademelerinde görev almış bir şairdir. Müslüman Türk devletlerinden Gazneliler zamanında İsfahan bölgesinde yaşamış ve Büyük Selçuklular Devleti hükümdarlarından Sultan Mesut zamanında vezirlik görevine getirilmiştir. İlmî ve faziletiyle şöhret bulan şairin kendi şiirlerinden müteşekkil bir divanı vardır. Şairin biyografisi için bkz. Ebu’ş-Şafa Selahuddin Halîl b. ‘Aybek eş-Şafedî, *Kitâbu’l-Vâfi bi’l-Vefeyât*, Beyrut-1982, XI, 231-233.

³¹⁶ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu’l-Ğalîl*, s. 187-188.

Arapça'da hiç bir yeri olmadığı ve dilcilerin bu konuda ittifak ettikleri belirtilmektedir³¹⁷. Ancak *تشويش* kelimesi hakkında el-Halîl b. Ahmed *Kitabu'l-'Ayn*'ında şunları söylemektedir: *الوشوشة* kelimesi karıştırmak anlamına gelen bir kullanımdır, *التشويش* de aynı durumdadır.³¹⁸ Yine söz konusu kelime hakkında el-Cevherî'nin *eş-Sîhâh*'ında *التشويش التخليط* وَقَدْ تَشَوَّشَ عَلَيْهِ الْأَمْرُ *anlamındadır. İş karıştırdı. (İş ona karışık geldi.)*" şeklinde açıklamalar bulunmaktadır³¹⁹. el-Hafâcî, Ebû Manşûr'un yukarıda belirtilen görüşlerine ve bu konuda el-Cevherî'nin hatalı olduğunu söylediğine kısaca değindikten sonra, kaynaklarda *أبطال شوش* ve "ihtilaf etme" anlamında *يَنَّهُمْ* gibi kullanımların rivayet edildiğini belirtmektedir³²⁰. Buna binaen müellif aynı kökten "karıştıran kişi" anlamında *المُشَوِّش* kelimesinin de türetilebileceğini ve bu durumun aksine bir şahidin de bulunmadığını söylemektedir. Müellif bu açıklamalarından sonra, *الجوهري والليث ثقتان* şeklinde el-Leyş ve el-Cevherî'nin güvenilir kişiler olduğunu³²¹ ve *التشويش* kelimesi hakkında bu iki dilcinin görüşlerini tercih ettiğini belirttikten sonra *eş-Ṭuğrâî*'nin yukarıdaki beyitlerini de bu kullanımlardan biri olarak zikretmektedir. Ancak burada el-Hafâcî, *وَوَقَعَ فِي قَوْلِهِمْ كَثِيرًا كَقَوْلِ الطُّغْرَائِي رَحِمَهُ اللَّهُ* "(bu kelime) *eş-Ṭuğrâî*'nin şu beyitlerinde olduğu gibi onların (sözlerine güvenilen fasîh kişilerin) ifadelerinde çokça geçmektedir" şeklinde bir cümleyle, muvelledûn döneminin ürünlerinden olan söz konusu beyitleri örnek değil de delil olarak değerlendirmektedir³²².

el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'de yaptığı şiir istişhâdlarından bazılarında, şairin adı hiç zikredilmeden beyitler aktarılmaktadır. Bu duruma aşağıdaki beyitler örnek gösterilebilir:

³¹⁷ Bkz. en-Nevevî, age., III, 168-169.

³¹⁸ el-Halîl b. Ahmed, age., *وشي* maddesi, s. 904.

³¹⁹ el-Cevherî, age., *الشيش* maddesi, I, 794.

³²⁰ Söz konusu kullanımlar için bkz. Murtağâ ez-Zebîdî, age., *شوش* maddesi, IV, 318-319.

³²¹ Müellifin burada el-Leyş ismiyle kastettiği şahıs aslında *Kitabu'l-'Ayn* müellifi el-Halîl b. Ahmed'dir. el-Halîl'e yapılan atıflarda bu ismin kullanılması, *Kitabu'l-'Ayn*'in kendisine değil de eserin ravilerinden el-Leyş isimli bir şahsa nispet edilmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu el-Leyş ismindeki şahıs hakkında da net bir bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır. Bkz. Ebû Manşûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa (Muratteb Tertîben Elfêbâiyyen veŧka'l-Hurûfi'l-Uşûl)*, thk. Riyâd Zekî Kâsim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-2001, Mukaddime, I, 11. Bu durum farklı kaynaklarda da bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. İbn Manzûr, age., *هوش* maddesi, VI, 366.

³²² el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 188.

هَلُمَّ لَوْصَلِ حَمَامٍ بَدِيعٍ يَفُوقُ رُخَامَهُ زَهْرَ الرِّيَاضِ

“Mermerleri bahçelerdeki çiçeklerden daha üstün eşsiz bir hamama ulaşmak için gelin!”

لُبْعَدِكَ مَاؤُهَا مَا طَابَ قَلْبًا وَأَمْسَى مِنْ فُرَاقِكَ فِي الْحِيَاضِ

“Senden uzak olduğu için bahçelerin sularının huzuru kaçtı ve senden ayrı kaldığından sular havuzlarda akşamladı.”

Yukarıdaki beyitleri “havuz” anlamındaki حَوْضُ kelimesinin çoğulu olan حِيَاضُ kelimesinin açıklamasında nakleden el-Hafâcî, söz konusu beyitleri kelimenin kullanımına örnek olarak zikretmekte, ancak beyitlerden önce وَمِنْ لَطَائِفِ الْمُتَأَخَّرِينَ “mute’ahhirûn dönemi şairlerinin zarif sözlerinden” şeklinde bir ifade kullanmakta ve şiirin şairiyle ilgili başka bir bilgi vermemektedir³²³. Aynı durumla ilgili bir başka örnek de şu beyitlerdir:

وَشَاحُ مَنْ أَحْبَبْتُهُ قَالَ لِي وَهُوَ الَّذِي فِي قَوْلِهِ قَدْ صَدَقَ

“Sevdiğimin, söylediğinde doğru sözlü olduğu halde kemeri bana dedi ki;”

قَدْ صَاعَ مَنِّي الْخَصْرُ لَمَّا انْتَنَى أَمَا تَرَانِي دَائِرًا فِي قَلْبِ

“Beli kıvrıldığında onun belini kaybettim. Görmüyor musun, (onu bulmak için) elbisedeki kemerin tokasında nasıl da dönüp duruyorum”

el-Hafâcî bu beyitleri قَلْبُ kelimesinin açıklamasında zikretmekte ve söz konusu kelimenin normalde “kaygı, tasa,” anlamına geldiğini ve sonraki dönemlerde kelimenin “kemerin içinden geçirildiği kemer tokası” anlamında kullanıldığını söylemektedir³²⁴. Müellif bu açıklamalarından sonra, muvelledûn dönemini kastederek, “şairlerinin dediği gibi” ifadesinden sonra yukarıdaki beyitleri, kelimenin muvelled anlamında kullanımına örnek olarak aktarmakta ve burada da şiiri kimin söylediğine dair herhangi bir isim zikretmemektedir³²⁵.

قَلْبُ kelimesinin “kemer tokası” anlamına geldiği şeklinde bir bilgi sözlüklerde bulunmamaktadır. Ancak kaynaklarda وامرأة مقلاقٌ “وامرأة مقلاق الوشاح: لا يثبت على خصرها من رقبته

³²³ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galil*, s.134.

³²⁴ el-Hafâcî'nin bu kelimeyle ilgili açıklamasının metni şu şekildedir: *والمؤلّدون يستعملونه بمعنى مقعد الحزام الذي يدخل*
. فيه. ae., s. 250

³²⁵ Bkz. ay.

الوشاح demek, 'belinin inceliğinden kemerin sabit durmuyor' anlamındadır" şeklinde bir bilgi bulunmaktadır³²⁶. el-Hafâcî'nin kelimenin bu anlamda kullanılmasının muvelledûn döneminde vâki olduğunu söylemesi ve yukarıda kelimenin anlamıyla ilgili kaynaklardaki bilginin de bu anlamı çağrıştırmaması sebebiyle قَلَق kelimesinin bu şekilde kullanılması sözlüklerde geçmeyen sonradan çıkmış bir uygulama olabilir. Bu sebeple yukarıda beytin tercümesi verilirken فِي قَلَق ifadesi "kemerin tokasında" şeklinde *Şifâu'l-Ğalîl*'de yapılan açıklamaya göre tercüme edilmiştir. Bu anlama göre söz konusu şiirde "öyle ince belliydi ki, beli kıvrıldığında hiç görünmüyordu ve görünen sadece kemerinin tokasıydı" şeklinde bir sanatlı anlatım bulunmaktadır. el-Hafâcî'nin kelimenin muvelledûn dönemine ait bu anlamına dair yaptığı açıklamalar *Şifâu'l-Ğalîl*'den sonraki eserlere de yansımış ve kabul görmüştür. Örnek olarak el-Muhibbî *Kaşdu's-Sebil*'inde قَلَق kelimesinde el-Hafâcî'nin açıklamalarını aynen tekrar etmektedir³²⁷.

el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'deki şiir istişhâdlarıyla ve kelimelerin açıklamalarında şiirlerden verdiği örneklerle ilgili son olarak söylenmesi gereken husus, eserde nakledilen şiirlerin bir kısmının müellifin kendi şiirleri oluşudur. Birinci bölümde el-Hafâcî'nin hayatı anlatılırken de bahsedildiği gibi şairlik yönü oldukça kuvvetli olan müellif, *Şifâu'l-Ğalîl*'deki bazı kelimelerin açıklamalarında aşağıdaki örneklerde olduğu gibi kendi şiirlerinden beyitler aktarmıştır.

يَا مُؤْتِرَ الرَّاحَةِ فِي دَارِهِ مَنْ يُؤْتِرُ الرَّاحَةَ لَنْ يَهْجَعَا

"Evinde rahatça oturmayı tercih eden kişi! (Bilmelisin ki) rahatı seçen huzur içinde uyuyamaz."

يَبْرُدُ قَلْبُ الْمَرْءِ مِنْ هَمِّهِ بِهِمَّةٍ قَدْ تُبْرِدُ الْمَضْجَعَا

"Yatağı donduran bir sıkıntıyla, kişinin kalbi derdinden buz keser."³²⁸

³²⁶ Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥîtu'l-A'zam fi'l-Luġa*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-2000, قَلَق maddesi, VI, 133; İbn Manzûr, age., قَلَق maddesi, X, 324; Murtağâ ez-Zebîdî, age., قَلَق maddesi, VII, 58.

³²⁷ el-Muhibbî'nin açıklamasının metni şu şekildedir: شَاعِرُهُمْ: كَمَا قَالَ شَاعِرُهُمْ: "Bu açıklamalardan sonra da müellif el-Hafâcî'nin naklattığı beyitleri şahit olarak zikretmektedir. Bkz. el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, II, 360.

³²⁸ Bkz. ae., s. 92.

يُكَبِّرُونَ إِذَا خَاضُوا بُحُورَ رَدَى
وَمَا لَهُمْ عَنْ حِيَاضِ الْمَوْتِ تَهْلِيلُ

“Ölüm denizlerine dalarlarken tekbir getiriyorlar, ölüme atılırlarken de tehlile fırsatları yoktur.”³²⁹

Bu beyitteki تَهْلِيلُ ifadesi لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ sözünü söylemek anlamında kullanılan “tehlîl” kavramıyla tercüme edilmiştir. Bu anlam *Kitabu'l-'Ayn*'da geçmektedir. el-Halîl, Ka'b b. Zuheyr'in (26/646)³³⁰,

لَا يَقَعُ الطَّعْنُ إِلَّا فِي نُحُورِهِمْ
وَمَا لَهُمْ عَنْ حِيَاضِ الْمَوْتِ

“Onların yaraları başka bir yerde değil, direk boğazlarında açılıyor. Ölüme atılırlarken de tehlile fırsatları yoktur.” şeklindeki beytini zikrettikten sonra, وَالْتَهْلِيلُ قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ şeklinde beyitte geçen تَهْلِيلُ kelimesinin “kelime-i tevhîdi söylemek” anlamında olduğunu belirtmektedir³³¹. تَهْلِيلُ kelimesiyle ilgili el-Cevherî ise şu bilgileri vermektedir: وَهَلَّلَ الرَّجُلُ أَيِ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ. يُقَالُ قَدْ أَكْثَرْتُ مِنَ الْهَيْلَلَةِ أَيِ مِنْ قَوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ. وَالتَّهْلِيلُ النُّكُوصُ. يُقَالُ: حَمَلَ فَمَا هَلَّلَ، أَيِ فَمَا جَبَنَ. الْهَيْلَلَةُ (el-heyyle) yaptı’ denir. التَّهْلِيلُ kelimesi ‘geri çekilmek, caymak’ anlamındadır. ‘Kılıcını kuşandı ve korkaklık etmedi anlamında, geri adım atmadı (فَمَا هَلَّلَ)’ denir.” el-Cevherî bu açıklamalardan sonra *Kitabu'l-'Ayn*'da nakledilen Ka'b b. Zuheyr'in yukarıdaki beyitlerini, تَهْلِيلُ kelimesinin “geri çekilmek” anlamında kullanımına şahit göstermektedir³³². İbnu'l-Eşîr de *en-Nihâye*'sinde bu kelimenin “geri çekilmek” anlamında olduğunu söylemekte ve burada da Ka'b'ın beyitleri şahit olarak zikredilmektedir³³³.

İkinci şatırının muhtemelen Ka'b b. Zuheyr'in beytinden iktibas edildiği el-Hafâcî'ye ait beytin yukarıdaki tercümesinde التَهْلِيلُ kelimesi, *es-Şihâh*'ta ve *en-Nihâye*'de verilen anlamıyla

³²⁹ Bkz. el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, s. 134.

³³⁰ Şairin tam adı Ka'b b. Zuheyr b. Ebî Sulmâ el-Mâzini'dir. Hz. Peygamber'i (sav) ve müslümanları ağır derecede hicvetmesi sebebiyle Hz. Peygamber (sav) öldürülmesini emretmiştir. Ancak daha sonra Ka'b Medine'ye giderek Müslüman olmuş ve kendini affettirmek için de Rasulullah'ı (sav) metheden bir kaside söylemiştir. Bu kaside, Hz. Peygamber'in (sav) dinledikten sonra Ka'b'a hırkasına hediye etmesi sebebiyle *Kaside-i Burde* ismiyle meşhur olmuştur. Bkz. Şevkî Dayf, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabi II, el-'Aşru'l-İslâmî*, s. 83-88.

³³¹ el-Halîl b. Ahmed, age., هل maddesi, s. 874.

³³² el-Cevherî, age., هل maddesi, II, 1375.

³³³ İbnu'l-Eşîr, age., هل maddesi, V, 235.

değil de, *Kitabu'l-'Ayn*'da belirtilen “kelime-i tevhîdi söylemek” anlamına gelen “tehlîl” kelimesiyle tercüme edilmiştir. Bu durumun sebebi, söz konusu beyitte *murâ'âtun'n-naẓîr* (مراعات النظر) sanatının bulunmasıdır³³⁴. Beytin başındaki “الله أكبر” anlamındaki يُكَبِّرُونَ kelimesiyle, لا إله إلا الله kelimesi arasında anlam bakımından bir uyum söz konusudur. Bu bakımdan şair bu beyitte adı geçen sanatı uygulamaktadır. Dolayısıyla burada söz konusu kelimeye, Ka'b b. Zuheyr'in beytinde olduğu gibi, “geri çekilmek” anlamının verilmesi uygun değildir.

Şifâu'l-Ğalil'deki yukarıda aktarılan beyitlerin verildiği bölümlerde el-Hafâcî, bu beyitlerden hemen önce وَقُلْتُ “bu konuda ben de şunu söyledim” şeklinde bir ifade kullanarak aktardığı beyitlerin kendisine ait olduğunu belirtmektedir.

4.2. Ayetlerden ve Hadislerden İstişhâdlar

Şifâu'l-Ğalil'de bulunan Kur'ân-ı Kerim'den istişhâdlar, eserde ele alınan mu'arrab kelimelerin anlamları ve kullanılışları gibi konularda huccet olması bakımından el-Hafâcî'nin nezdinde büyük bir öneme haizdir. Kelimelerin açıklamalarında Kur'ân-ı Kerim, el-Hafâcî için eserinde şahit olarak kullandığı beyitlerden sonra en değerli kaynak durumundadır.

el-Hafâcî ayetleri genellikle kelimelerin cümle içinde kullanımına dair doğrudan delil göstermekte ve ayetin metnindeki kullanımları ele aldığı kelime için esas kabul etmektedir. Örnek olarak “kuşatmak, çevresini sarmak” anlamına gelen حَاطَ kelimesinin أَحَاطَ ile aynı olduğunu ve bu fiilin hem sulâsî kalıpta ve mef'ûlün bihini harf-i cerle alarak, hem de mef'ûlünü doğrudan ve harf-i cersiz alarak mute'addî şekilde kullanılabildiğini söylemektedir. Burada müellif, وَأَحَاطَ يَكُونُ لَازِمًا “وَأَحَاطَ fiili lâzım/geçişsiz de olur” ifadesiyle “أَحَاطَ+harf-i cer” şeklindeki kullanımı “lazım” olarak isimlendirmektedir³³⁵. Bu açıklamaların hemen ardından müellif, وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ “Onun bilgisinden, dilediği miktardan başka hiçbir şeyi kavrayamazlar” ayetindeki³³⁶ يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ kısmını, belirttiği şekilde

³³⁴ Murâ'âtun'n-naẓîr; bir metinde, aralarında mana bakımından tezat dışında bir ilgi bulunan kelimeleri bir arada zikretme sanatıdır. Geniş bilgi için bkz. Şerefuddîn Huseyn b. Muhammed eṭ-Ṭîbî, *Kitâbu'l-Tibyân fi 'İlmi'l-Me'ânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân*, thk. Hâdî 'Azîme Maṭar el-Hilâlî, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut-1987, s. 349-360.

³³⁵ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalil*, s. 131.

³³⁶ Bakara, 2/255.

kelimenin lazım olarak kullanılmasına delil getirmektedir³³⁷. Aynı duruma bir başka örnek de صَلَوَاتُ kelimesidir. el-Hafâcî bu kelimenin “Yahudilerin tapmağı” anlamında kullanıldığını ve İbranicedeki karşılığının “salûtâ” olduğunu belirtmektedir. Daha sonra müellif, Hıristiyanların ibadethanelerine بَع دendiğini, Sâbiîlerin tapınaklarına صَوَامِع isminin verildiğini söylemekte, bu bilgilerin ardından da şahit olarak مَسَاجِدُ وَمَسَاجِدُ وَيَبَعَّ وَصَلَوَاتُ وَمَسَاجِدُ “manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılırdı” şeklindeki ayeti³³⁸ zikretmektedir³³⁹.

Şifâu'l-Ğalîl’de ele alınan kelimelerin kullanılışıyla ilgili olarak el-Hafâcî’nin önemli referanslarından biri de ayetlerin farklı kıraatlerdeki lafızlarıdır. Bu duruma örnek olarak أُورَاهُ kelimesi gösterilebilir. el-Hafâcî bu kelimenin “ona gösterdi” anlamındaki أَرَاهُ kelimesinin âvamcadaki kullanılışı olduğunu ve bu şekildeki bir kullanımın fasih olmadığını belirtmektedir. Bu açıklamalardan sonra müellif, سَأْرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ “Size fasıkların yurdunu pek yakında göstereceğim” ayetindeki³⁴⁰ سَأْرِيكُمْ kelimesinin okunuşuyla ilgili ez-Zemaşşerî’nin el-Keşşâf’ından bir bilgi aktarmaktadır³⁴¹. ez-Zemaşşerî tefsirinde, el-Hasen el-Başrî’nin bu ayeti سَأْوَرِيكُمْ şeklinde okuduğunu ve bu farklı kıraattteki gibi أُورَاهُ şeklindeki kullanımın Hicaz bölgesinde yaygın olduğunu nakletmektedir³⁴². Bu duruma bir örnek de el-Hafâcî’nin وَلِلَّامِہ ifadesinin farklı bir şekli olan وَيَلْمُهُ kelimesindeki açıklamalarıdır. Burada müellif, İbn Cinnî’den naklen bu ifadedeki ل harf-i cerrinin çammeli okunabildiğini söyledikten sonra³⁴³ konuyla ilgili olarak Fatıha suresinin ilk ayetinin الْحَمْدُ لِلَّهِ şeklindeki farklı bir kıraatini bu

³³⁷ Bkz. el-Hafâcî, Şifâu'l-Ğalîl, s. 131.

³³⁸ Hac, 22/40.

³³⁹ Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 197. Şifâu'l-Ğalîl’de ayetlerin doğrudan kelimelerin kullanılışına delil getirilişine örnek olarak ayrıca bkz. ae., اَرْضَةُ kelimesi, s. 77; طَيْرٌ kelimesi, s. 210; مَقَامَةٌ kelimesi, s. 282; وَصَفٌ kelimesi, s. 313.

³⁴⁰ Âraf, 7/145.

³⁴¹ Bkz. ae., s. 55.

³⁴² el-Keşşâf’teki açıklamanın metni şu şekildedir: وَقَرَأَ الْحَسَنُ "سَأْوَرِيكُمْ" وَهِيَ لُغَةٌ فَاشِيَةٌ بِالْحِجَازِ. يُقَالُ أُورِنِي كَذَا، وَأُورِيْتَهُ. Ebu'l-Kâsim Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşşerî, Tefsîru'l-Keşşâf ‘an Haqâiki Ğavâmiği’t-Tenzîl ve ‘Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vil, thk. Muhammed ‘Abdusselâm Şâhîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1995, III, 153. el-Hafâcî’nin farklı kıraatlerden deliller getirmesine örnek olarak ayrıca bkz. Şifâu'l-Ğalîl, عَزَمَ kelimesi, s. 216; مُكْدِيٌّ kelimesi, s. 270; وَدُخٌ kelimesi, s. 312.

³⁴³ İbn Cinnî’nin konuyla ilgili görüşü için bkz. Abdulkâdir el-Bağdâdî, age., III, 261. وَيَلْمُهُ kelimesindeki ل harfinin harekesi hakkında belirtilen görüşler için ayrıca bkz. el-Enbârî, age., II, s. 809-811.

kullanılışa delil göstermektedir³⁴⁴. Ancak burada muhakkikin dipnotta da belirttiği şekilde bu kiraat şâz kabul edilen bir okuma şeklidir³⁴⁵.

el-Hafâcî'nin yaptığı ayet istişhâdlarının bir kısmı da ele aldığı kelimenin manasıyla ilgili olarak, tefsirinde nakledilen bilgileri kullandığı ayet metinleridir. Bu ayetleri zikrederken müellif, ilgili ayetin tefsirinde yapılan açıklamalarda, zikrettiği manada kullanımların olduğunu göstermektedir. Bu duruma örnek olarak **بَدَأَ لَهُ** kelimesindeki açıklamalar gösterilebilir. Burada el-Hafâcî kelimenin anlamının “pişman olmak” anlamındaki **نَدِمَ** kelimesiyle aynı olduğunu ve çoğu kimse tarafından da bu kelimenin failsiz olarak bu anlamda kullanıldığını söylemektedir. Zikredilen anlamdan farklı olarak da yine aynı kelimenin “vazgeçmek, fikrini değiştirmek” anlamında da kullanıldığını, bu durumda “Bu işte onun için yeni bir başlangıç göründü” anlamındaki **بَدَأَ فِي هَذَا الْأَمْرِ** cümlesinin “Daha önceki fikrini değiştirdi” anlamındaki **تَغَيَّرَ رَأْيُهُ عَمَّا كَانَ عَلَيْهِ** cümlesiyle aynı anlamda olduğunu söylemektedir. Bu açıklamalardan sonra el-Hafâcî belirttiği ikinci mana için delil olarak **ثُمَّ بَدَأَ لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا آيَاتِ لَيْسَجْنَتُهُ حَتَّىٰ حِينٍ** “*Sonra, kadının ailesi delilleri Yusuf'un lehinde gördüğü halde, onu bir süre için hapsetmeyi uygun buldu*” şeklindeki ayeti³⁴⁶ nakletmekte ve ayetteki **بَدَأَ لَهُمْ** ibaresinin müfessirler tarafından **بَدَأَ لَهُمْ** anlamında kabul edildiğini söylemektedir³⁴⁷. Yine aynı duruma bir başka örnek de “yeminini bozmak” anlamındaki **تَحَلَّلَ الْقَسَمِ** kelimesinin açıklamasında bulunmaktadır. el-Hafâcî'nin bu kelimeyle ilgili ilk açıklaması Tahrir suresindeki **قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحَلُّلَ أَيْمَانِكُمْ** “*Allah şüphesiz size, yeminlerinizi (keffaretle) bozmanızı meşru kılmıştır*” ayetinde³⁴⁸ **تَحَلَّلَ أَيْمَانِكُمْ** bölümüyle ilgili olarak ez-Zemahşerî'den bir bilgi nakletmiştir³⁴⁹.

el-Hafâcî'nin Kur'ân-ı Kerim'den istifade ettiği bir başka husus da kelimelerin açıklamalarında ele aldığı kelimenin sarf bilimi açısından değerlendirmesini yaparken ayetlerden şahit getirmesidir. Bu duruma örnek olarak el-Hafâcî'nin “gel” anlamındaki **تَعَالَ**

³⁴⁴ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 311.

³⁴⁵ Bkz. Ebu'l-Beğâ' Muhibbuddîn Abdullah b. Huseyn b. Abdullah el-'Ukberi, *et-Tibyan ff İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut-1987, I, 5.

³⁴⁶ Yusuf, 12/35.

³⁴⁷ Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 96.

³⁴⁸ Tahrir, 66/2.

³⁴⁹ Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 108.

kelimesini açıklarken, *قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ* “De ki: Ey Kitap ehli, bizimle sizin aranızda ortak olan bir kelimeye geliniz” şeklindeki ayeti³⁵⁰ zikretmesi gösterilebilir. el-Hafâcî buradaki *تَعَالَوْا* kelimesinin aslının *تَعَالَيُوا* olduğunu, ancak *ي* harfine dammenin ağır gelmesi sebebiyle hafzedildiğini, bu durumda iki sakin harfin yan yana gelmesi sebebiyle illet harfi olan *ي*’nin hafzedildiğini ve *ل* harfindeki fethanın da hafzedilen illet harfini göstermesi için verildiğini söylemektedir³⁵¹. Aynı durum *هَدَى* kelimesinin açıklamasında da bulunmaktadır. Burada el-Hafâcî *يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا* “Bununla birçoğunu saptırır, birçoğunu da hidayete erdirir” şeklindeki ayetten³⁵² delil getirerek bahsi geçen kelimenin çoğu kimse tarafından *إفعال* bâbında kullanıldığını, ancak asıl olan kullanımın mucerred bâbda olduğunu söylemektedir³⁵³.

el-Hafâcî’nin *Şifâu’l-Ğalîl*’deki kelime açıklamaları, eserin metodunun tahlili yapılırken de belirtileceği üzere, sadece kelimelerin mu’arrab olup olmadıkları, anlamları, kullanım şekilleri gibi bilgilerle sınırlı değildir. el-Hafâcî bir kelimeyi tahlil ederken, kelimenin açıklamasından başka, farklı konularla ilgili bilgiler de vermektedir. Bu şekilde farklı bir konu işlerken de görüşlerine delil olarak ayetler zikretmektedir. Örneğin *بُسْدٌ* kelimesinin açıklaması olarak sadece kelimenin vezninin *سُكَّرٌ* kelimesiyle aynı olduğu ve “mercan” anlamında kullanıldığı söylenmekte ve bu kısa açıklamadan sonra ise anlam olarak *مَرْجَانٌ* kelimesiyle *لُؤْلُؤٌ* kelimesi arasındaki fark konu edilmektedir. el-Hafâcî burada bir takım dilticilerin *مرجان* ¹*لؤلؤ* kelimesiyle ifade edilen incilerin küçüğünün ismi kabul ettiklerini ifade etmektedir. Bu açıklamasından sonra müellif *يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ* “Her ikisinden de büyüklü küçüklü inciler çıkar” ayetinin³⁵⁴ de bu duruma delil olduğunu ve bu ayetteki *مرجان* ve *لؤلؤ* kelimelerinin bu manalarda tefsir edildiğini söylemektedir³⁵⁵. el-Hafâcî’nin, kelimenin açıklamasından farklı

³⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/64.

³⁵¹ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu’l-Ğalîl*, s. 106.

³⁵² Bakara, 2/26.

³⁵³ Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 306.

³⁵⁴ Rahman, 55/22.

³⁵⁵ Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 82. *لؤلؤ* ve *مرجان* kelimeleri hakkında müfessirler farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Bir kısım tefsirciler el-Hafâcî’nin de belirttiği gibi *لؤلؤ* ‘ün *مرجان* ‘dan büyük olduğunu söylerken, bir kısmı

konularda belirttiği görüşlere ayetleri delil göstermesine başka bir örnek de عَظَّمَ kelimesinin açıklamasındaki ifadeleridir. Bu bölümde el-Hafâcî, kelimeyle doğrudan alakası olmayan, konuşma esnasında tazîmin nasıl olacağı konusunu açıklamaktadır. Müellif konuşurken bir kimseye saygı ifadesi olarak hitapta çoğul kiplerin kullanılabileceğini söyledikten sonra, konuyla ilgili olarak قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ *“Sonunda, onlardan birine ölüm geldiği zaman, der ki: 'Rabbim, beni geri çevirin”* ayetindeki³⁵⁶ Allah’a, tazîm için ارْجِعُونِ şeklinde çoğul kipinin kullanıldığını delil göstermektedir³⁵⁷.

Şifâu'l-Galîl'deki ayet istişhâdlarıyla ilgili son olarak söylenmesi gereken husus, çoğu kez zikredilen ayetin tamamının değil de sadece açıklaması yapılan kelimeyle veya anlatılan konuyla ilgili bölümünün nakledilmiş olmasıdır. Yukarıda verilen örneklerin hemen hemen tamamı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Hatta kimi yerlerde el-Hafâcî delil gösterdiği ayetten bir kelime bile zikretmeksizin sadece ilgili ayete telmihte bulunmakla yetinmektedir. Bu duruma إِسْمَاعِيلُ kelimesi örnek olarak gösterilebilir. el-Hafâcî, el-Cevâlîkî'nin el-Mu'arrab'ından bir beyit naklederek³⁵⁸ bu kelimenin إِسْمَاعِيلِ şeklinde ن ile de söylendiğini belirttikten sonra, *“İhtiyarlık döneminde bir kimsenin çocuğu olursa, ayete binaen çocuğuna İsmail adını koyması müstehap olur”* şeklinde bir açıklama yapmaktadır³⁵⁹. el-Hafâcî'nin buradaki *“ayete binaen”* ifadesinden kasıt, İbrahim suresindeki الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ *“İhtiyar halimde bana İsmail'i ve İshak'ı bağışlayan Allah'a hamdolsun. Şüphesiz Rabbim duaları hakkıyla işitendir.”* mealindeki ayettir³⁶⁰. Burada el-Hafâcî ayeti hiç zikretmemiş, sadece ilgili ayete telmihte bulunmakla yetinmiştir.

el-Hafâcî'nin, hadislerle istişhad konusundaki görüşünü açık bir şekilde ortaya koyması

da tam tersi olduğunu ve مَرَجَانُ kelimesinin büyük inci için, لَوْلُوْ kelimesinin de daha küçük inciler için kullanıldığını söylemişlerdir. Konuyla ilgili görüşler için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrâhim el-Hafnâvî, Mahmud Hâmid Osman, Dâru'l-Hadîs, Kahire-1996, II. Bs., XVII, 158-159.

³⁵⁶ Muminûn, 40/99.

³⁵⁷ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galîl*, s. 213. Bu durumun örneği olarak ayrıca bkz. el-Hafâcî, ae., إِزْدِلَافُ kelimesi, s. 67; مَحْضُولُ kelimesi, s. 279; مُهُوْلُ kelimesi, s. 293.

³⁵⁸ el-Cevâlîkî, age., s. 105.

³⁵⁹ el-Hafâcî'nin buradaki açıklamasının metni şöyledir: قَالَ السَّبْكَى: وَيَسْتَحِبُّ لِمَنْ رَزَقَ وَلَدًا فِي الْكِبَرِ أَنْ يَسْمِيَهُ إِسْمَاعِيلَ اِقْتِدَاءً Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 47.

³⁶⁰ İbrahim, 14/39.

bakımından, *Şifâu'l-Ğalîl*'deki وَذُعْ kelimesinin açıklamasında yer alan şu ifadeleri oldukça önemlidir: “Nahivciler ‘terketmek’ manasına gelen يدع ve يذر kelimelerin mastarlarını Arapların zamanla kullanımdan düşürdüğünü ve bu kelimelerin yerine الترك mastarını kullana geldiklerini iddia etmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) ise Arapların en fasihidir ve bu kelime ondan rivayet edilmiştir.”³⁶¹ Bu sözlerinden de anlaşıldığı gibi el-Hafâcî’ye göre Hz. Peygamber’den (sav) nakledilen hadisleri lügatle ilgili meselelerde tartışmasız delil kabul etmek gerekir. Bu sebeple müellif *Şifâu'l-Ğalîl*’in birçok yerinde hadisler nakletmiş ve naklettiği hadisleri açıklamalarına şahit göstermiştir.

Şifâu'l-Ğalîl’deki hadislerden yapılan istişhâdlar da, kullanıldığı yerlere göre ayetlerden yapılan istişhâdlarla hemen hemen aynı yapıdadır. el-Hafâcî hadisleri daha çok kelimenin kullanımına delil olacak şekilde veya kelimenin anlamını açıklamak için zikretmektedir. Ancak burada özellikle belirtilmesi gerekir ki el-Hafâcî yaptığı hadis nakillerinde hadisin kaynağına çok fazla ihtimam göstermemiştir. Çoğunlukla naklettiği hadisi kaynağını belirtmeden ve herhangi bir senet zikretmeden aktarmıştır. Bunun yanı sıra kaynağını söylediği hadisler de bulunmaktadır. Örnek olarak “tuvalet” anlamına geldiği söylenen مَذْهَب kelimesinin açıklamasında, kelimenin belirtilen manada kullanıldığına dair bir hadis şahit olarak zikredilmiş ve hadisin Ahmed b. Hanbel’in *Musned*’inde geçtiği ve Abdullah b. Ömer’den rivayet edildiği belirtilmiştir³⁶². Ancak أُسِيَّة kelimesinin açıklamasında bu kelimenin السَّهْيِ kelimesinin ism-i tasğîri olduğu ve Arapların هَوْزِ بْنِ أُسِيَّةِ ismini kullandıklarını söyledikten sonra bu konuda şahit olarak “Hevz b. Useyye’nin rabbi olan Allahım! Bütün yırtıcı hayvanlardan ve yılanlardan sana sığınırım” anlamındaki اَللّٰهُمَّ رَبِّ هَوْزِ بْنِ أُسِيَّةِ اَعُوذُ بِكَ مِنْ كَلِّ سَبْعِ وَحْيِيَّةٍ şeklinde bir hadis nakledilmiştir. Söz konusu bölümde bu hadise dair hiçbir kaynak ve senet zikredilmemiştir³⁶³. Hadislerin kaynağının belirtilmemesine bir başka örnek de عَسَلَةٌ kelimesinin açıklamasında zikredilen rivayettir. Bu ifadenin “bir şeyi tatlı yapmak, tatlandırmak” anlamında kullanıldığını belirten el-Hafâcî “hadiste de varid olduğu gibi” anlamında كما ورد في الحديث şeklinde bir ifade kullandıktan sonra herhangi bir kaynak ve senet

³⁶¹ el-Hafâcî’nin bu bölümdeki açıklamasının metni şu şekildedir: وزعمت النحوية أن العرب أماتوا مصدر يدع ويذر واعتمدوا Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 312.

³⁶² Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 285.

³⁶³ Bkz. ae., s. 62. Bu hadisin kaynağı bulunamamıştır.

zikretmeksizin metninde عَسَلَهُ kelimesi geçen bir hadis nakletmektedir³⁶⁴.

el-Hafâcî'nin hadisleri belirtildiği şekilde kaynaksız nakletmesinin sebebi kullandığı hadislerin çokça bilinen meşhur rivayetler olduğunu düşünmesi olabilir. Eserin bu çalışmada esas alınan tahkikinde söz konusu kaynağı belirtilmeden aktarılan hadislerin bir kısmının hangi hadis kitaplarında geçtiği dipnotlarda verilmektedir. Sonuç olarak *Şifâu'l-Ğalîl*'in Arap dili ve belagatı alanında telif edilmiş bir eser olması ve bir hadis kaynağı olmaması, ayrıca el-Hafâcî'nin bir dil alimi olması gibi nedenlerle eserde nakledilen hadislerle ilgili belirtilen problemin çok da önemli olmadığı düşünülebilir. Ancak kitabın ilmî değeri açısından hadislerin tahrîcinin de yapıldığı yeni bir tahkike ihtiyaç duyulmaktadır.

Şifâu'l-Ğalîl'de nakledilen hadisler daha çok kelimelerin anlamları ve telaffuz bakımından ifadede kullanım şekillerine şahit olarak verilen hadislerden oluşmaktadır. Bu şekilde yapılan hadis istişhâdlarına örnek olarak أَبْرَزَ kelimesindeki açıklamalar gösterilebilir. “Küçük havuz” anlamında kullanılan bu kelimenin Farsçadaki ‘âb-ı zenn’ tamlamasından Arapçalaştığını söyleyen el-Hafâcî, kelimenin belirtilen anlamda kullanıldığına şahit olarak Enes'ten (ra) şu hadisi aktarmaktadır: “Benim oruçluymken *Benim oruçluymken (sıcak havalarda serinlemek için) kendimi içine atıp durduğum bir küçük havuzum/küvetim vardı.*”³⁶⁵ Yine “sınırları belirlenmek” anlamında kullanıldığı söylenen أُرْفَ kelimesinin açıklamasında kelimenin manasına delil olarak Hz. Peygamber'in (sav) إِذَا أُرْفَتْ الْحُدُودُ فَلَا شَفْعَةَ (sav) “(Bir arazinin) sınırları belirlendiğinde komşuluk hakkı olmaz” buyurduğu nakledilmiştir³⁶⁶.

Hadislerden istişhâdlara güzel bir örnek olarak “Allah onun zayıflığını güçlü eylesin” anlamına gelen قَوَى اللَّهُ ضَعْفَهُ şeklindeki ifadeyle ilgili açıklamaları da burada zikretmek

³⁶⁴ el-Hafâcî'nin burada naklettiği hadisin metni ve tercümesi şu şekildedir: إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بَعْدَ خَيْرٍ عَسَلَهُ. قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ: “Allah bir kimsenin hayırlı olmasını dilediğinde onu ballandırır.” Denildi ki: ‘Ey Allah’ın elçisi! Ballandırmak ne demektir?’ (Hz. Peygamber) şöyle buyurdu: ‘Ona ölümüne yakın bir zamanda salih amel işlemesi için bir kapı aralanır. Bu sayede çevresindekiler ondan razı olurlar. (İşte Allah’ın bir kimseyi ballandırması böyle olur.)’” Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 216. Hadisin sıhhat derecesinin tahlili için ayrıca bkz. Muhammed Nâşıruddin el-Elbanî, *Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Şahîha*, Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyâd-1987, II. Bs., III, 107-109.

³⁶⁵ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 52. Hadis el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şahîh*, Kitâbu's-Şavm, 25. bâbda bâb başlığında geçmektedir.

³⁶⁶ Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 71. Hadisin kaynaklarda geçen metni şu şekildedir: Bkz. Ebu'l-Ğâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşşerî, *el-Fâik fi Ğaribi'l-Hadis*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire-tsz, I, 36; İbnu'l-Eşîr, age., I, s. 43.

konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır. el-Hafâcî bu kullanımın hasta kişi için yapılan olumlu manada bir dua olduğunu ve “onun zayıflığını kuvvet eylesin” veya “zayıflığını güçlülüğe dönüştürsün” anlamında kullanıldığını söylemektedir. Bunun ardından da bu duanın belirtilen anlamda kullanılmasını İmam-ı Şâfiî'nin doğru bulmadığını söyleyerek şu olayı nakletmektedir: *Rebî' isimli bir zat eş-Şâfiî hastayken ziyaretine gelir ve ona قَوَى اللهُ قُوَى اللهُ ضَعْفَكَ diye dua eder. eş-Şâfiî ona, “Eğer Allah benim zayıflığımı güçlü kılarsa beni öldürür” diyerek karşılık verir. Bunun üzerine Rebî', “Yemin ederim ki bu duamla hayırdan başka bir şey istemedim” der. İmam-ı Şâfiî de ona, “Her ne kadar bana beddua etsen de senin hayırdan başka bir şey istemediğini biliyorum. Fakat قَوَى اللهُ قُوَى اللهُ وَضَعَفَ اللهُ ضَعْفَكَ ‘Allah senin kuvvetini güçlendirsin ve zayıflığını zayıflatsın’ diye dua etmelisin” cevabını verir³⁶⁷. el-Hafâcî bu rivayetin benzer şekillerde farklı kaynaklarda da geçtiğini belirttikten sonra İbnu'l-Cevzî'nin (592/1195) ve es-Subkî'nin (771/1327), burada eş-Şâfiî'nin lafzın zahirini dikkate aldığını ve hayır için yapılan dua anlamında bu ibarenin hadislerde kullanıldığını söylediklerini nakletmektedir. Daha sonra ise kendisi de bir hadis naklederek Hz. Peygamber'in (sav) bu şekilde dua ettiğini ve söz konusu ibareyi hayır dua anlamında kullandığını, bu sebeple yaygın kullanımın beddua değil de hayır dua anlamında olduğunu söylemektedir³⁶⁸.*

el-Hafâcî'nin hadislerden yaptığı istişhâdlarla ilgili son olarak söylenebilecek farklı bir durum da kimi yerlerde hadisi zikretmeyerek sadece ilgili hadise atıfta bulunmakla yetinmesidir. Buna örnek olarak مَبْسُور kelimesindeki açıklamalar gösterilebilir. Burada müellif, kelimenin hemoroit hastalığı anlamında kullanıldığını ve *el-Mu'arrab*'da bu kelimenin mu'arrab olduğunun söylendiğini kaydetmektedir. Bu hastalığa yakalanmış kimseye مَبْسُور isminin verildiğini söyleyen el-Hafâcî, âvamcada مَبْسُور şeklinde bir kullanım daha olduğunu ancak bu telaffuzun hatalı olduğunu söylemektedir. مَبْسُور şeklindeki kullanıma şahit olarak da “*el-Buhârî'nin hadisinde geldiği gibi, el-Buhârî'nin şârihleri de bu hadisi sahih kabul etmişlerdir*” şeklinde bir atıf yapmakta, ancak bahsettiği hadisin metninden hiçbir nakil

³⁶⁷ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalil*, s. 247-248.

³⁶⁸ Bkz. ae., s. 248. Kelimelerin anlamları ve kullanım şekillerine delil olarak zikredilen hadisler için ayrıca bkz. *Şifâu'l-Ğalil*, مَبْسُور kelimesi, s. 84; نُرْعَة kelimesi, s. 104; سَكْرَجَة kelimesi, s. 174; مَجَلَّة kelimesi, s. 287; نَسْرَد kelimesi, s. 296.

yapmadan açıklamasını bitirmektedir³⁶⁹.

Her ne kadar metot olarak bazı eksiklikleri bulunsa da *Şifâu'l-Ğalîl*, ihtiva ettiği yoğun bilgi birikimiyle, özellikle de yerel ve âvamca kullanımlara dair aktarılan açıklamalarla el-Hafâcî'nin Arap edebiyatına kazandırdığı önemli hazinelerden biridir. Bu sebeple müstakil bir başlık altında eserin başlangıcında verilen mukaddime bölümünün ele alınması ve eserde açıklanan kelimelerden buraya kadar aktarılanların dışında farklı örneklerin zikredilmesi, *Şifâu'l-Ğalîl*'in daha net tanınması ve değerinin daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

5. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili

Şifâu'l-Ğalîl'in muhtevasının, iki fasıl ve bir bâbdan ibaret bir mukaddime ve kelimelerin açıklamalarının verildiği toplam yirmi dokuz bâbdan oluştuğu önceki bölümlerde zikredilmişti. Bahsi geçen mukaddime, müellifin ta'rib konusuna dair bakış açısını belirleme noktasında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak el-Hafâcî'nin bu bölümdeki ta'rib konusunda yaptığı açıklamaların çoğu farklı kaynaklardan iktibaslar şeklindedir. İlgili konunun bu çalışmada *Arap Dilinde Dahîl veya Ta'rib Konusu* başlığı altında açıklanmış olması sebebiyle burada daha çok el-Hafâcî'nin kendisine ait açıklamalarına ve konuyla ilgili görüşlerine yer verilecektir.

el-Hafâcî, mukaddime bölümünün önce ilk olarak *Şifâu'l-Ğalîl*'i niçin yazdığını anlatmaktadır. Bu sahada büyük bir eksiklik olduğunu söyleyen el-Hafâcî, burada el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ını da tenkit etmekte ve el-Cevâlîkî'nin kabuğu özden ayıramadığını söylemektedir. Ardından kendisinden önce hiç konu edilmemiş muvelled kullanımları da kitabına aldığını belirten el-Hafâcî, kitabının ismini zikrederek mukaddime bölümüne geçmektedir³⁷⁰. Mukaddimenin başında müellif, ilki el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ından olmak üzere ta'rib konusunda yazılmış bazı eserlerden alıntılar yapmakta, ardından da konuyla ilgili kendi görüşlerini de belirterek ta'rib ve dahîl meselesinin kavramsal çerçevesini belirlemektedir. el-Hafâcî burada "ta'rib" kavramından kastedilen

³⁶⁹ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 83-84. Bahsi geçen hadisin metni şu şekildedir: "عَنْ أَبِي بُرَيْدَةَ قَالَ حَدَّثَنِي عِمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ وَكَانَ مَبْسُورًا قَالَ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ صَلَاةِ الرَّجُلِ قَاعِدًا فَقَالَ إِنْ صَلَّى قَائِمًا فَهُوَ أَفْضَلُ وَمَنْ صَلَّى قَاعِدًا فَلَهُ نَصْفُ أَجْرِ الْقَائِمِ وَمَنْ صَلَّى قَاعِدًا فَهُوَ أَفْضَلُ وَمَنْ صَلَّى قَائِمًا فَهُوَ أَفْضَلُ نَصْفُ أَجْرِ الْقَاعِدِ" (Ebû Bureyde'den, dedi ki: Basur hastası (مَبْسُور) olan İmran b. Husayn bize şu hadisi aktarmıştır: Rasulullah'a (sav) oturarak namaz kılan kişinin durumunu sordum. Şöyle buyurdu: "Eğer ayakta kılsa, o oturarak kılandan daha üstündür. Oturarak kılan kişinin sevabı, ayakta kılanın yarısı kadardır. Kim de yatarak kılsa ona da oturarak kılan kişinin sevabının yarısı vardır.") Hadis hakkında İbn Hacer şerhinde olumsuz bir kanaatte bulunmamıştır. Bkz. İbn Hacer el-'Asşalânî, age., I, 707-708.

³⁷⁰ ae., s. 32.

anlamın, “bir ifadenin başka bir dilden Arapçaya katılması” şeklinde olduğunu ve bu durumu Sîbeveyh’in (180/796) “i’râb” şeklinde isimlendirdiğini, bu durumda başka dillerden gelen kelimeye de “mu’arrab” denileceğini söyleyerek konuyla ilgili bazı örnekler vermektedir³⁷¹. Müellif bu açıklamalarından sonra Kur’ân’da ta’rîb meselesine değinmektedir. Konuyla ilgili olarak el-Hafâcî, Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. Muşennâ et-Teymî’nin (209/824) *Mecâzu’l-Kur’ân* isimli eserinden bir alıntı yapmakta, Ebû ‘Ubeyde’nin “Biz Kur’ân’ı Arapça indirdik”³⁷² şeklindeki ayeti delil göstererek “Kur’ân’da Arapçadan başka bir dil yoktur, kim bunun aksini iddia ederse Allah’ın deliline büyük bir iftirada bulunmuş olur” dediğini nakletmektedir. Bu konuda Ebû ‘Ubeyde’ye katılmayan el-Hafâcî, müellifin bu görüşünde isabetli olmadığını ve sahabeden başlayıp sonraki dönemlere kadar İbn ‘Abbâs (68/687), Ebû Abdullah ‘İkrime b. Abdullah el-Berberî (105/723) ve Mucâhid ismiyle meşhur Ahmed b. Mûsâ b. el-‘Abbâs et-Temîmî (324/936) gibi meşhur müfessirlerin Kur’ân’da *أَبَارِيقٌ مِّشْكَاةٌ سَجِيلٌ* gibi Arapça asıllı olmayan kelimelerin bulunduğunu söylediklerini belirtmektedir. el-Hafâcî bu açıklamalardan sonra *el-Mu’arrab*’dan konuyla ilgili önemli bir bilgi aktarmaktadır. el-Hafâcî’nin belirttiğine göre el-Cevâlîkî, Kur’ân’da geçen bu kelimelerin asıl itibariyle Arapça olmadığını, ancak Kur’ân’daki kullanılışlarının Arapça kaidelerine tamamen uyan, dilin içerisine girmiş ve zamanla Arapçalaşmış, bu sebeple de Arapça olarak değerlendirilebilecek kullanımlar olduğunu söylemektedir. Buna binaen alimlerden bir kısmının kelimelerin asıllarına bakarak Kur’ân’da Arapçadan başka dillerin bulunduğuna hükmettiklerini, diğer grubun ise kelimelerin kullanılışını esas alarak bu görüşü kabul etmediklerini söyleyen el-Cevâlîkî, bu konuda Ebû ‘Ubeyde’nin de kelimelerin kullanılışlarını esas alan ikinci gruba dahil olduğunu söyleyerek, her iki görüşü değerlendirip uzlaştırmaktadır³⁷³.

Mukaddime bölümünün devamında el-Hafâcî *فَصْلٌ* şeklinde müstakil bir başlık altında, el-Câhiz’in (255/869) *el-Beyân ve’t-Tebyîn*’inden bir alıntı yaparak el-Câhiz’in bazı yerel kullanımlardaki *dahîl* kelimelerden zikrettiği örneklere yer vermektedir³⁷⁴. el-Câhiz’in açıklamalarından sonra el-Hafâcî, mu’arrab kelimeye meydana gelen değişimler için kelimenin geldiği dildeki aslının önemli olduğunu, eğer kalıp ve ses bakımından orijinal haliyle Arapçanın fonetiğine aykırı bir durumda değilse kelimenin değiştirilmesi gerekmeyeceğini söylemektedir³⁷⁵.

³⁷¹ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu’l-Ğalîl*, Mukaddime, s. 33-34.

³⁷² Zuhuf, 43/3.

³⁷³ Bkz. el-Hafâcî, ae., Mukaddime, s. 35.

³⁷⁴ Bkz. ae., Mukaddime, s. 35-36.

³⁷⁵ ae., Mukaddime, s. 37.

el-Hafâcî daha sonra “mu’arrab kelimelerin uğradığı değişimler ve bu kelimelerdeki harflerin başka harflerle değiştirilmesi” anlamındaki *فَصْلٌ فِي تَغْيِيرِ الْمُعْرَبِ وَإِبْدَالِهَا* şeklindeki başlıkla, “Farsça kökenli kelimelerdeki harf değişimlerinin açıklanması” anlamına gelen *بَابُ* *إِطْرَادِ الْإِبْدَالِ فِي الْفَارَسِيَّةِ* başlığı altında Arapçaya geçiş esnasında dahîl kelimelerde meydana gelen harf ve hareke değişimlerine dair açıklamalar yapmaktadır. el-Hafâcî ilk olarak Sîbeveyh’in konuyla ilgili bir takım açıklamalarına yer vermektedir. Bu açıklamalarda örneğin, özellikle Farsçadan geçen kelimelerdeki *ك* şeklindeki kâf-ı fârisî olarak da bilinen harfin Arap alfabesinde bulunmaması sebebiyle *ج* harfiyle telaffuz edildiği ve kelimelerin *بَنَج* yerine *بَنَك*, *لِكَام* yerine *لِحَام* şekline dönüştüğü, kimi kelimelerde *ب* harfinin *ف* şeklinde telaffuz edilmesiyle *البرند* yerine *الفرنند* dendiği anlatılmaktadır³⁷⁶. el-Hafâcî burada, ta’rîb metotlarından bir diğerinin de Arapçaya başka dillerden giren kelimelerden bazılarının, Arapçanın aslında bulunan kelime kalıplarına uydurulması şeklinde olduğunu söylemektedir. Bu açıklamasından sonra müellif, *دِهْرَم* kelimesinin *هَجْرَع* vezninde, *بَهْرَج* kelimesinin *سَهْلَب* vezninde, *دينار* kelimesinin *دِيَمَاس* vezninde, *يَعْقُوب* kelimesinin *يَرْبُوع* vezninde kullanılan dahîl kelimelerden olduğunu burada örnek olarak zikretmektedir³⁷⁷.

Mukaddime bölümünde ta’rîb konusuyla ilgili olarak el-Hafâcî, kimi kelimelerin asıl şekilleriyle kullanıldığı, mu’arrab kelimelerden özel isimlerin başına harf-i ta’rîfin getirilip getirilemeyeceği, kelimelerde meydana gelen hareke ve vezin değişimleri gibi konuları ele aldıktan sonra³⁷⁸, dahîl kelimeleri;

1. *خُرَّاسَان* (Horasan/şehir adı) gibi, aslı değişmeyen ve kalıp olarak Arapça asıllı herhangi bir kelime kalıbında olmadığı halde bir kelimenin kalıbına dönüştürülmeden orijinal haliyle kullanılanlar,

2. *خُرَّم* (bolluk, refah) gibi, aslı değiştirilen ve Arapça asıllı bir kelimenin kalıbına sokularak kullanılanlar,

3. *آجُر* (pişirilmiş tuğla) gibi³⁷⁹, aslında bir takım değişikliklerin yapılmasıyla beraber

³⁷⁶ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galil*, s. 36-37.

³⁷⁷ Bkz. ae., Mukaddime, s. 37.

³⁷⁸ Bkz. ae., Mukaddime, s. 37-44.

³⁷⁹ el-Cevâlîkî, age., s. 119.

kendi orijinal kalıbında kullanılanlar,

4. Aslında değişiklik yapılmayan ve kalıp olarak Arapçada bulunan kelime kalıplarına uyan kelimeler şeklinde dört gruba ayırmaktadır. Ayrıca müellif شَهْنَشَاه (kralların kralı) kelimesi gibi³⁸⁰ tamlamalardan oluşan bileşik isimlerde herhangi bir değişikliğin yapılamayacağını ve ta'ribden sonra da bu isimlerin olduğu gibi kullanılmalrı gerektiğini söylemektedir³⁸¹.

el-Hafâcî'nin, yukarıda örnekleri verilen, mukaddime bölümündeki ta'rible ilgili verdiği bilgiler, bu alanda Şihâbuddîn el-Hafâcî'den önce belirtilen görüşlerin hulâsası mahiyetindedir. Bu sebeple el-Hafâcî, hem el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ından hem de bu sahada daha önce ortaya konan görüşlerden önemli gördüğü noktaları tespit etmiştir. Daha sonra topladığı bu verileri kendi birikimiyle derleyip yeniden düzenleyen müellif, yaptığı açıklama ve tespitleriyle kendinden sonraki eserlere de bu konuda kaynaklık etmiştir. *Şifâu'l-Ğalîl*'in mukaddimesinin belirtilen yönüne en güzel örnek bu çalışmanın “*Yapısı ve Kuralları Bakımından Ta'rib*” başlığında, mu'arrab kelimelerin Arapçaya geçiş esnasında orjinalinde olup da ta'ribden sonra yerine başkalarının konduğu harflerin sayısı ve hangi harflerin birbiriyle değiştirilebileceği konusundaki bilgilerdir. Burada belirtilen konuya dair bilgileri el-Hafâcî farklı kaynaklardan toplamış ve kendisi yeni bir düzen içerisinde tasnif etmiştir³⁸². Eserin Arap dili ve edebiyatındaki yeri konu edilirken verilecek örneklerde de *Şifâu'l-Ğalîl*'in mukaddimesinde müellifin verdiği bilgilerin, kendinden sonra bu alanda yazılan eserler için kaynak oluşu daha iyi anlaşılacaktır.

el-Hafâcî son olarak mukaddimesinde, *Şifâu'l-Ğalîl*'e sonraki dönemlerde ortaya çıkmış muvelled kullanımları ve yerel lehçelerde yaygın olan âvamca tabirleri de aldığını belirtmektedir³⁸³. Genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılan bu mukaddimeden sonra müellif bâb başlıkları altında kelimeleri vermekte ve sözlük üslubuyla kelimeleri açıklamaktadır.

³⁸⁰ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 185.

³⁸¹ Bkz., ae., Mukaddime, s. 44-45.

³⁸² Bkz. “*Yapısı ve Kuralları Bakımından Ta'rib*”, s. 45. Bahsi geçen bilgiler için bkz. ae., s. 36.

³⁸³ Bkz. ae., Mukaddime, s. 45-46.

5.1. Şifâ'u'l-Ğalîl'de Ele Alınan Kelime ve Kullanımlardan Örnekler

Bu bölümde el-Hafâcî'nin *Şifâ'u'l-Ğalîl*'de derlediği kelimelerden örnekler zikredilecektir. Verilen örneklerin açıklamalarında, el-Hafâcî'nin üslubunun ve kitabın muhteva değerinin daha iyi anlaşılması için, herhangi bir müdahale yapılmamış, açıklamalar olduğu gibi aktarılmıştır.

إِبْرَاهِيمُ : İBRAHİMُ, إِبْرَاهِمُ, إِبْرَاهِمُ şeklinde farklı kullanımları vardır³⁸⁴.

الْبَجَل : Mu'arrabdır. Arapça olduğu ve “suyun yüzeyi” anlamındaki كَلْبٌ kelimesinden geldiğini söyleyenler de olmuştur. Ancak kelimenin hemzesinin harekesinin fetha yapılmış olması bu kelimenin yabancı olduğuna delildir³⁸⁵.

أَنْقِرَةَ : Rum şehirlerinden birinin adıdır, أَنْكُورَسْ kelimesinden mu'arrabdır. İmru'u'l-Ğayş'ın mezarı buradadır. Aynı zamanda Musul yakınlarındaki başka bir şehrin de adıdır³⁸⁶.

أَيْشٌ : “Hangi şey, herhangi bir şey” anlamındaki أَيُّ شَيْءٍ ifadesinin kısaltılarak söylenişidir. Bu kelime hakkında Ebu's-Seyyid *Edebu'l-Kâtib* isimli eserinde, “Bu kelimenin Araplar tarafından kullanıldığını söylediler. İmamlardan biri, “أَيْشٌ kelimesini bizden uzak tutun” demiş ve bu kelimenin muvelled olduğuna hükmetmiştir” demektedir. eş-Şerîf *Havâşî'r-Rağf* isimli eserinde bu kelimenin أَيُّ شَيْءٍ (herhangi bir şey) anlamında kullanıldığını ve aynı şekilde لَيْسَ'nin lafızdan kaldırılmış hali olduğunu ve bu durumda da لَيْسَ بِشَيْءٍ (hiçbir şey yok) anlamına da geldiğini söylemektedir. Bu kullanım siyerle ilgili söyledikleri şu eski şiirde de geçmektedir:

مِنْ آلِ قَحْطَانَ وَآلِ أَيْشٍ
“Kahtân ve Eyş sülalesinden”

es-Süheylî bu şiirin şerhinde şunları söylemiştir: “Buradaki الأَيْشٌ kelimesi muhtemelen anlamı ‘övgü’ olan أَيْشٌ kelimesine nispet edilen cinlerden bir kabiledir. ‘Yüce, ulu’ anlamında وَيَلْمُهُ وَيَلْ لَأُمَّه, أَيْشٌ kelimesi, ya da فُلَانٌ أَيْشٌ

³⁸⁴ el-Hafâcî, *Şifâ'u'l-Ğalîl*, s. 47.

³⁸⁵ ae., s. 48.

³⁸⁶ ae., s. 49.

kelimesinde olduğu gibi, konuşmada çokça geçtiği için أَيُّ شَيْءٍ ifadesinin kısaltılarak kullanılmasıdır.³⁸⁷

اللَّهُمَّ : Üç durumda kullanılır. Birincisi sadece nidâ için, ki bu (anlam) açıkça ortadadır. İkincisi mustesnânın çok nadir olduğunu belirtmek için, اللَّهُمَّ إِلَّا أَنْ يَكُونَ كَذَا “olsa olsa şöyle olur, başkası olmaz” demen gibi. Üçüncüsü de kendisinden sonra gelen bir soruya verilmiş cevap cümlesinde cevap veren kişinin cevabında emin olduğuna delalet eder. (Bu üçüncü anlam) el-Buhârî'nin hadisinde اللَّهُمَّ نَعَمْ “Kesinlikle evet!” şeklinde geçmektedir. el-Buhârî'nin şârihleri de bunu söylemiştir ve bu kullanım muvelled değildir³⁸⁸.

آيَةٌ : إِيَاء kelimesinin çoğuludur. Kimileri bu kelimenin mufred olduğunu zannetmiştir, bu görüş yanlıştır³⁸⁹.

إِزْدِلَافٌ : Katiplerin ıstılahında “değişim” anlamına gelir. Anlamı *Nihâyetu'l-Edeb*'de³⁹⁰ olduğu gibi şu şekildedir: “Diğer milletlerin kullandığı güneş takvimine göre bir yıl üç yüz atmış beş gün ve bir çeyrek gündür. Güneş takvimindeki yılın Arabî takvimdeki yıla oranla fazlalığı, on gün, bir günün yarısı, bir günün çeyreği, bir günün sekizde biri ve bir günün yirmi beşte biri kadardır. Denilir ki, İslamiyet'in ilk dönemlerinde her otuz iki Arabî yılının başında bir seneyi eksiltirlerdi ve bunun adına da izdilâf الإِزْدِلَاف derlerdi. Çünkü yaklaşık olarak her otuz üç kamerî yıl yaklaşık otuz iki şemsî yıla tekabül etmektedir. Onların bu (her otuz iki yılda bir seneyi eksiltmeleri şeklindeki) davranışları, Allah Teâla'nın, inkârda daha da ileri gitmek anlamına geldiğini haber verdiği haram ayları erteleme işinden³⁹¹ sakınmalarından kaynaklanmaktadır. Çağımızdaki katiplerin bu izdilâf kelimesini değiştirmenin adı olarak kullanmalarının sebebi, bizim harâcî (rûmî) takvimi, kamerî takvime çeviriyor olmamızdır. Bu da ancak sultanın emriyle olmaktadır.” Bense, bunun bilinen bir durum olduğunu, şu anda (bu takvimlerin) iç içe, birbirine katılmış vaziyette olduğunu, bu

³⁸⁷ el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, s. 55.

³⁸⁸ ae., s. 61-62.

³⁸⁹ ae., s. 64.

³⁹⁰ Bu bölümde adı geçen eserin adı *Nihâyetu'l-Edeb* değil, Muhyiddîn b. Şeref en-Nuveyrî'nin (732/1331) eseri olan *Nihâyetu'l-Ereb* 'dir. *Şifâu'l-Ğalîl*'in bu çalışmada esas alınan Naşr el-Hûrîni'nin tashihini yaptığı Kahire-1282/1865 tarihli ilk baskısında da, 1998 tarihli Muhammed Keşşâş tarafından tahkiki yapılmış baskıda da en-Nuveyrî'nin alıntı yapılan eserinin adı yukarıda verildiği şekliyle yazılmıştır. Bu sebeple ilgili yanlış baskı hatası değil, muhtemelen matbu nüshalarda esas alınan yazma nüshanın istinsahında yapılan bir hatadan kaynaklanmaktadır. Metinde verilen eser adının hatalı olduğunu Muhammed Keşşâş da dipnotta belirtmektedir. Bkz. el-Hafâcî, ae., s. 67, 2. dipnot.

³⁹¹ Bu cümle ile el-Hafâcî *Tevbe*, 9/37. ayete telmihte bulunmaktadır.

sebeple de bu konunun durumunun ve hükmünün gayet iyi bilindiğini söylüyorum³⁹².

تُرْعَةٌ : Damme ile okunmalıdır. Süryanîcede kapı anlamına gelir. التَّرَاع kapıcı demektir. Arapçalaştırılmış ve suyun kaynağı ve aktığı yatak anlamında kullanılmıştır, çünkü suyun kaynağı kapıya benzer. Bir hadiste “Benim evimle kabrimin arasında cennet bahçelerinden bir bahçe vardır” buyrulmaktadır. Bu hadis “cennet pınarlarından bir pınar (تُرْعَةٌ) ” şeklinde de rivayet edilmiştir. Buradaki ترعة kelimesi, “Cennet kılıçların gölgesi altındadır” hadisinde olduğu gibi, ‘cennete ulaştıracak vasıta’ anlamında tefsir edilmiştir. Ya da cennet gibidir anlamına gelir, çünkü kim orada bir şey için dua ederse istediğine ulaşır. (Cennette de istenilen her şeye ulaşılacağından dolayı bu cennet pınarından yahut cennet bahçesinden kastedilen cennette gibi olur demektir.) Bu konuda Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Orada istediğiniz her şey de sizindir”³⁹³ Cennetten getirilmiş ve ahirette kul için konup hazır edilen bir kürsüdür de denmiştir³⁹⁴.

حَالِي الْعُرْفَةِ : Hafif akıllı, şaşkın anlamındadır. ez-Zemaşerî *Maḳâmât* şerhinde bu kelimenin Bağdat bölgesinde kullanıldığını söylemektedir³⁹⁵.

شُبَارِق : Kesik, kopuk anlamında mu‘arrab bir kelimedir. Doğranmış et (لَحْمٌ شُبَارِقٌ) denir. Çoğulu شُبَارِيق ve شُبَارِيقَات olarak gelir. Derim ki; âvamcada شُبْرِقَةٌ şeklindedir³⁹⁶.

وَصْفٌ : İnce elbise için “altındakini betimliyor, tavsif ediyor” denir. Bu cümlede derin bir anlam vardır. İnce bir elbiseye bürünüp onunla örtününce sanki o giysiyi hiç giymemiş ve onunla örtünmemiş gibi, o elbise kendisini giyen kişiyi tavsif eder. Hadiste (geçtiği üzere) Hz. Peygamber (sav) Dihyetu’l-Kelbî’ye beyaz ince bir Mısır kumaşı vermiş ve ona “Eşin bunu başörtüsü yapsın” demiştir. Dihye dönüp gittikten sonra Hz. Peygamber (sav) onu tekrar çağırılmış ve ona; “Eşine söyle, o kumaşın altına bir şeyler giysin de örtüsü onu anlatmasın (örtüsü inceliğiyle onun saçlarını ve tenini belli etmesin) (لَيْلًا تَصِفُ)” buyurmuştur. Allah Teâla’nın “*Dillerinizin yalan vasfetmesi ile*” sözünden kasıt onların yalan söylediğidir. Bu sözde de bedî‘î bir anlatım vardır. Onların konuştukları sanki yalanın bizzat kendisidir, onlar dillerini oynatıp konuştukları vakit yalan onların sözleri kisvesinde ve onların sözleri şeklinde

³⁹² el-Hafâcî, *Şifâu’l-Ğalîl*, s. 67.

³⁹³ Fussilet, 41/31.

³⁹⁴ el-Hafâcî, ae., s. 104.

³⁹⁵ ae., s. 141.

³⁹⁶ ae., s. 186.

belirir. Aynı durum ‘yüzü güzelliği anlatır’ ve ‘gözleri sihri vasfeder’ şeklindeki cümlelerde de bulunmaktadır. el-Me’arrî şu şiiri söylemiştir:

سَرَى بَرَقُ الْمَعْرَةَ بَعْدَ وَهْنٍ فَبَاتَ بِرَامَةَ يَصِفُ الْكَلالَا

“Bir zayıflıktan sonra bu utanç verici halin yıldırımları sakinleşti ve yorgunluğu anlatan bir bitkinlikle geceyi öylece hareketsiz geçirdi”³⁹⁷.

el-Hafâcî’nin *Şifâu’l-Ğalil*’de derlediği kelimelerden yukarıdaki örnekler ve ayrıca bu çalışmanın önceki bölümlerinde farklı vesilelerle aktarılan kelime tahlilleri göz önünde bulundurulacak olursa, *Şifâu’l-Ğalil*’in muhtevası hakkında aşağıda maddeler halinde verilen şu tespitler yapılabilir.

▪ *Şifâu’l-Ğalil*’de ele alınan kelimeler mu’arrab kelime ve kullanımlar, muvelled kelimeler ve âvamca tabirler olmak üzere üç gruptan oluşmaktadır. el-Hafâcî, Arapçaya başka dillerden girmiş bir kelime için *dahîl* veya *mu’arrab* ifadelerini kullanmakta, bu iki kavram arasında bir ayırım gözetmemektedir. Daha önce kullanımda olmayan ya da önceki dönemlerde kullanıldığı anlamının dışında, sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanmış ve önceki manasından farklı anlamlarda kullanılan kelimeler için *muvelled*, fasîh olmayan ve halk dilinde kullanılan tabirler için de *âvamca* ifadesini kullanmaktadır.

▪ el-Hafâcî eserinde genellikle kaynaklarda nakledilen görüşleri aktarmakta, kelimelerin açıklamasında muhtelif kaynaklardan, Arap şiirinden, ayetlerden ve hadislerden istişhâdlar yapmaktadır.

▪ *Şifâu’l-Ğalil*’deki kelime açıklamaları genelde kısa tutulmuş, ağdalı ve süslü bir üsluptan ziyade bilgi aktarımını öncülleyen didaktik bir dil kullanılmıştır.

▪ el-Hafâcî eserine aldığı kelimeleri açıklarken diğer ilim dallarına ait farklı konulara dair açıklamalara ve ele aldığı konuyla ilgili muhtelif kaynaklardan nakillere yer vermektedir. Bu açıdan *Şifâu’l-Ğalil*’in muhtevası ayrı bir ilmî zenginliği içermektedir.

▪ *Şifâu’l-Ğalil*’de ele alınan kelimelerle ilgili el-Hafâcî net bir metot takip etmemiş, açıkladığı kelimedeki konuyla ilgili hangi bilgilerin sunulmasını ve hangi üslubun takip edilmesini uygun görmüşse açıklamalarını buna göre şekillendirmiştir.

▪ el-Hafâcî eserine aldığı âvamca kelimeler ve yerel kullanımlarla okuyucuya

³⁹⁷ el-Hafâcî, *Şifâu’l-Ğalil*, s. 313-314.

başlangıçtan, yaşadığı döneme kadarki Arap toplumuna dair birçok alanda fikir sahibi olma imkanı tanımıştır. Bu ifadelerin açıklamalarında aktarılan malumat, ilgili dönem ve bölge hakkında sosyal ve kültürel değerlere dair okuyucuyu bilgilendirir mahiyettedir.

▪ *Şifâu'l-Ğalil*'de yapılan alıntılarının çokluğu ve bu iktibasların eser muhtevası içerisinde, kısmî eksikliklerle beraber, eserin genel bağlamında kopukluğa imkan vermeyecek şekilde güzel bir ahenkle tasnif edilmiş olması, bir takım metot eksikliklerine rağmen eser için el-Hafâcî'nin ne kadar emek harcadığını ve aktardığı bilgilerin ne denli büyük bir birikimden beslendiğini ortaya koymaktadır.

7. Eserin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri

Şifâu'l-Ğalîl ta'rîb konusunda yazılmış eserler arasında, *el-Muarrab*'dan farklı ve bağımsız olarak telif edilmiş ikinci eser olması bakımından bu sahada tartışılmaz bir öneme haizdir. el-Hafâcî'nin bu eserinde, kendinden önceki *el-Muarrab*'dan sonra yazılan kitaplardan farklı olarak, el-Cevâlîkî'nin metodu birebir takip edilmemiş, açıklamalar *el-Muarrab*'a göre daha kısa tutulup daha çok kelimeye yer verilmiştir. Ayrıca *Şifâu'l-Ğalîl*'in kendinden önceki eserlerden ayrıldığı en önemli nokta da eserde sadece mu'arrab kelimelerin değil, 'âvamca ve muvelled kullanımların da bulunuyor olmasıdır. Bu sebeple el-Hafâcî *Şifâu'l-Ğalîl*'in muhtelif bölümlerinde kendinden önce bu konuda eser veren müelliflerin ta'rîb konusunda gereken hassasiyeti göstermediklerini, birçok kelimeye hatalı görüş belirttiklerini ifade etmiştir³⁹⁸. Hatta bu konuda el-Hafâcî *Şifâu'l-Ğalîl*'in mukaddime bölümünde el-Cevâlîkî'nin *el-Muarrab*'ıyla kendi kitabının kıyaslamasını yaparken “*el-Cevâlîkî'nin, kabuğu özden ayırt edemediğini*” söyleyerek *el-Muarrab*'ın metodunu tenkit etmiş ve kendi çalışmasının daha derli toplu ve daha faydalı olduğunu söylemiştir³⁹⁹. Ancak el-Hafâcî eserinde kelimeleri sıralarken el-Cevâlîkî'nin metodunu takip etmiş ve *el-Muarrab*'da olduğu gibi sadece kelimelerin ilk harfini dikkate almış, kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerine dikkat etmemiştir. İki eser arasındaki bu benzerlikle beraber, sayı bakımından *el-Muarrab*'ın iki katı kelime içermesi ve muhtevasında 'âvamca ve muvelled kullanımlara yer vermesi sebebiyle oldukça zengin bir içeriğe sahip olan *Şifâu'l-Ğalîl*'in metodu el-Cevâlîkî'nin takip ettiği usülden daha derli toplu ve düzenlidir.

el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalîl*'i, hem kendinden sonraki eserlerin *Şifâu'l-Ğalîl*'de geçen kelimelere dair müellifin yaptığı açıklamalarına atıflarda bulunmaları, hem de ta'rîbin yapısıyla ilgili eserde yapılan değerlendirmelerin konuyla ilgilenen diğer dilciler tarafından da prensip olarak benimsenmesi sebebiyle bu sahadaki en önemli kaynak eserlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu durumun en bariz örneği el-Muhibbî'nin *Kaşdu's-Sebil*'indeki mukaddime bölümünde ta'rîb konusuyla ilgili açıklamalarının el-Hafâcî'nin yaptığı değerlendirmelerle neredeyse birebir aynı olmasıdır. Bu durumu her iki eserden de yapılan aşağıdaki alıntılarda görmek mümkündür.

³⁹⁸ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalîl*, أَنْطَاكِيَّة kelimesi, s. 49, آمِينَ kelimesi, s. 51, الْمَاسِ kelimesi, s. 52, غَيْطٌ kelimesi, s. 223, مُكَدِّيٌّ kelimesi, s. 270-271.

³⁹⁹ Bkz. ae., s. 32.

Şifâu'l-Ġalîl'in mukaddimesinde el-Hafâcî şunları söylemektedir:

"اعْلَمُ أَنَّهُمْ قَدْ يُعَيِّرُونَ الْكَلِمَةَ الْأَعْجَمِيَّةَ كَمَا سَيَّأَتِي وَالتَّغْيِيرُ أَكْثَرُ مِنْ عَدَمِهِ فَيُبَدِّلُونَ الْحُرُوفَ الَّتِي لَيْسَتْ مِنْ حُرُوفِهِمْ إِلَى أَقْرَبِهَا مَخْرَجًا وَرَبِّمَا أَبْعَدُوا الْإِبْدَالَ فِي مِثْلِ هَذِهِ الْحُرُوفِ وَهُوَ لِأَزْمٍ لِنَلَّا يَدْخُلُ فِي كَلَامِهِمْ مَا لَيْسَ مِنْهُ فَيُبَدِّلُونَ حَرْفًا بِآخَرَ وَيُعَيِّرُونَ حَرَكَتَهُ وَيَسْكُنُونَهُ وَيَحْرِكُونَهُ وَيَنْقُصُونَ وَيَزِيدُونَ"⁴⁰⁰

el-Muhibbî'nin *Kaşdu's-Sebil*'indeki mukaddime bölümünde ise şu cümleler yer almaktadır:

"اعْلَمُ أَنَّهُمْ قَدْ يُعَيِّرُونَ الْكَلِمَةَ الْأَعْجَمِيَّةَ كَمَا سَيَّأَتِي وَالتَّغْيِيرُ أَكْثَرُ مِنْ عَدَمِهِ فَيُبَدِّلُونَ الْحُرُوفَ الَّتِي لَيْسَتْ مِنْ حُرُوفِهِمْ إِلَى أَقْرَبِهَا مَخْرَجًا وَرَبِّمَا أَبْعَدُوا الْإِبْدَالَ فِي مِثْلِ هَذِهِ الْحُرُوفِ وَهُوَ لِأَزْمٍ لِنَلَّا يَدْخُلُ فِي كَلَامِهِمْ مَا لَيْسَ فِيهِ فَيَسْتَبَدِّلُونَ حَرْفًا بِآخَرَ وَيُعَيِّرُونَ حَرَكَتَهُ وَيَسْكُنُونَهُ وَيَحْرِكُونَهُ وَيَنْقُصُونَ وَيَزِيدُونَ"⁴⁰¹

Yukarıda verilen metinler birbiriyle kıyaslanacak olursa bir iki kelimenin değişik gelmesi haricinde hemen hemen aynı cümleler bulunmaktadır. el-Muhibbî'nin *Kaşdu's-Sebil*'indeki mukaddime bölümünün pek çok yerinde aynı durumun görülmesi, müellifin el-Hafâcî'ye ta'rib konusunda ne kadar güvendiğinin ve el-Hafâcî'nin görüşlerine ne denli değer verdiğinin göstergesidir. el-Muhibbî gibi dahîl kelimelere dair eser yazan ve bu alanda çalışma yapan pek çok araştırmacı da el-Hafâcî'nin bu sahadaki görüşlerine değer verip çalışmalarında *Şifâu'l-Ġalîl*'e ve el-Hafâcî'nin görüşlerine atıflarda bulunmuştur⁴⁰².

Şifâu'l-Ġalîl'in diğer eserler arasındaki yerininin daha net anlaşılması için burada, el-Hafâcî'nin bu eseriyle el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ında ve el-Muhibbî'nin *Kaşdu's-Sebil*'inde geçen, aynı kelimeye dair yapılmış aşağıdaki açıklamaları bir arada zikretmek faydalı olacaktır.

⁴⁰⁰ Anlamı şöyledir: "Bil ki ilerde de geleceği üzere onlar (Araplar) yabancı kelimelerin yapısını değiştirebilirler. Değişikliğin yapılması, yapılamamasından daha çok vaki olmuştur. Onlar kendi harflerinden olmayan harfleri en yakın mahreçteki harflerle değiştirirler. Bazen de bu harfleri uzak mahreçli bir harfle değiştirirler. Bu durum gereklidir çünkü kendi dillerine uygun olmayan bir ifadenin dillerine girmesi mümkün değildir. Bu sebeple kelimenin son harfini başka bir harfle değiştirirler, harekesini değiştirirler, sakın olarak okurlar, hareke verirler, eksiltmeler ve ilaveler yaparlar." Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ġalîl*, s. 36.

⁴⁰¹ el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 112.

⁴⁰² el-Hafâcî'nin görüşlerine yapılan atıflar için bkz. Bkz. Ebû Muhammed 'Abdullah b. Berrî, age., s. 48, 74, 83, 145; Ahmed Bek 'Îsâ, *Kitâbu't-Tehzîb fi Uşûli't-Ta'rib*, Dâru'l-Âfâkî'l-'Arabiyye, Kâhire-2001, s. 123; Muhammed Hüseyin 'Abdulazîz, *et-Ta'rib fi'l-Ġadîm ve'l-Ġadîs me'a Me'âcim li'l-Elfâzi'l-Mu'arrabe*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire-tsz, s. 51, 70; Mes'ûd Bûbû, age., s. 43,67,82; İbrahim es-Sâmerrâi, *ed-Dahîl fi'l-Fârisyye ve'l-'Arabiyye ve't-Turkiyye Mu'cem ve Dirâse*, Mektebetu Lubnân Nâşîrûn, Beyrut-1997, s. 6; Tâhâ Bâkır, *Min Turâşine'l-Luġaviyyi'l-Ġadîm mâ Yusemmâ fi'l-'Arabiyye bi'd-Dahîl*, Mektebetu Lubnân Nâşîrûn, Beyrut-2001, s. 7, 54; Şubhî eş-Şâlih, age., 10. Bs., s.25.

Şifâu'l-Ğalil'de أَنْطَاكِيَّةُ kelimesinin açıklamasında el-Hafâcî, bu kelimenin teleffauzunda ي harfinin şeddeli olarak söylendiğini ve 'âvamca kullanımında hatalı olarak şeddesiz söylendiğini, doğru kullanımın şeddeli olduğunu söylemektedir. Daha sonra müellif, bu kelime hakkında İbnu's-Sâ'âtî'nin (694/1294) 'Sonunda ي ve ة harfleri olan bir Rum şehrinin adıdır' dediğini nakletmektedir. Kelimeyle ilgili Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî'nin (354/965) bir şiirinde kelimenin ي'sini şeddesiz söylediği, vezin gereği bu durumun yanlış bir kullanım olarak değerlendirilemeyeceği belirtilmektedir. Daha sonra el-Hafâcî, İbnu's-Sâ'âtî'nin açıklamalarında geçen قَيْسَارِيَّةُ kelimesi hakkında müellifin görüşünde hatalı olduğunu, bu kelimenin 'Askalân yakınlarında Şâm bölgesi şehirlerinden bir sahil şehri olduğunu, Rum diyarındaki şehrin adının ise قَيْصَرِيَّةُ olduğunu söylemektedir⁴⁰³.

el-Cevâlîkî'nin *el-Mu'arrab*'ında ise أَنْطَاكِيَّةُ kelimesi hakkında اسْمُ مَدِينَةٍ مَعْرُوفَةٍ şeklinde meşhur bir şehir adı olduğu ve ي harfinin şeddeli söylenmesi gerektiği ifade edildikten sonra bu kelimenin yabancı ve mu'arrab olduğu belirtilmektedir. Kelimenin eski dönemlerden beri kullanıla geldiğini söyleyen el-Cevâlîkî, Arapların bir ürünü beğendiklerinde onu bu şehre nispet ettiklerini söyledikten sonra buna delil olarak Zuheyr b. Ebî Sulmâ'ya ait bir beyit zikretmekte ve kelimeyle ilgili başka bir açıklama yapmamaktadır⁴⁰⁴.

el-Muhibbî'nin أَنْطَاكِيَّةُ kelimesi hakkında *Kaşdu's-Sebil*'de yaptığı açıklamalar ise *el-Mu'arrab*'daki ve *Şifâu'l-Ğalil*'deki açıklamalardan çok farklı değildir. el-Muhibbî burada kelimenin nasıl okunacağını söyledikten sonra, söz konusu kelimenin Rum şehirlerinden birinin ismi olduğunu ve أَنْكُورِيَّةُ kelimesinin mu'arrabı olduğunu ifade etmekte, bu şehrin Büyük İskender'den sonra gelen Kral Antakyus tarafından inşa edildiğini belirtmektedir. Bundan sonra müellif el-Cevâlîkî'nin söylediklerinin aynısını yine Zuheyr'in beytini şahit göstererek zikretmekte, ancak bu açıklamaların *el-Mu'arrab*'da geçtiğini belirtmemektedir. el-Muhibbî'nin kelimeyle ilgili diğer açıklamalarının tamamı ise *Şifâu'l-Ğalil*'den alınmıştır.

⁴⁰³ Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu'l-Ğalil*, s.49.

⁴⁰⁴ Bkz. el-Cevâlîkî, *age.*, s. 126.

Ancak müellif burada وفي شفاء الغليل şeklinde yaptığı açıklamaların el-Hafâcî'ye ait olduğunu söylemektedir⁴⁰⁵.

أَنْطَاكِيَّةُ kelimesine dair yapılan bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalil*'i muhteva yönünden el-Cevâlîkî'nin eserinden daha fazla bilgi içermektedir. Ayrıca el-Muhibbî'nin *Şifâu'l-Ğalil*'den yaptığı alıntıda kaynağı zikretmesi, el-Cevâlîkî'nin açıklamalarını naklederkense *el-Muarrab*'dan aldığını belirtmemesi oldukça ilginçtir. Tabii ki bu durum el-Muhibbî'nin el-Cevâlîkî'ye değer vermediği anlamına gelmez. Nitekim *Kaşdu's-Sebil*'in pek çok yerinde aynı şekilde el-Cevâlîkî'nin *el-Muarrab*'ına da atıflar yapılmıştır. Ancak أَنْطَاكِيَّةُ kelimesiyle ilgili durumdan hareketle burada el-Muhibbî'nin, kelimeye dair el-Cevâlîkî'nin aktardığı bilgilere bizzat ulaşmış olduğu ve bu sebeple *el-Mu'arrab*'a atıf yapmadan açıklamaları direk kendisine mal ettiği düşünülebilir. el-Muhibbî'nin *Şifâu'l-Ğalil*'den naklederek verdiği bilgilerde ise kaynağının ismini bizzat zikretmesi sebebiyle, önceki durumun aksine el-Hafâcî'den başka açıklamalarına mesnet teşkil edecek bir kaynak bulamamış olması ilk akla gelen durumdur. Bu da el-Hafâcî'nin görüşlerinin diğer konunun uzmanları tarafından ne denli değerli olduğunu göstermektedir.

Şifâu'l-Ğalil'le ilgili son söylenebilecek husus ise eserde verilen mu'arrab kelimelerin çoğunun Farsçadan ve Sâmi dillerinden geçen kelimeler olması, Türkçe ve batı dillerinden Arapçaya geçen kelimelere hemen hemen hiç değinilmemiş olmasıdır. Her ne kadar bu durum, XIX. yy.'a kadarki eserlerin tamamında görülüyor olsa da, XIX. yy. ve sonrasında ta'rib alanında yazılan eserlerde Türkçe, Latince, Sanskritçe, Yunanca, İngilizce ve Fransızca gibi dillerden Arapçaya geçen kelimeler de konu edilmektedir⁴⁰⁶. Ancak *Şifâu'l-Ğalil*'in bu dillere dair hiçbir bilgi ihtiva etmemesi üzerinde durulması gereken bir noktadır. Özellikle eserin büyük bir bölümü, verilen örneklerde de görüldüğü üzere Farsçadan geçen kelimelere ayrılmıştır. Belki yukarıda zikredilen dillerden Arapçaya o dönemlerde çok fazla kelime geçmemiş olması sebebiyle *Şifâu'l-Ğalil*'de bu dillerden herhangi bir kelimenin olmaması normal karşılanabilir. Ama Türkçe için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü o dönemde Arapların İran kadar Türklerle de ilişki içerisinde olması, hatta İran'dan daha fazla Türk hakimiyetinin bu bölgelerde yaygın oluşu sebebiyle, ta'rib alanında yazılan eserlerde en

⁴⁰⁵ el-Muhibbî, *Kaşdu's-Sebil*, I, 219.

⁴⁰⁶ Muhtevasında pek çok farklı dilden Arapçaya geçen kelimeleri ele alması bakımından bu eserlere örnek olarak Eddî Şîr'in (1333/1915) *Mu'cemu'l-Elfâzî'l-Fârisiyyeti'l-Mu'arrabe* isimli eserine bakılabilir. Kitabın adından anlaşıldığı şekilde müellif bu eserinde sadece Farsça kökenli mu'arrab kelimelere değil, Farsçanın yanında on farklı dilden Arapçaya geçmiş dahil kelimelere yer vermiştir. Bkz. Eddî Şîr, *Mu'cemu'l-Elfâzî'l-Fârisiyyeti'l-Mu'arrabe*, Mektebetu Lubnân, Beyrut-1980, Fihrist Bölümü, 162-193.

az Farsça kelimeler kadar Türkçe kelimelere de yer verilmesi beklenen bir durumdur. Ama başta *el-Mu'arrab* ve *Şifâu'l-Ğalil* olmak üzere o dönemde yazılan eserlerde Türkçe kelimelere çok az değinilmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti sultanlarından IV. Murat devrinde yaşamış Mısırlı alim Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (1069/1659) Osmanlı ulemâsının önde gelen isimlerinden biridir. Hayatının önemli bir bölümünü ilim tahsili ve önemli devlet kademelerindeki görevlerde çalışmak üzere gurbette geçiren el-Hafâcî, Rumeli ve Mısır gibi büyük eyaletlerde kadılık yaparak kadilkudatlık payesine ulaşmıştır. Daha sonra bazı siyasî nedenlerle memurluk hayatı sona eren el-Hafâcî, bundan sonraki ömrünü ilmî faaliyetlere ve eser telifine hasretmiştir.

Şihâbuddîn el-Hafâcî, başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere farklı alanlarda pek çok eser telif etmiştir. el-Hafâcî'nin telif ettiği eserlerde ilk göze çarpan husus son derece ağır ve sanatlı bir üslubun kullanılması ve yoğun olarak daha önce konu hakkında yazılmış eserlerde ortaya konan görüşlerin aktarılmasıdır. Müellifin dönemindeki şair ve ediplerin biyografilerini içeren *Rayḥānetu'l-Elibbâ'* isimli eseri, farklı türde edebiyat meclislerinden oluşan Tırâzu'l-Mecâlis'i, halk arasında yaygın olan dil yanlışlarına dair yazılmış olan *Durretu'l-Ğavvâs'a* yaptığı şerhi ve Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* isimli tefsirine yazdığı hacimli hâşiyesiyle el-Hafâcî'nin İslam kültür tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. el-Hafâcî'nin en önemli eserlerinden biri de dahîl kelimelere ve ta'rib konusuna dair telif ettiği *Şifâu'l-Ğalîl fi mâ fi Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl* isimli eseridir.

Bir dilin zenginliği, sahip olduğu kelime birikimi ve ifade çeşitliliğiyle bilinir. Küçük nüansların ifadeye yansiyebileceği yapıda kelime çeşitliliğine ve aynı şekilde kalıp ifadelere sahip bir dil, bu özelliklere haiz olmayan diğer dillere nazaran zengin olarak tanımlanabilir.

Arapça, kelimelerinin başına, ortasına ve sonuna ek getirilerek farklı çekimlerde kelimeler elde edilebilen, ayrıca belli formlara uymak şartıyla, kelimenin kökünün tamamen değiştirilmesi suretiyle yeni bir kelimenin oluşturulması yoluyla kelime türetilebilen bir dil olması bakımından oldukça zengin bir dildir. Ancak Arapçanın bu zengin yapısı, bu dile yabancı kelimelerin girmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Arapça da diğer dillerde olduğu gibi, kültürel, ekonomik ve siyasî etkileşimler sonucu, farklı dillerden etkilenmiş, kimi yabancı kelimeleri bünyesine alarak bu kelimeleri Arapçalaştırmış ve kendi yapısına uydurarak kullanılmasını içselleştirmiştir. Bu sebeple dilciler, söz konusu yabancı asıllı kelimelerin durumunu daha iyi değerlendirebilmek için, Arapçaya başka dillerden giren kelimelere dair dahîl, mu'arrab ve muvelled gibi kavramlar geliştirmişler ve bu konuda müstakil eserler telif etmişlerdir.

Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin *Şifâu'l-Ğalil*'i ta'rîb sahasında yazılmış ikinci önemli eser kabul edilmektedir. Müellif bu eserinde sadece mu'arrab kelimeleri değil, âvamcada geçen veya sonraki dönemlerde ortaya çıkan kelime ve tabirlere de yer vermekle ta'rîb sahasında bir ilke imza atmıştır. el-Hafâcî eserin başında yer alan geniş mukaddimede ta'rîb mefhumunun kavramsal çerçevesi, kuralları ve kapsamına dair önemli açıklamalar yapmaktadır. el-Hafâcî'nin bu bölümde ortaya koyduğu görüşleri, kendinden sonra dahîl konusunda eser telif eden dilciler tarafından prensip olarak benimsenmiş değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Eserde ele alınan mu'arrab kelimelerin açıklamalarında pek çok kaynaktan alıntılar yapan el-Hafâcî, bu eserinde geniş bir kaynakça birikimini de kendinden sonrakilere miras bırakmıştır. Buna ilaveten bazı kelimelerin açıklamasında farklı bölgelerdeki yerel kullanımlara da değinen Şihâbuddîn el-Hafâcî, satır aralarında yaşadığı döneme kadarki Arap kültürüne dair nadir bulunan bilgileri de *Şifâu'l-Ğalil*'de nakletmiştir.

Şifâu'l-Ğalil'de yer alan yoğun alıntılar ve el-Hafâcî'nin eserde takip ettiği, belirli kaidelerle sınırlanmış bir üslubun bulunmaması gibi durumlardan kaynaklanan bazı usûl eksikliklerine rağmen müellifin bu eseri, ta'rîb konusunda dikkate alınması gereken en önemli kaynaklardan biri olarak temayüz etmektedir. Ayrıca Osmanlı döneminde böyle bir eserin telif edilmiş olması ve bu dönemde el-Hafâcî gibi bir âlimin mevcudiyeti, Osmanlı döneminin Arap dili ve edebiyatı tarihinde bir gerileme devri olduğuna dair iddiaları da yalanlayan en bariz delillerden biri durumundadır. Bu bakımdan Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin hayatının ve *Şifâu'l-Ğalil* isimli eserinin konu edildiği bu çalışma, Arap edebiyatı tarihinde ecdadımızın hâkim olduğu dönemin de diğer dönemler gibi kıymetli ve araştırılıp incelenmesine ihtiyaç duyulan bir dönem oluşunun tespiti noktasında küçük de olsa bir mum yakmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbar er-Rifâ'î, *Mu'cemu'l-İhtirâku's-Sekâfi*, *Mu'cem Bibliyuğrâfi Tahlîli*, Kum-1374/1954.
- Abdulfettâh es-Seyyid Selîm, *Risâle fi Kavlihî Te'âlâ Era'eytekum li'l-İmâm Şihâbuddîn el-Hafâcî*, 'Âlemu'l-Kutub, Riyad-1992, XIII, S. 6.
- Abdülkerîm Ğarâyibe, *el-'Arab ve'l-Etrâk*, Matba'atu Câmi'ati Dimeşk, II. Bs, Dimeşk-1961.
- Abdullah Emîn, *el-İştikâk*, Kahire-2000.
- Abdulvehhâb Hammûde, *Neş'etu Kutubi'l-Emâlî ve Haşâişuhâ Emâlî's-Şihâbi'l-Hafâcî*, Mecelletu'l-Ezher, Kahire-1953, XXV, S. 3.
- Abdurrazzâk b. Hemmâm eş-Şan'ânî, *el-Muşannef*, II. Bs, thk. Hâbü'r-Rahmân el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut-1983.
- Adil Nuveyhidî, *Mu'cemu'l-Mufessirîn min Şadri'l-İslâm hatta'l-'Asri'l-Hâdir*, Muessesetu Nuveyhidî's-Sekâfi, Beyrut-1983.
- Ahmed Bek 'Îsâ , *Kitâbu't-Tehzîb fi Uşûli't-Ta'rib*, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Kâhire-2001.
- Ahmed Hasen ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-2004.
- Algül, Hüseyin, "Hafâce (Benî Hafâce)", *DİA*, İst-1997, XV, 70-71.
- 'Antera b. Şeddâd, *Dîvânu 'Antera*, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-1995.
- el-Aşma'î, Ebû Sa'îd 'Abdûlmelik b. Kureyb (216/831), *İştikâku'l-Esmâ*, III. Bs, thk. Ramazan 'Abduttevvâb, Salâhuddîn el-Hâdî, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire-1999.
- Âşur, Saîd Abdulfettâh, "Ezher, 2. Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat", *DİA*, İstanbul-1995, XII, 59-63
- Aytaç, Bedrettin, *Osmanlı Dönemi Mısır Edebiyatından Bir Yazar: Şihâb al-Hafâcî*, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara-1995, XXXVII, S. 1-2.
- el-Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer, *Hızânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, yay. haz. Muhammed Nebîl Tarîfî, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-1418/1998.
- el-Bâharzî, Ali b. Hasen b. Ali b. Ebu't-Ṭayyib, *Dumyetu'l-Ḳaşr ve 'Usratu Ehli'l-'Aşr*, thk., Muhammed Altûncî, Dâru'l-Cîl, Beyrut-1993.

- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, E.J. Brill, Leiden, 1943.
_____ *Geschichte Der Arabischen Litteratur/Zweiter Supplementband*, E. J. Brill, 1938.
- Bosworth, C. E., *al-Khafajî, Ahmad ibn Muhammad*, Encyclopedia of Arabic Literature, Volume II, Londra-1998.
- el-Buhârî, *el-Câmi' u's-Sahîh*, II. Bs, Dâru's-Selâm, Riyad-1999.
- el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb Ahmed b. Muhammed, *el-Mu'arrab min Kelâmi'l-A'cemî 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, Dâru'l-Çalem, Dimeşk-1990.
- el-Cevherî, Ebû Naşr 'İsmail b. Hammâd, *es-Şihâh Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Şihâbuddîn Ebû 'Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1998.
_____ *Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb*, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2000.
- Corci b. Habib Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Mektebeti'l-Ḥayât, Beyrut- 1983.
- Çetin, Nihad Mazlum, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniv. Yay. Şarkiyat Enst., İstanbul-1973.
_____ “Arap, III. Dil”, *DİA*, İstanbul-1991, III, 282.
- Çögenli, M. Sadi, Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yay., Erzurum-1995.
- Demirayak, Kenan, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yay., Erzurum-1998; Taha Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, trc. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara-2003.
- Dikici, Recep, “Hafâcî, İbn Sinan”, *DİA*, İst.-1997, XV, 71-72.
- Dinçol, Ali M., “Ârâmîler”, *DİA*, İstanbul-1991, III, 268-270.
- Ebû Ḥayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yusuf b. Ali, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, Matbaatu's-Saâde, Kahire-1328.
- Ebû Muhammed 'Abdullah b. Berrî, *Fi't-Ta'rîb ve'l-Mu'arrab ve Huve'l-Ma'rûf bi "Ḥâşiyetu İbn Berrî 'ale'l-Kitâbi'l-Mu'arrab li'l-Cevâlîkî"*, yay. haz. İbrahim es-Sâmerrâî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut-1985.
- Eddî Şîr, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fârisiyyeti'l-Mu'arrabe*, Mektebetu Lubnân, Beyrut-1980.
- Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, İstanbul-1994.
- el-Elbânî, Muhammed Nâşıruddin, *Silsiletu'l-Eḥâdisi's-Şahîha*, II. Bs, Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyad-1987.

- el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlu'd-dîn 'Abdurrahman b. Muhammed, *el-İnşâf fî Mesâilî'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Kahire-1961
- Ergin, Ali Şakir, "Hafâcî, Şehâbeddîn", *DİA*, İst.-1997, XV, 72-73.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa (Muratteb Tertîben Elfebâiyyen vefka'l-Hurûfi'l-Uşûl)*, thk. Riyâd Zekî Kâsim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-2001.
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Muqrî, *el-Muşbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfi'i*, Mektebetu Lubnân, Beyrut-1987.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fk. Yay., İst.-1996.
- Görgün, Hilal, "Mısır, II. Tarih, Fransız İşgali ve Sonrası", *DİA*, İst.-2004, XXIX, 569.
_____ "Mısır, III. Kültür ve Medeniyet, Osmanlı Dönemi", *DİA*, İst.-2004, XXIX, 577.
- Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im, *el-Ezher fî Elfi 'Âm*, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut-1988.
- el-Hafâcî, Şihâbuddîn, *Rayhânetu'l-Elibbâ' ve Zehratu'l-Hayâti'd-Dunyâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matba'atu 'İsa el-Babî el-Halebî, Kahire-1967.
_____ *Şerhu Durreti'l-Ğavvâş fî Evhami'l-Havâş*, thk. Abdulhafîz Feraġlî Ali el-Karnî, Dâru'l-Cîl, Beyrut-tsz.
_____ *Habâya'z-Zevâyâ fî mâ fi'r-Ricâl mine'l-Beġâyâ*, thk. Mesut Ergin, Araştırma Yay., Ankara-2008.
_____ *Şifâu'l-Ğalîl fî ma fî Kelami'l-'Arab mine'd-Dahîl*, thk. Muhammed Keşşâş, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-1998.
- el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-'Ayn*, yay. haz. Dâvud Sellûm, Dâvud Selmân el-'Anbekî, İn'âm Dâvud Sellûm, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-2004.
- Hânnâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî, el-Edebu'l-Ķadîm*, Dâru'l-Cîl, Beyrut-1986.
- Hasen 'Abbâs, *Haşâişu'l-Hurûfi'l-'Arabiyye ve Me'ânihâ, İttiġâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab* Yay., Dimeşġ-1998.
- Hilmî Halîl, *Dirâsât fî'l-Luġati ve'l-Me'âcim*, Dâru'n-Nehġati'l-'Arabiyye, Beyrut-1998.
- Honigmann, E., *Nabatîler*, İslam Ans., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İst-1960, IX, 1-3.

- Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, trc. Azmi Yüksel, Rahmi Er, İmaj Yay. Ankara-1993.
 - İbn Cinnî, Ebu'l-Fetḥ Osman el-Mevşilî, *el-Ḥaşâiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Daru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut-1952.
 - İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, *Cemheretu'l-Luġa*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2005.
 - İbn Fâris, Ebu'l-Ḥuseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya er-Râzî, *Mu'cemu Meġâyisi'l-Luġa*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-1999.
- _____ *eş-Şahîbî fî Fıkhî'l-Luġa ve Sunenu'l-'Arabî fî Kelâmihâ*, thk. Ömer Fâruk eṭ-Ṭabba', Mektebetu'l-Ma'ârif, Beyrut-1993.
- İbn Ḥacer el-'Asġalânî, Ahmed b. Ali, *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Şahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2003
 - İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân mimmâ Sebete bi'n-Naql evi's-Semâ' ev Eşbetehu'l-A'yân*, Dâru's-Şekâfe, Beyrut-tsz.
 - İbn Kemâl Paşa, Ahmed b. Süleyman, *Risâle fî Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelîmeti'l-A'cemiyye*, thk. Muhammed Sevâ'î, el-Ma'hedu'l-'İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, Dimeşk-1991.
 - İbn Keşîr, 'Îmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmail el-Ḳuraşî, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm*, II. Bs, Muessesetu'r-Rayyân, Beyrut-1999.
 - İbn Ḳuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim, *Edebu'l-Kâtib*, Dâru Şâdir, Beyrut-1967.
- _____ *eş-Şîr ve 'ş-Şur'arâ*, Brill Mtb., Leiden-1902.
- İbn Manzûr Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Şâdir, Beyrut-1883.
 - İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, *el-Muḥkem ve'l-Muḥîtu'l-A'zam fî'l-Luġa*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2000.
 - İbnu'l-Enbârî, Muhammed b. Ḳâsim, *Şerhu'l-Ḳaşâidi's-Seb'i't-Tıvâli'l-Câhiliyyât*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1993.

- İbnu'l-Eşîr, Ebu's-Sa'adât Mecduddîn Mubârek b. Muhammed, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, II. Bs, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-2002.
- İbrahim Mustafa, Hâmid Abdulkâdir, Ahmed Hasen ez-Zeyyât, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vaşîf*, V. Bs, Çağrı Yay., 1324.
- İbrahim es-Sâmerrâî, *ed-Dahîl fî'l-Fârisiyye ve'l-'Arabiyye ve't-Turkiyye Mu'cem ve Dirâse*, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-1997.
- İnalçık, Halil, Quataert, Donald (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul-2004.
- İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Arifin Esmâ'u'l-Muellifin ve Âşâru'l-Muşannifin*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb., İstanbul-1951.
- Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb. İstanbul-1943.
- Keĥhâle, Ömer Rıza, *el-Edebu'l-'Arabiyy fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, el-Matba'atu't-Te'âvuniyye, Dimeşk-1392/1972.

_____ *Mu'cemu'l-Muellifin Terâcimu Muşannifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut-tsz.

- Krenkow, F., *al-Khafâdji*, The Encyclopaedia of Islam, IV, Leiden-1978
- Kîlânî, Muhammed Seyyid, *el-Edebu'l-Misrî fî Zîlli'l-Ĥukmi'l-'Osmânî*, Dâru'l-Fercânî, Kahire-1984.
- el-Ķurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Aĥkâmi'l-Kur'ân*, II. Bs, thk. Muhammed İbrâhim el-Ĥafnâvî, Mahmud Ĥâmid Osman, Dâru'l-Hadîs, Kahire-1996.
- Leyla Abdülatif Ahmed, *Dirâsat fî Târîhi ve Mu'errihi Misr ve's-Şâm*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire-1980.
- Mes'ûd Bûbû, *Eşeru'd-Dahîl 'ale'l-'Arabiyyeti'l-Fuşhâ fî 'Aşri'l-İhticâc*, Muessesetu'n-Nûrî, Dimeşk-1993.
- Muhammed Hüseyin 'Abdulazîz, *et-Ta'rib fî'l-Ķadîm ve'l-Ĥadîs me'a Me'âcim li'l-Elfâzi'l-Mu'arrabe*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire-tsz.
- Muhammed Tâhir Derviş, *el-Ĥatâbe fî Şadri'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1965.

- Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edeb fî 'Aşri'l-'Abbâsiyyîn*, Munşe'etu'l-Ma'ârif, İskenderiye-1999.
- el-Muhibbî, Muhammed, *Hulasatu'l-Eşer fi A'yâni'l-Ḳarni'l-Hâdî 'Aşar*, Daru Şâdir, Beyrut-1290.
- _____ *Ḳaşdu's-Sebîl fî mâ fî'l-Luğati'l-'Arabiyye mine'd-Dahîl*, thk. Osman Mahmûd eş-Şînî, Mektebetu't-Tevbe, Riyad-1994.
- _____ *Nefhatu'r-Rayhâne ve Raşhatu Ṭalâi'l-Hâne*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulvî, Matba'atu İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire-1969.
- Murtaḍâ ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrazzâk, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Fikr.
- Mustafa Remzi Efendi, *Nufûzu'l-Lisân ve 'Uḳûdu'l-Hişân*, yay. haz. Mehmet Yavuz, Çantay Kitâbevi, İstanbul-2001.
- en-Nevevî, Ebu Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-tsz.
- Ömer Ferrûh, *Me'âlimu'l-Edebi'l-'Arabî fî'l-'Aşri'l-Hadîs*, Dâru'l-'İlim li'l-Melâyîn, Beyrut-1986.
- Ömer Musa Bâşâ, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Aşri'l-'Osmânî*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut-1989.
- Ramazân 'Abduttevvâb, *Fuṣûl fî Fıḳhi'l-'Arabiyye*, VI. Bs, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire-1999.
- eş-Şafedî, Ebu's-Şafa Selâhuddîn Halîl b. 'Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut-1982.
- Saîd Abdulfettâh Âşur, "Ezher, 2. Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat", *DİA*, İstanbul-1995, XII, 59-63.
- eş-Se'âlibî, Ebû Mansûr 'Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Fıḳhu'l-Luğa ve Sirru'l-'Arabiyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, 'Abdulḥafîz Şelbî, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1954.
- _____ *Yetîmetu'd-Dehr fî Meḥâsini Ehli'l-'Asr*, şrh. ve thk. Mufid Muhammed Ḳumeyḥa', Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2000.

- Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Mısır, II. Tarih, Osmanlı Dönemi”, *DİA*, İst.-2004, XXIX, 563-569.
- Sıbeveyh, Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kıanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut-1983.
- Şubhî eş-Sâlih, *Dirâsât fî Fıkhî’l-Luĝa*, X. Bs, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut-1983.
- es-Suyûti, Ebu’l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Muhezzeb fî mâ Vaka’a fî’l-Ķur’âni mine’l-Mu’arrab*, Şrh. Semîr Hüseyin Ħalebî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut-1988.
- Şevkı Ğayf, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî, el-‘Aşru’l-Câhilî*, Dâru’l-Me’ârif, Kahire-1960.
- _____ *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî II, el-‘Aşru’l-İslâmî*, II. Bs, Dâru’l-Ma’ârif, Mısır-tsz.
- _____ *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî III, el-‘Aşru’l-‘Abbâsiyyi’l-Evvel*, XVI. Bs, Dâru’l-Ma’ârif, Kahire-1966.
- _____ *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî III, el-‘Aşru’l-‘Abbâsiyyi’s-Sânî*, XII. Bs, Dâru’l-Ma’ârif, Kahire-1973.
- _____ *el-Medârisu’n-Nahviyye*, V. Bs., Dâru’l-Ma’ârif, Kahire-1968.
- _____ *el-Edebu’l-‘Arabî fî Mısr*, VII. Bs., Dâru’l-Ma’ârif, Kâhire-1979.
- _____ *el-Fenn ve Mezâhibuhû fî’n-Neşri’l-‘Arabî*, Dâru’l-Ma’ârif, Kâhire-1977.
- eş-Şeybânî, İshâk b. Mirâr el-Kûfî, *Kitâbu’l-Cîm*, thk. ‘Âdil ‘Abdulcebbâr eş-Şâfi, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-2003.
- Tâhâ Bâkıır, *Min Turâşine’l-Luĝaviyyi’l-Ķadîm mâ Yusemmâ fî’l-‘Arabiyye bi’d-Dahîl*, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut-2001.
- Tasa, Muhammet, *İbnu’s-Semmân ve Şiirleri*, Konya-2007.
- eĶ-Ĥîbî, Şerefuddîn Ħuseyn b. Muhammed, *Kitâbu’t-Tibyân fî ‘İlmi’l-Me’ânî ve’l-Bedî’ ve’l-Beyân*, thk. Hâdî ‘Azîme MaĶar el-Hilâlî, ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut-1987.
- el-‘Ukberi, Ebu’l-Bekâ’ Muĥibbuddîn Abdullah b. Huseyn b. Abdullah, *et-Tibyan fî İ’râbi’l-Kur’ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru’l-Cîl, Beyrut-1987.
- Uzun, Mustafa, “Ezher, 1. Mimari”, *DİA*, İstanbul-1995, XII, 56-58.
- Uzun, Tacettin, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Râşidîn’in Hutbe ve Mektupları*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya-1985.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara-1983.
 - Tüccar, Zülfikar, “Dahîl”, *DİA*, İst.-1993, VIII, 412.
 - Varol, Hüseyin, “Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, İlmi Kişiliği, Eğitimciliği ve Eserleri”, *Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fk. Dergisi*, I, S. 1.
 - Ya'kût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddîn b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut-tsz.
 - Yavuz, Galip, *Yabancı Kelimelerin Arapçalaşması*, Seyran Yay., Sivas-2007.
 - Yavuz, Mehmet, *Mu'arrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara-2001, y. I, S. 2.
- _____ *Yabancı Kelimenin Arapçada Kullanılışı*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, y. I, S. 2.
- Yıldız, Musa, *Türkçe ve Arapça Arasındaki Karşılıklı Etkileşim*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara-2006, y. VI, S. 23.
 - Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
 - ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut-1985.
 - ez-Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsim Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hağâikı Ğavâmiği't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Eğâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, thk. Muhammed 'Abdusselâm Şâhîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1995.
- _____ *el-Fâik fi Ğarîbi'l-Ħadis*, II. Bs., thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 'Îsâ el-Bâbî el-Ħalebî, Kahire-tsz.
- ez-Zirikli, Hayreddin, *el-'Alâm Ķâmusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, III bs., 1969.
 - Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yay., İstanbul-2004.